

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**  
**ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД**  
**«УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ ТА ПРАВА «КРОК»**

Кваліфікаційна наукова  
праця на правах рукопису

**ГАРЯГА ОЛЕГ ОЛЕКСАНДРОВИЧ**

УДК 340.12

**ДИСЕРТАЦІЯ**

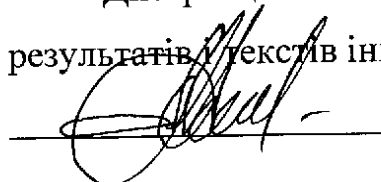
**ДОСТУП ДО ПРАВОСУДДЯ ЗА СУДОВИМИ СТАТУТАМИ 1864 РОКУ:  
ЗАКОНОДАВЧІ НОРМИ ТА РЕАЛІЇ ПОЛІТИКИ САМОДЕРЖАВСТВА  
В УКРАЇНІ У КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.  
(ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ)**

Спеціальність: 081 – Право

Галузь знань 08 – Право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,  
результатів, текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

 О. О. Гаряга

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук, доцент  
Гуменюк Віталій Васильович

Київ – 2025

## АНОТАЦІЯ

**Гаряга О. О. Доступ до правосуддя за судовими статутами 1864 року: законодавчі норми та реалії політики самодержавства в Україні у кінці XIX – на початку XX ст. (історико-правове дослідження).** – *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право». – Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». Київ, 2025.

Дисертацію присвячено комплексному історико-правовому аналізу норм судових статутів 1864 року у сфері доступу до правосуддя з урахуванням реалій політики самодержавства в Україні у кінці XIX – на початку XX ст.

У дисертації проаналізовано історіографію проблеми та джерельну базу дослідження; охарактеризовано передумови та специфіку запровадження судових статутів, досліджено законодавчі норми судових статутів у сфері доступу до правосуддя; розглянуто специфіку застосування норм судових статутів у сфері доступу до правосуддя з розгляду цивільних і кримінальних справ; з'ясовано причини та особливості здійснення судової контрреформи; розкрито політику самодержавства щодо обмеження принципів та інститутів судових статутів 1864 р.

Зазначається, що судові статuti були важливою складовою судової реформи 1864 року. Запровадження судових статутів безпосередньо пов'язане з радикальними перетвореннями судової системи, які призвели до проголошення демократичних засад судочинства та судоустрою. Багато із них навіть в умовах самодержавно-монархічного режиму декларували можливість особи безперешкодно звертатися до суду з метою отримання об'єктивного і неупередженого судового розгляду та належного захисту своїх прав.

Стверджується, що джерельна база та історіографічна спадщина з питань доступу до правосуддя за судовими статутами 1864 р. є численними і різноманітними з точки зору видового та персонального складу. Норми судових статутів викликали значний дослідницький інтерес з боку широкого

кола науковців у різні історичні періоди. Наявна сьогодні література має значну інформаційну цінність і висвітлює важливі питання, однак не охоплює проблематику комплексно, а лише зосереджується на окремих її аспектах. Окрім того, вона потребує детальної систематизації та аналізу. На основі вивчення історіографії автором засвідчується відсутність комплексного історико-правового аналізу норм судових статутів 1864 року у сфері доступу до правосуддя з урахуванням реалій політики самодержавства в Україні у досліджуваний період.

Відзначається, що вивчення досліджуваної проблематики передбачало доступ до Національних архівних фондів та бібліотечних колекцій, що дозволило залучити різні за походженням та сутнісними характеристиками оригінальні матеріали, які склали основу дослідження. Джерела, які вдалося виявити, є численними та різноплановими і сформували міцну основу для висновків та узагальнень, запропонованих у дисертації.

Констатується, що запровадження судових статутів 1864 року було спрямоване на заміну чинної на той час судової системи, яка суттєво відставала від реалій і вочевидь не відповідала потребам того часу. Судова система, що склалася ще у XVIII столітті, характеризувалася недостатньою правовою освітою суддів, корупцією та обмеженим підходом до вирішення справ, який ґрунтувався лише на основі письмових матеріалів слідства. Переважала інквізиційна форма правосуддя, а судові процеси проводилися в умовах глибокої таємниці. Застосування насильства, тортур, здирництва, свавілля, судові помилки, бюрократія і затримки були звичним явищем у дореформених судах. У центральних губерніях існувало кілька десятків судових та судово-адміністративних органів з невизначеною юрисдикцією та складними і формальними процедурами розгляду справ. У національних окраїнах існували власні судові установи. Без прийняття остаточного рішення справи переміщувались по численних інстанціях роками і навіть десятиріччями. Деякі дореформені судові установи були надмірно забюрократизовані, інші, навпаки, працювали дуже швидко, а їхнє

функціонування часто залежало від впливу місцевої адміністрації. Зазначені обставини чітко актуалізували потребу ґрунтовної трансформації старої судової системи у відповідності з тогочасними реаліями суспільно-політичного життя.

Зазначається, що автори судових статутів взяли за основу нової судової системи та судових процедур кращі західні моделі демократичного суду. Вони базувалися на процесуальних та організаційних засадах європейських країн. Було проголошено принципи відокремлення судової влади від законодавчої, виконавчої й адміністративної, закріплено принцип рівності всіх перед законом, незмінності та незалежності суддів, усності, гласності та змагальності судового процесу, а також презумпції невинуватості. Пакет модернізаційних заходів включав також створення всестанового суду та інституту присяжних, реорганізацію прокуратури, заснування адвокатури, створення судової влади й інституту судових слідчих, незалежних від поліцейських органів. Обвинувачений, позивач і відповідач вже були рівними учасниками судового процесу та мали ряд незалежних прав, які суди повинні поважати. В основу судових статутів було покладено ідею правосуб'єктності, яка сформувала якісно нову концепцію ролі особи перед судом.

Наголошується, що використання норм судових статутів у сфері доступу до правосуддя кардинально позначилось на цивільному та кримінальному судочинстві. Так, з часу запровадження реформи значні зміни відбулися у цивільному судочинстві, де публічно-правові засади поєднувалися з принципами змагальності. Це сприяло можливості для осіб висловлювати свою волю і незалежність, що не передбачалося попередніми нормативно-правовими актами, які ґрунтувалися на загальних засадах судочинства і вочевидь не відповідали соціально-економічним процесам, що відбувалися в країні. Судові статути впровадили нові принципи цивільного судочинства, які були засновані на позитивному досвіді європейських країн, та котрі виявилися важливими й ефективними для подальшого державотворення.

Констатується, що однією з головних ідей, проголошених судовими статутами, була ідея свободи. Вона лежала в основі цивільного судочинства, а цивільні позови засновувались на принципі рівності сторін. У суспільстві суттєво зросла кількість представників вільного селянства, які поступово набували прав і ставали повноправними учасниками суспільних відносин. Піднесення економіки, розбудова банківської системи та підприємницької ініціативи також створили умови для якісно нового цивільного процесу.

Водночас стверджується, що суттєві трансформації відбулись і в кримінальному судочинстві. Після введення в дію норм судових статутів кримінальний процес зазнав істотних змін, що ґрунтувалися на свободі суду й особи. Запроваджені принципи відділення судової влади від адміністративної, незалежності суддів, вільної оцінки доказів, гарантій для потерпілого та розумних строків розгляду справи, забезпечення права на захист обвинуваченому, рівноправності сторін і принципу презумпції невинуватості. Ці нові принципи забезпечували гласність, усність та безпосередність судового процесу, гарантували дотримання прав і свобод громадян у кримінальних справах.

Зауважується, що хоча й судові статuti базувалися на загальних принципах змагальності, однак мали свої особливості. Так, принципи змагальності були притаманні не всім стадіям кримінального процесу. Крім того, попереднє слідство все ще носило ознаки розшукового процесу, і навіть на стадії судового розгляду зберігалися специфічні ознаки попередньої системи.

Аргументується, що на практиці застосування судових статутів у доступі до правосуддя суперечило імперській самодержавно-бюрократичній системі та кріпосницьким відносинам у державі. Нова судова система, яка передбачала незалежність суддів, суд присяжних та інші демократичні принципи, була протиставлена правлячій еліті, що вбачала в ній реальну небезпеку для самодержавного режиму. У відповідь царат розпочав контрреформу судової системи у 1870-х роках, спрямовану на зміцнення

імперської влади. Законодавство було переглянуто з метою посилення впливу адміністрації на суди, вводячи новий порядок розгляду справ та змінюючи принципи судочинства.

Констатується, що зміни у судовій системі призвели до централізації судового управління у виконавчій владі, вплив царя та міністрів значно посилився. Жандармський корпус відповідав за проведення дізнання у справах про державні злочини, після чого справи направлялися міністру юстиції для подальшого розгляду. Міністр мав вагому владу над судовою системою. Зростання імперської влади спровокувало обмеження компетенції суду присяжних та вилучення кримінальних справ, пов'язаних з бунтом, непокорюю і спротивом владі. Право присяжних брати участь у розгляді справ суттєво обмежувалось, а формування їх складу стало прерогативою чиновників.

Зазначається, що наступні державні закони остаточно зруйнували принцип поділу судової та адміністративної влади. Через те, що царський режим застосовував централістичні принципи управління, судова влада перебувала під тотальним контролем адміністрації. Ця тенденція стала особливо очевидною у наступні періоди, коли в умовах наростаючої кризи в країні положення судових статутів стосовно доступу до правосуддя регулярно переглядалися.

**Ключові слова:** державотворення, захист прав людини, історія держави та права, права людини, правовідносини, правосуддя, правотворення, причини та умови злочинності, російська імперія, судова реформа 1864 р., судові статuti, судові установи, Україна, українська державність, українське державотворення.

## ABSTRACT

Gariaga O. O. Access to justice under the 1864 Judicial Laws: legislative norms and realities of autocratic policy in Ukraine in the late 19th – early 20th centuries (historical and legal research). – *Qualification scientific paper in manuscript form.*

Thesis for the degree of Doctor of Philosophy, Field of Study 08 “Law”, Program Subject Area 081 “Law” – Higher Educational Institution “KROK” University. Kyiv, 2025.

Ph.D. thesis is dedicated to a comprehensive historical and legal analysis of the norms of the 1864 Judicial Laws in the field of access to justice, taking into account the realities of autocratic policy in Ukraine in the late 19th – early 20th centuries.

Ph.D. thesis analyzes the historiography of the problem and the source base of the research; characterizes the prerequisites and specifics of the introduction of Judicial Laws; examines the legislative regulations of Judicial Laws in the field of access to justice; examines the specifics of the application of the norms of Judicial Laws in the sphere of access to justice in civil and criminal cases; clarifies the reasons and peculiarities of the implementation of judicial counter-reform; reveals the policy of autocracy regarding the restriction of the principles and institutions of the 1864 Judicial Laws.

It is noted that Judicial Laws were an important component of the judicial reform of 1864. The introduction of Judicial Laws is directly linked to radical transformations in the judicial system, which led to the proclamation of democratic principles of justice and the judicial system. Many of them, even under an autocratic monarchical regime, declared the possibility for individuals to freely apply to the court in order to obtain an objective and impartial trial and adequate protection of their rights.

It is claimed that the source base and historiographical heritage on issues of access to justice under the 1864 Judicial Laws are numerous and diverse in terms of type and personal composition. The regulations of Judicial Laws have attracted considerable research interest from a wide range of scholars in different historical periods. The literature available today is of considerable informational value and highlights important issues, but it does not cover the subject comprehensively, focusing only on certain aspects of it. In addition, it requires detailed systematization and analysis. Based on a study of historiography, the author confirms the absence of

a comprehensive historical and legal analysis of the regulations of the 1864 Judicial Laws in the field of access to justice, taking into account the realities of autocratic politics in Ukraine during the period under study.

It is noteworthy that the study of the subject matter involved access to national archives and library collections, which made it possible to draw on original materials of various origins and characteristics, which formed the basis of the research. The sources that were identified are numerous and diverse and formed a solid basis for the conclusions and generalizations proposed in the Ph.D. thesis.

It is noted that the introduction of the 1864 Judicial Laws was aimed at replacing the judicial system in force at that time, which lagged significantly behind reality and clearly did not meet the needs of the time. The judicial system, which had been established in the 18th century, was characterized by insufficient legal education of judges, corruption, and a limited approach to resolving cases, which was based solely on written investigation materials. The inquisitorial form of justice prevailed, and court proceedings were conducted in conditions of deep secrecy. The use of violence, torture, extortion, despotism, judicial errors, bureaucracy, and delays were commonplace in pre-reform courts. In the central provinces, there were several dozen of judicial and judicial-administrative bodies with undefined jurisdiction and complex and formal procedures for considering cases. The national outskirts had their own judicial institutions. Without a final decision, cases were transferred between numerous instances for years and even decades. Some pre-reform judicial institutions were overly bureaucratic, while others, on the contrary, worked very quickly, and their functioning often depended on the influence of the local administration. These circumstances clearly highlighted the need for a fundamental transformation of the old judicial system in line with the realities of social and political life at the time.

It is noted that the authors of the Judicial Laws based the new judicial system and judicial procedures on the best Western models of democratic courts. They were based on the procedural and organizational principles of European countries. The principles of separation of judicial power from legislative, executive, and



administrative powers were proclaimed, and the principles of equality before the law, immutability and independence of judges, oral proceedings, publicity and adversarial nature of judicial proceedings, as well as the presumption of innocence were enshrined. The package of modernization measures also included the creation of a court of all ranks and a jury system, the reorganization of the prosecutor's office, the establishment of a bar association, the creation of a judiciary and an institution of judicial investigators independent of the police. The accused, the plaintiff, and the defendant were already equal participants in the judicial process and had a number of independent rights that the courts had to respect. The Judicial Laws were based on the idea of legal personality, which formed a qualitatively new concept of the role of the individual before the court.

It is emphasized that the use of the norms of Judicial Laws in the sphere of access to justice has had a profound impact on civil and criminal proceedings. Thus, since the introduction of the reform, significant changes have taken place in civil proceedings, where public law principles have been combined with the principles of adversarial proceedings. This has facilitated the opportunity for individuals to express their will and independence, which was not provided for by previous regulatory acts based on general principles of justice and clearly did not correspond to the socio-economic processes taking place in the country. The Judicial Laws introduced new principles of civil justice, which were based on the positive experience of European countries and proved to be important and effective for further state building.

It is mentioned that one of the main ideas proclaimed by the Judicial Laws was the idea of freedom. It was the basis of civil justice, and civil lawsuits were based on the principle of equality of the parties. The number of representatives of the free peasantry in society grew significantly, and they gradually acquired rights and became full participants in social relations. The rise of the economy, the development of the banking system, and entrepreneurial initiative also created conditions for a qualitatively new civil process.

At the same time, it is argued that significant transformations have also taken place in criminal proceedings. After the introduction of the provisions of the Judicial Laws, the criminal process underwent significant changes based on the freedom of the court and the individual. The principles of separation of judicial power from administrative power, independence of judges, free evaluation of evidence, guarantees for victims and reasonable time limits for consideration of cases, ensuring the right to defense for the accused, equality of the parties, and the principle of presumption of innocence were introduced. These new principles ensured the openness, oral nature, and immediacy of the judicial process and guaranteed the observance of the rights and freedoms of citizens in criminal cases.

It is pointed out that although the Judicial Laws were based on general principles of adversarial proceedings, they had their own peculiarities. Thus, the principles of adversarial proceedings were not inherent in all stages of the criminal process. In addition, the preliminary investigation still resembled an investigative process, and even at the stage of court proceedings, specific features of the previous system remained.

It is argued that in practice, the application of the Judicial Laws in access to justice contradicted the imperial autocratic-bureaucratic system and serfdom relations in the state. The new judicial system, which presupposed the independence of judges, jury trials, and other democratic principles, was opposed by the ruling elite, who saw it as a real threat to the autocratic regime. In response, the tsarist regime launched a counter-reform of the judicial system in the 1870s, aimed at strengthening imperial power. Legislation was revised to increase the administration's influence over the courts, introducing a new procedure for hearing cases and changing the principles of judicial proceedings.

It is noted that changes in the judicial system led to the centralization of judicial administration in the executive branch, and the influence of the tsar and ministers increased significantly. The gendarmerie was responsible for conducting investigations into cases of state crimes, after which the cases were sent to the Minister of Justice for further consideration. The Minister had considerable power

over the judicial system. The growth of imperial power led to restrictions on the jurisdiction of jury courts and the removal of criminal cases related to rebellion, insubordination, and resistance to authority. The right of jurors to participate in the consideration of cases was significantly limited, and the formation of their composition became the prerogative of officials.

It is pointed out that subsequent state laws finally destroyed the principle of separation of judicial and administrative powers. Due to the fact that the tsarist regime applied centralized principles of governance, the judicial power was under the total control of the administration. This trend became particularly evident in subsequent periods, when, in the context of the growing crisis in the country, the provisions of Judicial Laws regarding access to justice were regularly revised.

**Keywords:** state building, human rights protection, history of the state and law, human rights, legal relations, justice, lawmaking, causes and conditions of crime, Russian Empire, judicial reform of 1864, Judicial Laws, judicial institutions, Ukraine, Ukrainian statehood, Ukrainian state building.

## СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА, В ЯКИХ ОПУБЛІКОВАНІ ОСНОВНІ НАУКОВІ РЕЗУЛЬТАТИ ДИСЕРТАЦІЇ

**Статті у наукових періодичних виданнях України, які включено  
до міжнародних наукометричних баз:**

1. Гаряга О. О. Принципи кримінального судочинства за судовою реформою 1864. *Legal Bulletin*. 2024. № 12. С. 87-92.

<https://lbku.krok.edu.ua/index.php/legal-bulletin/article/view/465>

DOI: [10.31732/2708-339X-2024-12-A13](https://doi.org/10.31732/2708-339X-2024-12-A13)

2. Гаряга О. О. Особливості розробки та прийняття Судових статутів у ході реформування системи правосуддя Російської імперії у середині XIX ст.

*Право.ua*. 2022. № 4. С. 37-41. [https://pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/Pravo-ua-2022-4/Pravo\\_ua\\_2022\\_4\\_037.pdf](https://pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/Pravo-ua-2022-4/Pravo_ua_2022_4_037.pdf)

DOI: 10.32782/LAW.UA.2022.4.6

3. Француз А. Й., Гаряга О. О. Інститут мирових суддів у системі правосуддя Російської імперії після Судової реформи 1864 року. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2021. Вип. 2. Т. 2. С. 3-6. <http://www.nvppp.in.ua/vip/2021/2-2/1.pdf>.

DOI: [10.32844/2618-1258.2021.2.2.1](https://doi.org/10.32844/2618-1258.2021.2.2.1)

4. Француз А. Й., Гаряга О. О. Система правосуддя в українських землях після Судової реформи 1864 р. *Юридична наука*. 2020. № 12(114). С. 13-19. <https://journal-nam.com.ua/index.php/journal/article/view/571>.

DOI: 10.32844/2222-5374-2020-114-12.02

### **Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:**

1. Гаряга О. О. Принцип змагальності у цивільному судочинстві за судовою реформою 1864 року. *Актуальні дослідження правової та історичної науки: матеріали Міжнародної наукової інтернет-конференції*. Випуск 63 (м. Тернопіль, Україна, м. Ополе, Польща, 11 – 12 липня 2024 р.) / редкол. : О. Яремко та ін. ГО «Наукова спільнота». WSZIA w Opolu. Тернопіль : ФОП Шпак В.Б. 2024. С. 55-58.

[https://www.lex-line.com.ua/data/downloads/file\\_1725104250.pdf](https://www.lex-line.com.ua/data/downloads/file_1725104250.pdf)

2. Гаряга О. О. Особливості функціонування окружних судів за судовою реформою 1864 року. *Розвиток науки та освіти в умовах глобалізації: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції / Міжнародний гуманітарний дослідницький центр* (Чернігів, 2 серпня 2024 р). Research Europe, 2024. С. 65-69.

<https://researcheurope.org/wp-content/uploads/2024/08/re-02.08.24.pdf>

3. Гаряга О. О. Оскарження судових актів у цивільному судочинстві за судовою реформою 1864 року. *Вісімдесят восьми економіко-правові дискусії. Серія: Соціальні та гуманітарні науки: матеріали Міжнародної мультидисциплінарної наукової інтернет-конференції* (м. Львів, Україна, м. Ополе, Польща, 18-19 липня 2024 р.) / редкол. : О. Патряк та ін. ГО «Наукова спільнота», WSZIA w Opolu. Львів : ФО-П Шпак В.Б. 2024. С. 13-16.

[http://www.spilnota.net.ua/data/downloads/file\\_1725097158.pdf](http://www.spilnota.net.ua/data/downloads/file_1725097158.pdf)

## ЗМІСТ

|   |     |
|---|-----|
| <b>ВСТУП</b>  | 14  |
| <b>РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ<br/>ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ</b>  | 22  |
| 1.1. Історіографія проблеми   | 22  |
| 1.2. Джерельна база дослідження   | 37  |
| Висновки до розділу 1   | 51  |
| <b>РОЗДІЛ 2. СИСТЕМА ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ ЗА<br/>СУДОВИМИ СТАТУТАМИ 1864 РОКУ</b>   | 52  |
| 2.1. Передумови та специфіка запровадження судових статутів   | 52  |
| 2.2. Законодавчі норми судових статутів у сфері доступу до<br>правосуддя  | 73  |
| 2.3. Застосування норм судових статутів у сфері доступу до<br>правосуддя з розгляду цивільних та кримінальних справ                               | 125 |
| Висновки до розділу 2   | 185 |
| <b>РОЗДІЛ 3. СПЕЦИФІКА ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ У<br/>ПЕРІОД ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ СИСТЕМИ<br/>СУДОЧИНСТВА В КІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ</b> | 188 |
| 3.1. Причини та особливості здійснення судової контрреформи   | 188 |
| 3.2. Політика самодержавства щодо обмеження принципів та<br>інститутів судових статутів 1864 року   | 214 |
| Висновки до розділу 3   | 233 |
| <b>ВИСНОВКИ</b>   | 235 |
| <b>СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ</b>   | 241 |

## ВСТУП

Розбудова сучасної української демократичної правової держави на сучасному етапі потребує належного забезпечення верховенства права, взаємної відповідальності людини і держави. Важливим елементом цього процесу є незалежна судова влада, в умовах якої повною мірою забезпечувався б принцип доступу до правосуддя, як гарантії захисту прав і свобод людини та громадянина. Саме доступ до правосуддя як можливість кожної особи безперешкодно звертатися до судових й інших механізмів відправлення правосуддя та брати участь у процесі розгляду справи на будь-якій його стадії є важливим критерієм оцінки ефективності судової влади у державі. Забезпечення належного доступу до правосуддя робить можливим реалізацію комплексу таких прав, як право на судовий захист, на участь в судовому засіданні, на рівність і змагальність сторін, на справедливий судовий розгляд.

В умовах проголошених сьогодні реформ системи правосуддя надзвичайно важливим є гарантування на державному рівні незалежності суду, належної кваліфікації суддівського корпусу, справедливої судової процедури, юридичної визначеності, ефективності судового захисту, єдиної судової практики, відкритості судових рішень. Це суттєво сприятиме реальній можливості безперешкодного звернення до судових інституцій, де на належному рівні забезпечуватиметься захист громадян від будь-яких незаконних посягань на їхні права і свободи.

З метою належного розвитку системи правосуддя в Україні важливо осмислити, що модернізація системи державного управління, в тому числі й комплексу судових установ, зростання рівня ефективності роботи судових органів має супроводжуватись правовим забезпеченням даного процесу з урахуванням відповідного історико-правового досвіду розбудови незалежного демократичного суду.

У зв'язку з цим постає реальна потреба всебічного вивчення позитивного досвіду минулих історичних епох, зокрема в аспекті становлення судових інституцій та відповідної законодавчої бази, що регулювала дані

процеси. Подібні процеси вже мали місце в історії українського державотворення, зокрема в період реформування судової системи, яке супроводжувалось прийняттям та введенням в дію норм судових статутів 1864 року. Реформа системи правосуддя супроводжувалась вивченням і запровадженням ефективної практики європейського судочинства, де було закріплено принципи незмінності і незалежності суддів; презумпцію невинуватості та рівність усіх перед законом; гласність, усність, змагальність судочинства тощо. Зазначені демократичні принципи системи правосуддя хоча й за своєю природою не відповідали принципам офіційної державної політики, все ж створили міцний фундамент для практичної діяльності судових інституцій та нагромадили чималий позитивний досвід у сфері доступу до правосуддя у наступні історичні періоди.

Зазначені аргументи суттєво актуалізують досліджувану проблематику і доводять її актуальність на сьогоднішній день. Всебічне об'єктивне дослідження з історико-правових позицій доступу до правосуддя за судовими статутами 1864 року, аналіз їх законодавчих норм у контексті політики самодержавства в Україні у кінці XIX – на початку XX ст. сприятиме ефективним змінам у процесі реформування вітчизняної системи правосуддя, дасть можливість не лише уникнути прорахунків та упущень минулих епох, але й ефективно використати нагромаджений позитивний досвід у сфері судочинства на сучасному етапі.

На сьогоднішній день наукові пошуки вчених зосереджувались основним чином навколо основних аспектів судової реформи 1864 року, її суті, особливостей підготовки, механізмів реалізації, ролі і значення для функціонування судових інституцій того часу. Віддаючи належне зробленому, потрібно констатувати, що спеціального комплексного дослідження, де повною мірою відображався б доступ до правосуддя за судовими статутами 1864 року з аналізом у цьому контексті їх законодавчих норм та реалій політики самодержавства в Україні у кінці XIX – на початку XX ст. на сьогоднішній день немає.

Теоретичну основу дисертації склали праці відомих вітчизняних науковців, серед них: О. Биков, О. Биркович, М. Бурдін, Є. Бутирін, Ю. Гоцуляк, К. Добкіна, В. Єрмолаєв, Е. Іскендеров, О. Ковалишин, В. Корольова, В. Кравчук, С. Крушинський, Г. Лаврик, Ю. Левчук, Н. Лешкович, В. Лизогуб, О. Липитчук, В. Максимова, А. Меланчук, О. Нестерцова-Собакар, С. Обрусна, В. Павелко, В. Панченко, І. Поляков, В. Прус, В. Рум'янцев, Р. Савуляк, О. Самойленко, О. Сарнацький, О. Святоцький, О. Середа, О. Сєряков, Д. Сімонович, В. Скоморовський, І. Скуратович, Д. Слинько, О. Соп'яненко, В. Сухонос, О. Таваркіладзе, І. Усенко, О. Феоктістова, А. Француз, А. Цибуляк-Кустевич, Д. Чепкаленко, О. Чудновський, В. Шандра, Т. Шаравара, О. Ярмиш, М. Яцишин та інші.

**Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.**

Дисертаційне дослідження виконувалось в рамках науково-дослідної теми кафедри теорії та історії держави і права юридичного факультету Вищого навчального закладу «Університет економіки та права «КРОК» «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення прав людини та дитини в умовах розбудови правової, демократичної, соціально-орієнтованої держави з широко розгалуженими інститутами громадянського суспільства» (номер державної реєстрації: 0118U001384).

**Мета і завдання дослідження.** *Метою дисертації є здійснення комплексного історико-правового аналізу норм судових статутів 1864 року у сфері доступу до правосуддя з урахуванням реалій політики самодержавства в Україні у кінці XIX – на початку XX ст.*

Здійснення зазначеної мети дисертаційної роботи зумовило закономірність вирішення таких *завдань*:

- дослідити стан наукової розробки проблеми;
- розглянути джерельну базу дослідження;
- розкрити передумови та особливості запровадження судових статутів у процесі реформування судової системи в російській імперії;



- проаналізувати законодавчі норми судових статутів у сфері доступу до правосуддя;
- висвітлити специфіку застосування норм судових статутів у сфері доступу до правосуддя з розгляду цивільних та кримінальних справ;
- встановити причини та особливості здійснення судової контрреформи;
- охарактеризувати політику самодержавства щодо обмеження принципів та інститутів судових статутів 1864 р.

*Об'єктом* дослідження є суспільні відносини у сфері правосуддя в їхньому історичному вимірі.

*Предметом* дослідження є законодавчі норми судових статутів 1864 року у сфері доступу до правосуддя та їх реалізація в українських землях в умовах самодержавного імперського режиму кінця XIX – початку XX ст.

**Методи дослідження.** Для реалізації визначеної у дисертації мети та вирішення окреслених у дослідженні завдань використано комплекс загальнонаукових та спеціальних методів наукового пізнання. Дослідження з історико-правових позицій доступу до правосуддя за судовими статутами 1864 року з аналізом їх законодавчих норм та специфіки політики самодержавства в Україні у кінці XIX – на початку XX ст. базувалося на застосуванні міждисциплінарного, аксіологічного та цивілізаційного підходів. Методологічною базою дисертації стало використання діалектичного методу, що допомогло якісному розкриттю предмета дослідження та виконання окреслених мети і завдань. Використання діалектичного методу наукового пізнання державно-правових явищ і процесів сприяло можливості розглянути їх взаємозв'язок між собою та суспільством, визначити закономірності і тенденції специфіки функціонування судової системи в українських губерніях російської імперії, на які було поширено дію норм судових статутів 1864 року.

У ході підготовки дисертаційного дослідження було використано також комплекс спеціальних наукових методів. Так метод системного аналізу застосовано у процесі аналізу джерел та нормативно-правової бази

дослідження (підрозділи 1.1, 1.2). Залучення історичного методу дало можливість простежити специфіку та особливості змін у системі правосуддя на території українських губерній впродовж другої половини XIX століття – початку XX століття (підрозділи 2.1, 2.2, 3.1, 3.2). Виявлення специфіки діяльності судових інституцій, що діяли в українських землях стало ефективним завдяки використанню інституційного методу (підрозділи 2.2, 2.3, 3.1). Завдяки структурно-функціональному методу вдалося дослідити практичну діяльність судових установ у сфері доступу до правосуддя (підрозділ 2.2, 2.3). Звернення до історико-порівняльного методу посприяло визначенню суті явищ предметного поля дисертації та їх ефективного зіставлення з попередніми історичними періодами (підрозділи 2.1, 2.2, 3.1, 3.2). Нормативно-порівняльний метод дав можливість належним чином опрацювати норми судових статутів 1864 р. і показати їх відображення у процесі правосуддя (підрозділи 2.2, 2.3). Завдяки методу порівняльно-правового аналізу стало можливим комплексно розглянути досвід діяльності судових органів з розгляду цивільних та кримінальних справ (підрозділ 2.3). Використання юридико-технічного методу дало можливість простежити механізми винесення конкретних рішень судових інституцій у процесі здійснення судочинства (підрозділ 2.3).

**Наукова новизна отриманих результатів** полягає в тому, що за своїм змістом та характером дисертація є першим у вітчизняній юридичній науці дослідженням, де здійснено комплексний аналіз законодавчих норм судових статутів 1864 року у сфері доступу до правосуддя з урахуванням реалій політики самодержавства в Україні у кінці XIX – на початку XX ст. Результати дослідження відображено у наступних теоретичних та практичних положеннях:

*вперше:*

– обґрунтовано, що специфіка доступу до правосуддя в українських землях у період панування російського самодержавного режиму безпосередньо пов'язана з конкретними історичними умовами

державотворення з урахуванням характерологічних ознак, що визначали її особливості;

- охарактеризовано чинники, які вплинули на процес формування основ доступу до правосуддя в українських землях після запровадження судових статутів 1864 року;

- проаналізовано, що доступ до правосуддя за судовими статутами мав забезпечуватись кращими західними зразками судочинства із закріпленням принципів незмінності та незалежності суддів, презумпції невинуватості і рівності усіх перед законом, гласності, усності, змагальності судочинства;

- доведено, що на практиці ідея доступу до правосуддя на нових демократичних засадах входила у протиріччя із сутністю російського імперського самодержавного режиму, у зв'язку з чим ключові принципи та інститути, проголошені судовими статутами 1864 р., зазнавали систематичних утисків та обмежень;

*удосконалено:*

- положення щодо механізмів запровадження норм судових статутів 1864 року на території українських земель у складі російської імперії з урахуванням політичної, географічної, соціально-економічної, етнічної, культурної специфіки краю;

- домінанти про роль і місце судових інституцій у процесах створення і застосування політики у сфері судочинства, а також як установ щодо надання рекомендацій з розвитку системи правосуддя як в локальному, так і загальному масштабі;

- постулати щодо врахування практики трансформаційних процесів у російській імперії в другій половині XIX – початку XX ст. в сучасних умовах реформування судової системи;

*набули подальшого розвитку:*

- положення про особливість основних функцій судових інституцій, де поряд із безпосереднім здійсненням судочинства вони являли собою суттєвий

ресурсний центр з розвитку адвокатури, прокуратури, нотаріату, органів слідства;

– твердження про визначну роль судових статутів у процесі переходу від інквізиційного до змагального процесу, коли суперечка двох рівноправних сторін відбувалася перед третьою особою – суддею;

– питання про базову конструкцію реформування системи правосуддя на шляху до проголошення незалежності суду.

**Практичне значення одержаних результатів** полягає в тому, що розроблені у дисертаційному дослідженні висновки та пропозиції можна використати у таких сферах:

*правотворчості* – для сприяння покращенню ефективності заходів з розробки нормативно-правових актів, виявлення й усунення існуючих у чинному законодавстві прогалин та колізій;

– *правозастосовчій діяльності* – результати дослідження можуть бути застосовані в умовах реформування судової системи на сучасному етапі вітчизняного державотворення;

– *науково-дослідній* – при проведенні досліджень з питань реалізації судової реформи;

– *навчальному процесі* – для здобувачів вищої освіти під час вивчення курсів з «Історії держави і права України», «Історії політичних та правових вчень», «Теорії держави і права», «Історії України», «Політології», відповідних спецкурсів у вищих навчальних закладах, написання підручників та навчально-методичних посібників.

**Апробація результатів дисертації.** Результати досліджень викладені у дисертації, оприлюднені та обговорені на засіданні кафедри теорії та історії держави і права Університету економіки та права «КРОК». Результати й теоретичні позиції, що характеризують основні положення дослідження, оприлюднені дисертантом на міжнародних наукових та науково-практичних конференціях: Міжнародній науковій інтернет-конференції «Актуальні дослідження правової та історичної науки» (м. Тернопіль, Україна, м. Ополе,

Польща, 11-12 липня 2024 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток науки та освіти в умовах глобалізації» (м. Чернігів, Україна, 2 серпня 2024 р.); Міжнародній мультидисциплінарній науковій інтернет-конференції «Вісімдесят восьми економіко-правові дискусії» (м. Львів, Україна, м. Ополє, Польща, 18-19 липня 2024 р.).

**Публікації.** Основні положення та висновки дисертаційного дослідження знайшли своє відображення у 7 наукових працях, 4 статті опубліковано у наукових періодичних виданнях України, що включені до міжнародних наукометричних баз (дві із них написані автором у співавторстві, автору належить 50%), а також 3 публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації.

**Особистий внесок здобувача.** Дисертація є самостійною роботою. Висновки й положення наукової новизни одержані автором самостійно. Дисертантом було опубліковано 7 праць за темою дисертації.

**Структура та обсяг дисертації.** Дисертація складається з анотації, вступу, трьох розділів з висновками до кожного розділу, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 261 сторінку, з них основний текст займає 240 сторінок. Список використаних джерел складається із 248 найменувань і займає 21 сторінку.

## РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

### 1.1. Історіографія проблеми

Судові статuti як складова судової реформи 1864 року викликали неабияке зацікавлення значного кола дослідників у різні історичні проміжки часу. Їх запровадження пов'язано із радикальними трансформаціями судової системи російської імперії у кінці XIX – на початку XX ст., наслідком чого стало проголошення демократичних принципів судочинства та судоустрою. Багато із них навіть в умовах самодержавного монархічного режиму сприяли реальній можливості особи безперешкодно звертатися до суду з метою об'єктивного і неупередженого судового розгляду справи, належного захисту своїх прав. Зважаючи на це, науковий інтерес до вивчення даної тематики постійно зростає.

Досліджувана історіографія представлена трьома періодами: дореволюційний, радянський і сучасний. Запровадження судових статутів у дореволюційній історіографії часто розглядалося в комплексі інших тогочасних реформ, і висвітлювались у виданнях, що приурочені пам'яті Олександра II. Комплекс трансформаційних процесів 1860-1870 років висвітлювався в контексті його державотворчої діяльності і мав на меті показати особистісний вплив імператора на реформування ключових сфер життєдіяльності держави. Водночас основні питання судових реформацій з середини XIX століття викликали жвавий інтерес у сучасників подій. Перші публікації щодо цього питання з'явилися з моменту здійснення судової реформи і були присвячені осмисленню та роз'ясненню практичного застосування норм судових статутів у суспільстві. Праці вказаного періоду мали на меті виконувати просвітницьку місію і часто носили прикладний характер у сфері концептуальних засад реформування тогочасної системи судочинства.

У цьому контексті необхідно виділити праці М. Буцковського [17, 18, 19], С. Гіссі, Д. Соколовського [29], Є. Карновича [50]. Упродовж наступних років можемо констатувати суттєве зростання інтересу до специфіки реалізації реформи, до особливостей, які нові судові інституції мали на практиці, до аналізу низки статистичних відомостей [2, с. 133]. У наведених працях, серед значного масиву фактичного матеріалу, простежується аналіз того, наскільки серйозно були продумані й успішно проведені реформи.

Поступово з'являлися праці, в яких підводилися перші підсумки діяльності нових судових органів. У дослідженні О. Головачова [30] здійснено порівняльний аналіз практики мирового суду в провінції і столиці та визначено коло проблемних питань, серед яких особливо наголошено на майновому цензі для судді й затяжному характері здійснення судових трансформацій на території всієї держави.

Інші праці авторів стосувалися переважно аналізу суті судової реформи. Науковці доволі вдало здійснювали систематизацію матеріалів редакційної комісії, аналізували концептуальний зміст судових статутів 1864 р., співвідносячи їх з ключовими філософськими ідеями права того періоду. Вплив судових статутів на систему правосуддя розглянув визначний вчений того часу О. Кістяківський. У своїй праці «Про значення судової реформи у справі покращення кримінального правосуддя» [52] автор обґрунтовує необхідність модернізації чинного правосуддя відповідно до суспільних потреб. Вчений наголошував, що запровадження судових статутів було об'єктивною потребою часу, оскільки чинна система правосуддя ставала об'єктом систематичної критики. Він простежив, що посилена робота з реформування системи правосуддя почалась ще з 1857 року, підсумком чого стала розробка проектів нового судоустрою та судочинства. На його переконання, повноцінне реформування правосуддя було безперспективним без звільнення селян від кріпосної залежності, оскільки селяни мали отримати такий самий статус як і інші категорії населення. Судові статuti внесли суттєві зміни до системи правосуддя, сприяючи об'єктивності винесених рішень.

Вчений виокремлював безпристрасність правосуддя, яке чітко виражається у відділенні судової влади від адміністрації та незмінності суддів. У своїх роботах він наголошував, що при вирішенні справи тільки той суддя зможе виносити справедливі рішення, котрий є незалежним від бюрократичного апарату. Судді мають бути незалежними від чиновників, але одночасно вони мають підкорятися велінням закону [52, с. 6-7].

Позитивно розцінюючи модернізаційні ідеї судової реформи, вчений проаналізував становище дореформеного судочинства, наголошуючи на притаманному йому формалізмі. Дослідник стверджував, що судді, на основі чинної теорії доказів та діючи у обмежених рамках наділеної їм влади іноді були змушені виправдовувати тих осіб, вина яких була очевидною, а з іншого боку – приговорювати винних до високої міри покарання, яка була понад міру їх істинної винуватості [52, с. 26].

У 1870-х – 1880-х роках уряд прийняв цілий ряд нормативних актів, які мали на меті внести суттєві зміни до чинних на той час судових статутів, що спричинило появу низки публікацій критичного змісту. На сторінках публікацій тогочасні науковці не схвалювали контрреформаційні заходи уряду щодо перегляду демократичних норм судових статутів. Натомість представники влади обґрунтовували нововведення тим, що чинні законодавчі норми не завжди були ефективними у боротьбі з революцією. Таким чином, серед науковців погляди розділилися на тих, хто вважав за доцільне залишити норми судових статутів без змін та тих, які підтримували офіційну позицію влади й обґрунтовували неефективність судів як державних органів, що не здатні належним чином виконати покладені на них завдання. У зв'язку з цим дедалі більше акцентувалося на потребі перегляду основних норм судової реформи 1864 року.

До прихильників реформ можемо віднести відомого тогочасного фахового юриста Г. Джаншиєва. У публікаціях автора досліджено практичну складову функціонування нових інститутів судової влади. Зокрема, значну увагу він приділив принциповим питанням щодо підготовки реформи, її



базових складових і оприлюдненню результатів її впровадження [34]. Дослідження вченого побудовано на широкій джерельній базі, основу якої склали здебільшого мемуари та документальні свідчення основоположників судових реформаций середини XIX ст.

Революційні події на початку XX століття зумовили посилення наукового інтересу до зазначеної проблематики. Зокрема дослідники, зважаючи на проголошення громадянської свободи, у своїх працях звернулися до тих питань судових перетворень, які раніше не висвітлювались. Належний аналіз статистичних даних, періодичних видань, звітів судових установ та епістолярної спадщини дозволив більш ширше та комплексніше підійти до висвітлення теми дисертації. Видані у цей час праці висвітлюють як позитивні, так і негативні моменти судової реформи, детально відображають процес підготовки та запровадження судових статутів.

Показовим у цьому плані вважаємо дослідження І. Гессена під назвою «Судова реформа» [28], яке вийшло друком 1905 року і розкриває важливі аспекти еволюції судових перетворень у Російській імперії. При цьому автор показує роль різних верств населення у процесі обговорення судової реформи загалом та окремих її положень. Водночас дається критичний аналіз комплексу чинників, які зумовили проведення реформи, та розглядається специфіка її сприйняття суспільством. Зокрема, дослідник простежив оцінку реформ на сторінках місцевих періодичних видань та порушив важливі аспекти щодо взаємодії новоствореного суду з наявними політичними інститутами. Зазначимо, що дослідження реформування системи судочинства знайшло своє відображення і в інших працях автора більш пізнього періоду [27]. Мова йде, зокрема, про аналіз інституту мирової юстиції, правовий статус земських начальників, інші важливі питання реформи суду.

На питаннях специфіки розробки і здійснення судової реформи, а також її взаємозв'язку з іншими тогочасними реформами зосередив увагу дослідник М. Чубинський [228]. У своїх статтях він систематично порушував питання

сутності нової реформи та діяльності судових інституцій в нових умовах. При цьому дослідник наголошував, що судова реформа та її демократичні принципи часто йшли в протиріччя відносно старих судових порядків. Ці фактори робили її вкрай нестійкою, оскільки вона була позбавлена будь-яких гарантій тривалого застосування. Розкриваючи передумови судових перетворень, значну увагу дослідник приділив також соціальній основі її здійснення, охарактеризував сприйняття судових перетворень серед різних верств тогочасного суспільства.

У контексті нашого дослідження варто звернути увагу на відзначення ювілею судової реформи у 1914 році. Наш інтерес зумовлений насамперед тим, що саме в цьому році суспільство широко відзначало 50-річний ювілей судової реформи. Перші наукові праці, що становлять значний дослідницький інтерес, з'явилися напередодні офіційних заходів. За своїм характером це був мемуарний та дослідницький матеріал, який висвітлював ключові аспекти проблематики. Відомі тогочасні науковці ввели в науковий обіг нові архівні матеріали, невідомі до того часу дослідниками. Як правило, це були матеріали офіційного діловодства, що відображали концептуальні питання запровадження реформи.

Значний масив опублікованих матеріалів становили багатотомні видання судових статутів 20 листопада 1864 року з відображенням їх місця і ролі у системі судочинства. Серед авторського колективу були відомі вчені і практики з-поміж Міністерства юстиції, сенаторів, професорів відомих тогочасних університетів, що спеціалізувалися у сфері права. Цінність даних видань у тому, що вони побудовані на широкому комплексі опублікованих та неопублікованих до того часу матеріалів, що являли собою практику діяльності судів, тогочасне законодавство, матеріали діловодства, епістолярну спадщину. Основний акцент здійснювався на якомога повному розкритті причин та ходу судової реформи, а також еволюції інститутів судового права за п'ятдесят років [131].

Тогочасні праці висвітлювали як стан суду і судочинства дореформеного періоду, детально аналізуючи підготовку проектів статутів та вплив іноземного досвіду на зазначені процеси, так і принципи функціонування нового судового ладу, де відображались основні засади судоустрою, системи прокурорського нагляду, адвокатури, судових слідчих та суду присяжних. Важливий аспект у виданнях відводився взаємовідносинам між адміністративною і судовою владою, а також впливу судової реформи на тогочасне суспільство [10].

У цей же період з'являється ціла низка видань, які підсумовують діяльність адвокатури за 50-річний період. Їх публікацію ініціювала низка тогочасних адвокатів та працівників практичної сфери з метою підсумувати здобутки адвокатури з моменту її заснування. Поряд із друкованими виданнями, проводилася значна кількість публічних заходів наукового та науково-практичного характеру, де аналізувалось минуле адвокатури і планувались завдання, які у перспективі відкривалися перед адвокатським фахом у майбутньому. Наукові публікації з дослідження адвокатури мали важливе значення з точки зору аналізу діяльності адвокатів у період здійснення судової реформи, внутрішньої організації, аналізувалася адвокатська практика у різні часові проміжки. Водночас дані праці висвітлюють значення адвокатів у системі судових перетворень 1864 року, їх роль у суспільстві в період контрреформ імперського самодержавства та на початку XX століття.

Доволі важливим для нашого дослідження вважаємо біографічний аспект проблеми. Саме завдяки таким різновидам праць можемо встановити роль і значення особи у процесі підготовки й запровадження судових статутів. Показовим у цьому плані є праця визначного юриста А. Коні «Батьки та діти судової реформи», що вийшла друком у 1914 році. Розкриваючи особистісно-біографічний контекст судової реформи 1864 року, дослідник подає детальну характеристику укладачам судових статутів та безпосереднім діячам з їх запровадження. Зокрема, об'єктом уваги вченого стають такі відомі діячі:

С. Зарудний, Д. Ровинський, Н. Буцковський, Н. Замятнін, М. Ковалевський, Д. Набоков, А. Урусов, В. Спасович, С. Морошкіна, Ф. Плевако та ін. Характерно, що по завершенню викладу матеріалу правник дав оцінку судовим перетворенням з власних позицій, детально про її специфіку та умови практичного втілення [55].

Ще одною цікавою біографічною роботою є публікація І. Хмельницького під назвою «Судова реформа у її діячах», яка опублікована в Одесі у 1915 році. Дана праця становить інтерес насамперед з точки зору дослідження біографії діячів судової реформи. У ній розкривається діяльність відомих ініціаторів судових перетворень 1864 року з детальною характеристикою їх діяльності у наступні роки. Мова йде про таких діячів: Д. Ровинський, С. Зарудний, М. Буцковський, М. Стояновський та ін. Важливо, що автором висвітлено персональний внесок кожного з них у розробку та запровадження судових статутів, що дало можливість окреслити роль і значення визначних осіб того часу у процес створення нових судових інституцій та запровадження демократичних основ судочинства в державі [149, с. 9].

Окремі аспекти реалізації судової реформи знайшли відображення у працях багатьох юристів того часу. Зокрема, у 1915 році Е. Беренденс опублікував дослідження, присвячене судовій реформі, у зв'язку з іншими реформами Олександра II. Автор висвітлив важливі питання, що стосуються впровадження реформ і заходів з розвитку народної освіти, взаємозв'язку реформ та законодавства про пресу, а також адміністративних перетворень у зв'язку з реформами. Важливе значення має аналіз автором взаємозв'язку між судовою та земською реформами, а також між судовою реформою та реформами військових і церковних судів [5]. У цьому ж році було опубліковано двотомне видання «Судовая реформа», редакторами якого були Н. Давидова та М. Полянський, в якому опубліковано нариси відомих тогочасних юристів – В. Гессена, Б. Сиромятнікова, Г. Тельберга, Ю. Готьє, В. Набокова, П. Люблінського та ін. Дана праця розкрила широке коло питань

і містила цілий спектр досліджень окремих постатей реформи судоустрою у XIX ст.

У цей період збільшилося видання навчальної літератури з судоустрою та судочинства: у 1913 р. вийшов друком навчальний курс відомого правознавця Є. Васьковського [21]. Бувши помічником присяжного повіреного, а з 1893 року – присяжним повіреним в окрузі Одеської судової палати, він все більше уваги приділяв актуальним питанням розвитку адвокатури та цивільного права в цілому. Він став автором підручників з цивільного права, цивільного процесу та морського торгового права, праць про організацію та перспективи розвитку адвокатури, а також посібників з юридичної етики, юридичної техніки та юридичного тлумачення.

Того ж року вийшов друком підручник з кримінального процесу відомого дореволюційного вченого В. Сурчевського. У цій книзі автор викладає основи тодішньої судової влади (судів, судових слідчих, прокурорів, адвокатів) та кримінального процесу. Автор надає аналіз загальної (кримінальний процес, цивільний процес, доказове право, заходи процесуального примусу) та особливої частин кримінального процесу (досудове та судове провадження у кримінальних справах). Також у цьому контексті варто згадати посібник професора М. Розіна [103]. Посібник містить історичний огляд, пов'язаний з підготовкою і проведенням судової реформи 1864 р., в якому викладено теоретичні засади та практику змін у судоустрої й судочинстві.

Можна зауважити, що п'ятдесятиріччя судової реформи 1864 року суттєво стимулювало дослідження трансформацій у сфері правосуддя. Публікації 1913-1916 років охоплювали широке коло питань, пов'язаних із трансформацією судочинства наприкінці XIX – на початку XX століть і включали історичні та правознавчі дослідження, сприяли розвитку нових наукових праць. Багато з опублікованих творів не втратили свого значення і мають важливий інтерес для сучасних дослідників.

Потрібно також констатувати, що характерною рисою дореволюційної історіографії є те, що судові реформи вивчалися переважно з точки зору юридичної науки, оцінювалася ефективність правових механізмів та нових систем правосуддя. Тим не менш, праці авторів дореволюційного періоду є не лише глибокими та ґрунтовними за своїм характером, але й важливими історичними джерелами, оскільки вони брали активну участь у процесі створення та впровадження судових статутів як безпосереднього механізму реалізації реформ.

Праці авторів радянського періоду свідчать про значний науковий інтерес до судової реформи 1864 р. та інших реформ шістдесятих-сімдесятих років XIX ст. Однак головною особливістю більшості праць дослідників того часу було намагання показати їх негативні сторони, а самі судові трансформації розглядалися з ідеологічних позицій [236, с. 117-118]. Панівна ідеологія та методологія потребували підходу до судової реформи з урахуванням сутнісних ознак експлуататорської держави та розгортання класової боротьби. У цьому аспекті судова реформа 1864 року вважалась нічим іншим, як однією з поступок, на які було змушене піти самодержавство під впливом ліберально-демократичного руху та революційної хвилі. Це особливо помітно в роботах, опублікованих у 1920-1950-х роках.

Дослідники розглядали судові реформи в загальному контексті загальної історії та стверджували, що створення нової судової системи в дореволюційний період було викликано розвитком капіталістичних відносин і не створювало умов для рівності людей у суспільстві. Загалом, у дослідженнях цього періоду судова система представлялася насамперед як інструмент боротьби з революційним рухом. Такий підхід був характерним для багатьох авторів того часу. Висновки науковців ґрунтувалися на вузькій джерельній базі і, як правило, використовувалися лише окремі статті судового законодавства, які не знаходили належного аналізу, не залучалися офіційні документи, періодичні видання та мемуари. Водночас констатуємо наявність окремих досліджень, що присвячувались пореформеним судам. У них доволі

детально описані норми кримінального судочинства, однак основна увага приділяється опису системи кримінальної юстиції та судових процедур, а головним джерелом для такого виду праць стали судові статuti.

До початку 1960-х років дослідження судової реформи 1864 року не було предметом спеціальних ґрунтовних досліджень серед радянських науковців. Лише в 1960-х роках вони почали серйозно займатися цим питанням. З'явилися перші ґрунтовні праці, де важливе місце відводиться підготовці судової реформи 1864 р., аналізується проект судової реформи першої половини XIX ст. Водночас об'єктом зацікавлень серед вчених стали огляд судової системи та судових процедур, запроваджених указом 1864 р., питання судової контрреформи. Серед авторів озвучувалась позиція, що передумови судової реформи та подальшої відмови від її принципів та інститутів були безпосередньо пов'язані з революційним рухом, під яким розумілась революційна ідеологія та рухи народних представників. На цьому тлі недостатньо уваги приділялося ролі уряду в реформах 1860-1870-х років, поширенню їх демократичних ідей у суспільстві.

Тогочасні вчені у своїх працях розглядали суди як місце революційної боротьби проти влади, з одного боку, та як інструмент каральної політики уряду, з іншого. Відстоювалась позиція, що застосування судових статутів 1864 року виявило неефективність нових судових структур як засобу боротьби з революційним рухом. Відповіддю уряду стала судова реформа, спрямована на зміну порядку переслідування державних злочинів. Часто зверталась увага на аспекти підпільної боротьби революціонерів, їхню поведінку під час судових процесів, розвиток революційної етики і тактики та ставлення суспільства до політичного процесу.

У 1970-1980 рр. з'являються роботи, присвячені окремим аспектам пореформеного судоустрою, виходить друком серія статей та монографій з історії адвокатури, розкриваються важливі аспекти раннього періоду становлення корпорації присяжних повірених. Тогочасний вчений С. Казанцев зосередився на історії прокуратури [49], значну увагу приділивши

її правовому статусу, ядром матеріальної бази якої вважав судовий процес. Вчені цього періоду активно зверталися до спадщини дореволюційних дослідників, вказували на недостатньо глибоку оцінку створення багатьох судових інституцій, відірваність від соціального виміру, публіцистичну спрямованість їхніх праць. Водночас вони віддають належне цим працям, вказуючи на те, що в них детально розглядаються конкретні питання реформування судоустрою.

У період перебудови в СРСР стало можливим суттєво переглянути підхід авторів до судової реформи в Російській імперії наприкінці XIX – початку XX століть. Вчені все частіше звертаються до дореволюційних праць, зосереджуючи свої дослідження на розстановці сил в урядовому таборі, місці і ролі судів у державних структурах та практичному застосуванні демократичних принципів та інститутів у судових статутах 1864 року.

У працях вчених зазначеного періоду розглядаються передумови та основні етапи підготовки судової реформи, а також досліджується боротьба в різних напрямках всередині уряду. Здійснюються перші спроби розібратися в питанні без ідеологічних стереотипів. Вченими досліджується внутрішня боротьба в уряді щодо змісту судової реформи та зазначається, що принципи та інститути, покладені в основу судової реформи 1864 року, були визначені не одразу, а запроваджені в результаті перемоги ліберальних тенденцій у сфері державного управління. У колах науковців реконструюється картина і відображається, яким способом судові статuti 1864 року набували своїх демократичних контурів у процесі їх підготовки та обговорення, успішно відновлюючи «авторство» політиків у конструюванні основних принципів та інститутів Указу 1864 року. Водночас авторами аналіз підготовчого етапу судової реформи досліджено доволі глибоко, однак питання її практичної реалізації потребувало усестороннього вивчення. Аналізуючи певні досягнення дореволюційної історіографії науковці зазначали, що для її авторів характерний хронологічний виклад подій, без належного опису протиріч і



боротьби в урядових і громадських колах, які в кінцевому підсумку визначили зміст і форму судової реформи.

На початку 1990-х років помітно зріс науковий інтерес до історії політичної системи Російської імперії та до питання реформ, що прийшли на зміну революції. Також відродився інтерес до окремих інститутів пореформеної судової системи. Спостерігається тенденція до обґрунтування наукової позиції з огляду на те, що судова реформа не лише створила нові суди, а й певною мірою обмежила самодержавну систему. Вона надала значний ступінь захисту всім суб'єктам у цивільних і кримінальних справах та сприяла розвитку концепції прав людини як громадянина. У роботах дослідників простежується повернення до дореволюційної традиції та окреслюється низка положень, у тому числі про важливу роль Олександра II у реформуванні судової системи. Відзначимо, що наявні дослідження цього періоду мали переважно історико-правовий характер.

Відродження інституту мирових судів спричинило інтерес до його всебічного вивчення. У працях дослідників розглядається місце мирових судів у судовій системі та акцентується увага на особливостях їхніх функцій. Водночас авторами аналізуються чинники, що сприяли та перешкоджали успіху судових реформ, а також вплив особливостей того часу на процес трансформації мирових судів. Серед ґрунтовних узагальнюючих досліджень проблем судової реформи значне місце займають історико-правові дослідження, в якому автори прагнуть досягти об'єктивної оцінки судових перетворень шляхом аналізу судових статутів 1864 року, змін до них, законодавства та практики його застосування. Науковцями зазначається, що здійснення судової реформи було пов'язане не лише з бажанням покращити роботу судів, але й з прагненням уряду до самозбереження. Фактично, уряд започаткувавши тотальні переміни, не зміг завершити їх належним чином.

На початку 1990-х рр. помітно активізувалася наукова робота сучасних українських дослідників. Мова йде насамперед про докторську дисертацію О. Ярмиша «Каральний апарат самодержавства в Україні: 1895–1917 рр.»

[241], котра була захищена у 1991 р. та монографічне видання, де розглянуто місце та роль кримінальної поліції в системі карального апарату імперського періоду, а також розглядаються ключові елементи розгалуженого карального апарату царського режиму в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. [130; 242]. Автором проведено комплексне та ґрунтовне наукове дослідження організаційних засад бюрократичної розгалуженої системи царського режиму як сукупності державних інституцій з функцією охорони політичного порядку, побудованої на засадах примусу [243]. Важливим результатом дослідження є ґрунтовний аналіз автором організаційних засад місцевих адміністративно-поліцейських структур, поліції, політичного судочинства, прокуратури, армії та пенітенціарної системи.

Сучасна історіографія представлена переважно дослідженнями узагальнюючого характеру. Основні аспекти дослідження авторів стосуються загальних проблем судової реформи, особливостей її впровадження та розвитку. Інформативно значущими у цьому зв'язку є напрацювання А. Боршевського [13], О. Максимова [76], М. Кіян [53], О. Реєнта [102], О. Святоцького [110; 111], О. Липитчук, Н. Лешкович [74; 75], І. Назарова [81], В. Павелко [88], О. Самойленко [108], В. Чеховича [226], Т. Шаравари [235].

Автори основним чином зосереджували свою увагу на соціально-економічних аспектах судової реформи. Вивчаючи механізми запровадження та сутність реформи, вони концентрувались на встановленні наслідків її реалізації для суспільно-політичного ладу держави, специфіці розвитку її інститутів в пореформений період. Значна увага при цьому приділялася функціонуванню окремих державних інститутів в умовах здійснення судової реформи. У цьому плані показовими є дослідження таких авторів: В. Чисніков [227], Р. Савуляк [106], А. Меланчук [78; 79], І. Фельцан [143] та ін.

Наукові розвідки сьогодення здебільшого присвячені специфіці функціонування судових палат в пореформений період, ключовим питанням трансформації судової системи, апеляційним провадженням з цивільних та

кримінальних справ у судових палатах імперії, історичним аспектам апеляції в цивільному процесі, процедурам апеляційного оскарження рішень окружних судів з цивільних справ у судових палатах Російської імперії, особливостям розгляду судовими палатами цивільних справ в апеляційній інстанції.

Ще однією проблематикою у творчому пошуку науковців є особливості формування та функціонування кадрового складу судових палат. Йдеться про дослідження правового статусу кандидатів на посади судового відомства в палаті, особливостей порядку проходження служби членами палати, кадрової політики самодержавного режиму в палаті Російської імперії, призначення, переміщення, службової діяльності, присвоєння чинів та нагляду за службовцями судової палати.

Особливо слід відзначити монографічне видання, видане за редакцією І. Б. Усенка «Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку» [127]. Ця книга є дуже важливим виданням у своєму роді, з розділом, присвяченим судовим реформам та їх впровадженню. У книзі подано детальний аналіз судової влади в Україні, яка входила до складу Російської імперії. Автор ґрунтовно описує процедури здійснення судової влади до та після реформи 1864 року, висвітлюючи зміни, що відбулися в ході судових контрреформ. У монографії відображено сутність, зміст і форми здійснення судової влади в зазначений період та приділено особливу увагу історичному досвіду, який рекомендовано врахувати в процесі проведення судової реформи в Україні на сучасному етапі розвитку держави.

Серед останніх досліджень, присвячених судовим трансформаціям в умовах самодержавного режиму, заслуговує на увагу робота дослідниці Ю. Левчук, яка провела ґрунтовне дослідження діяльності Київської судової палати. Серед публікацій особливо чітко виокремлено питання місця Київської судової палати в судовій системі Російської імперії [67; 70], нагляду за судами та посадовими особами [68] та організації адвокатури в окрузі Київської судової палати [69], правових основ формування судової палати [71], її діяльності з розгляду цивільних справ [64], кадрового і матеріально-

технічного забезпечення діяльності судової палати [65]. Результатом творчого пошуку дослідниці стала дисертація «Київська судова палата в державному механізмі Російської імперії (1880–1917): історико-правове дослідження», захищена у 2017 р. [66].

Серед сучасних праць з даної проблематики потрібно також відмітити наукові здобутки О. Таварткіладзе, який зосередив особливу увагу на діяльність Одеської судової палати. Вчений детально проаналізував діяльність Одеської судової палати з розгляду кримінальних та цивільних справ [134; 140; 141], вивчив роль інституту судової експертизи при розгляді справ Одеською судовою палатою [138], дослідив процес створення Одеської судової палати [133], та її організаційно-правову діяльність як одного з елементів правових інститутів Російської імперії [136], з історико-правових позицій відобразив важливі питання у реформуванні судової системи в Російській імперії 1860-1870 роках [137], з'ясував питання участі прокурора в роботі Одеської судової палати [139]. На основі всебічного вивчення даного питання автором у 2020 році було захищено дисертацію, присвячену комплексному дослідженню ролі Одеської судової палати в державному механізмі Російської імперії [135]. Науковець проаналізував історіографію проблеми та джерельну базу дослідження, розглянув процес створення Одеської судової палати під час проведення судової реформи 1864 р., дослідив основні функції палати, вивчив кадрове, матеріально-технічне, фінансове забезпечення її діяльності, виявив правові особливості функціонування судових установ на території округу Одеської судової палати, охарактеризував діяльність судової палати з розгляду цивільних та кримінальних справ, розглянув питання відносно здійснення нагляду за судом та посадовими особами Одеської судової палати, визначив роль та місце Одеської судової палати в судовій системі.

Потрібно зауважити, що в умовах сьогодення досліджувана проблематика продовжує викликати чималий дослідницький інтерес [6-8; 32-33; 56-58; 95; 126; 147; 148; 244; 246]. У працях сучасних авторів міститься

значна кількість цінних відомостей, що прямо чи опосередковано під різним кутом висвітлюють специфіку нашого дисертаційного дослідження.

Таким чином, історіографічний аналіз доступу до правосуддя за судовими статутами 1864 року розглядався дослідниками переважно у зв'язку з процесом трансформації судової сфери Російської імперії, зокрема запровадженням судової реформи у другій половині XIX ст. Аналізуючи законодавчі норми статутів та політику самодержавства в Україні у кінці XIX – на початку XX ст., дослідники акцентували увагу переважно на практичних аспектах судової реформи та її місці в суспільно-політичних перетвореннях у державі. З даної тематики накопичено значну кількість літератури, яка характеризує різні аспекти досліджуваної проблеми. Однак така література не завжди є систематизованою і не охоплює всієї проблематики загалом. Більшість робіт, які тією чи іншою мірою торкаються практичної реалізації демократичних норм судових статутів 1864 р., досить вузькі за своєю джерельною базою. На сьогодні не створено спеціальних монографічних досліджень чи наукових статей, які б комплексно з'ясовували специфіку досліджуваної теми, наявна історіографічна база висвітлює її лише фрагментарно.

## **1.2. Джерельна база дослідження**

У процесі роботи над дисертаційним дослідженням було залучено широкий спектр опублікованих та неопублікованих документів, які в комплексі становлять джерельну базу дисертації. З огляду на специфіку досліджуваної тематики, автором значну увагу приділено нормативно-правовому матеріалу, що став в основі судових трансформацій в російській імперії у другій половині XIX століття, підсумком чого було прийняття судових статутів 1864 року. Даний вид матеріалів вміщує законодавчі та підзаконні акти, а також значний комплекс директивних рішень органів державної влади, зокрема у сфері правосуддя.

Основним нормативно-правовим джерелом даної роботи є безпосередньо судові статути, які затверджені імператором Олександром II 20 листопада 1864 року. Мова йде зокрема про документи під назвою «Заснування судових установлень» [44], «Статут цивільного судочинства» [125], «Статут кримінального судочинства» [123] та «Статут про покарання, що накладаються мировими суддями» [124]. Перший статут унормовує організаційно-правові засади судоустрою, другий і третій деталізують порядок цивільного та кримінального судочинства, четвертий документ присвячений безпосередньо матеріальному праву. Зазначимо, що процедуру запровадження нових судових інституцій регламентував спеціальний документ під назвою «Положення про введення в дію Судових статутів 1864 року» [94], який супроводжувався рядом нормативно-правових актів, що видавалися з метою доповнення основних положень судових статутів.

Одним із найважливіших джерел з досліджуваної проблематики є Повне Зібрання Законів Російської імперії [92; 93]. Зазначимо, що перший том другого видання вийшов друком ще до проведення офіційних реформ. Друк другого зібрання продовжився вже у пореформений період і складався з 55 томів. До його складу увійшли акти в проміжку з 1861 до 1881 років. Акти наступного періоду були систематизовані уже в третьому зібранні, яке складається із 33 томів і вміщує 29980 законодавчих актів. Потрібно зауважити, що систематизацією зібрання законів, а також ряду збірників законодавчих актів займалася спочатку Імперська канцелярія, згодом кодифікаційний відділ Державної ради, а з 1893 року вже спеціально створене Відділення зводу законів державної канцелярії.

При укладанні зазначених матеріалів ці установи мали величезний матеріал поточного законодавства, що уособлювало не лише зібрання розпоряджень і узаконень уряду, які видавалися Сенатом з 1863 року, але й копії доповідних записок та численних узаконень урядових установ і приватних осіб, що часто виявлялися в офіційних взаєминах посадових осіб. У процесі систематизації зібрання законів до них долучалися накази, циркуляри,

друковані укази, плани, креслення виписки із журналу Комітету міністрів тощо. Зауважимо, що всі акти, які увійшли до зібрання, вміщувалися в них за хронологічним принципом, тобто за основу бралася та дата, якою затверджувався конкретний акт. Водночас в додатках публікувалися таблиці, штати і плани, описи, малюнки гербів і медалей, креслення тощо [92; 93].

У даних джерелах містилися додатки, що склалися з актів, які не були включені у раніше надруковані томи зібрань. Часто до томів спеціально видруковувались алфавітні і хронологічні покажчики. У процесі публікацій зібрань на спеціальних зборах Державної ради було прийнято рішення щодо певних обмежень у розташування законодавчого матеріалу. Поступово із загального переліку матеріалу було вилучено статuti акціонерних компаній, кредитних установ та товариств, за винятком тих положень, які були затверджені законодавчим порядком. Не дивлячись на певні обмеження щодо наповненості томів зібрання, даний документ й надалі продовжує залишатися одним з найбільш повних та інформативно значущим збірником законодавчих актів Російської імперії в період XIX-XX століть [92; 93].

Зазначені видання надзвичайно цінні для нашого дослідження насамперед тим, що у них відображена законодавча діяльність уряду в період 1825-1913 років. У збірнику представлено значну кількість документів, які висвітлюють специфіку реформування системи правосуддя у середині XIX століття. Багато документів цього спрямування стосується судової реформи 1864 року та особливостей її запровадження у різних частинах держави. Слід зауважити, що питанням судової реформи приділено найбільш уваги серед документів зазначеного періоду, які чітко відображені в офіційних виданнях загальноімперського законодавства XIX століття.

Ще одним важливим документом для досліджуваної проблематики є Зібрання узаконень і розпоряджень уряду [47], що видавалося при Сенаті з 1863 року з періодичністю двічі на тиждень. Документ уміщував укази Сенату, маніфести, постанови і трактати, які мали силу законів, підлягали внесенню до Повного зібрання законів. Кожного півріччя усі закони і розпорядження уряду

поміщалися до спеціального збірника, який супроводжувався алфавітним та хронологічним покажчиками. Основною метою такого зібрання було ознайомлення населення держави та адміністрації з діяльністю уряду. Після того, коли той чи інший акт вносився до зібрання, він отримував статус офіційно оприлюдненого документа. Зібрання законів і розпоряджень мало свою специфіку, оскільки вміщенні тут акти розташовувалися не в хронологічному порядку, а по мірі затвердження, тобто їх надходження до Сенату.

Окрему групу джерел становлять документи офіційного діловодства, які дають можливість виявити специфіку функціонування судових інституцій у дореформений та післяреформений період, встановити характерні особливості прийняття і запровадження судових статутів 1864 року. Сюди належать офіційні звіти, записки, матеріали роботи комісій, довідки, статистичні відомості [45]. На території українських губерній систематично видавалися пам'ятні книги, де містився важливий статистичний матеріал усіх міністерств російської імперії, у тому числі й Міністерства юстиції. Дані документи висвітлюють матеріали структури та місця розташування численних судових інституцій, персональний склад судових відомств, приватних і присяжних повірених, інформацію щодо витрат по судових відомствах та містять значну кількість документів інформативно-правового характеру.

Значний фактологічний потенціал для дисертаційного дослідження становить тогочасна преса, яка висвітлювала основні питання функціонування тогочасної системи правосуддя. Залучення матеріалів періодичної преси дало можливість об'єктивно простежити діяльність судових інституцій у пореформений період. Аналіз даного виду джерел дозволяє стверджувати, що більшість із друкованих видань доволі позитивно відображали вплив судових статутів на систему правосуддя. Слід також зауважити, що після судової реформи спостерігається кількісний та якісний ріст друкованих видань. В досліджуваний період кількість видань становить більше як 60 найменувань.



Слід зауважити, що вплив судових статутів на тогочасну систему правосуддя, а особливо запровадження рівного і всестанового суду, викликало неабияке зацікавлення зі сторони друкованих видань. Одночасно потрібно зазначити, що на сторінках преси інформація про судові статути подавалася крізь призму тих суспільно-політичних акцентів та інтересів, які сповідувало те чи інше видання. Можемо зауважити, що у більшості з видань висвітлювались проблемні питання реалізації судових перетворень на території держави, особливості функціонування інституту адвокатури, окружних судів і присяжних засідателів, окреме питання відводилось функціонуванню мирової юстиції. Цілий ряд видань загальнодержавного значення містили проблематику щодо матеріального забезпечення суддів після введення в дію судових статутів, обґрунтовували доцільність реформування системи правосуддя та підіймали важливі питання щодо практичної реалізації принципу незалежності суддів.

З-поміж значної кількості періодичних видань юридичного напрямку детально зупинимось на окремих із них. Значний науковий інтерес для дисертації має журнал «Юридичний вісник» [239], видання якого розпочалося з 1860-х років. Зазначений журнал систематично видавався з липня 1867 до жовтня 1892 року. Специфіка полягала в тому, що на його сторінках публікувалися дискусії стосовно основних питань тогочасного судочинства і законодавства у судовій сфері, конкретизувалися важливі аспекти судової реформи, розкривалися питання цивільного та кримінального права і процесу. Бувши вузькоспеціалізованим за своїм напрямом, вісник характеризувався цілим рядом пропозицій у дискусійному порядку стосовно вдосконалення чинного законодавства, системи тюремного ув'язнення, аналізував досвід системи судочинства західноєвропейських країн.

Висвітлення нових законів і урядових розпоряджень можемо спостерігати на сторінках щотижневої юридичної газети «Право» [96], котра видавалася друком з листопада 1898 по жовтень 1917 роки. Зазначені матеріали супроводжувалися численними коментарями та детальним аналізом

окремих із них. Цінність даної газети ще й в тому, що на її шпальтах регулярно вміщувалась судова та судово-адміністративна практика, здійснювався огляд адміністративного, цивільного та кримінального законодавства, обговорювалися важливі аспекти судової реформи. Видання містить цінний фактологічний матеріал щодо політико-правового та суспільно-правового життя, матеріали засідань юридичних товариств та організацій, аналіз практики адміністративних та судових інституцій.

Урядові розпорядження з питань судоустрою можемо почерпнути на сторінках офіційного органу Міністерства юстиції під назвою «Судовий вісник» [128], котрий видавався з 1866 до 1877 року. Газета структурно поділялася на офіційну та неофіційну частини. Офіційна частина вміщувала урядові розпорядження, загальні питання специфіки функціонування міністерства, матеріали щодо особового складу та рішення касаційних департаментів Сенату. Неофіційна частина уміщувала матеріали щодо кримінального та цивільного права, роз'яснення типових процесуальних питань. Водночас тут наявна судова хроніка того часу та проаналізовано цілий ряд судових процесів.

Варто також зупинитися на «Журналі Міністерства юстиції» [40], матеріали якого висвітлюють урядові розпорядження у сфері законодавства, матеріали судової практики, важливі теоретичні та практичні питання загальноімперського й зарубіжного права. Дане видання було офіційним органом Міністерства юстиції та систематично оприлюднювало специфіку його діяльності у різні історичні проміжки часу.

Значний дослідницький інтерес викликають архівні матеріали, які становлять значну фактологічну основу дисертації. У процесі написання роботи автором залучено документи із Центрального державного історичного архіву України у місті Київ (ЦДІАК України), а також відомості державних архівів обласних центрів, де зосереджено чимало документальних свідчень про специфіку функціонування судових інституцій на території українських земель. Водночас зазначена документальна база є цінним джерелом інформації

стосовно специфіки діяльності судових палат та окружних судів, які діяли на території українських земель у другій половині XIX – початку XX століття. У цьому контексті важливими документами є фонди державних архівів Київської, Волинської, Житомирської, Черкаської, Сумської, Чернігівської, Вінницької, Дніпропетровської, Кіровоградської, Одеської, Херсонської, Харківської, Полтавської, Хмельницької областей. Залучення документів обласних архівних установ сприяло більш комплексному й об'єктивному висвітленню діяльності судових інституцій в українських землях.

Цінність даних документів у тому, що вони містять значну кількість справ, де відображено специфіку та основні етапи реформування системи правосуддя середини XIX століття, звідти вищих посадових осіб про специфіку суспільно-політичної ситуації до реформування і після реформування системи судочинства. Чимало справ відображають особливості запровадження нової системи судоустрою та етапів введення в дію норм судових статутів.

Зазначимо, було в Україні було створено три судові палати, до яких належали визначені судові округи. Тому вагоме місце у дисертаційному дослідженні відведено саме документальним свідченням функціонування судових палат та окружних судів, що функціонували на території українських земель. У цьому аспекті автором особливу увагу приділено діяльності судових палат, зокрема фондам 318 (Київська судова палата, м. Київ) [168-184], 348 (Одеська судова палата, м. Одеса) [185-199], 1072 (Харківська судова палата, м. Харків) [220-223], а також цілому ряду обласних архівів.

Київська судова палата була створена 29 червня 1880 року на основі положення про заснування судових установлень від 20 листопада 1864 року. Судова палата поширювала свою діяльність на округ, що складався з чотирьох губерній: Київської, Волинської, Чернігівської і Могильовської. У своїй структурі Київська судова палата поділялася на три департаменти – один кримінальний і два цивільні. Кожен департамент складався із голови і

визначеної кількості членів, один із очільників департаментів називався старшим та головував на загальних зібраннях судової палати [66, с. 164].

Фонди Київської судової палати представлені п'ятьма описами, де безпосередньо розміщуються матеріали функціонування судової палати. Серед документів значне місце займає персональне листування членів судової палати, численні звіти та статистичні дані, формулярні списки працівників, протоколи судової палати та значний пласт судових справ, які розглядалися у палаті. Опис одного фонду складається з двох томів і присвячений функціонуванню судової інституції з розгляду кримінальних справ у період з 1880 до 1917 року. Другий фонд висвітлює діяльність судової палати в аспекті розгляду цивільних справ у цей же хронологічний період. Опис третього фонду вміщує 13 документів з діяльності судової інституції в проміжок з 1891 до 1910 року. Четвертий опис вміщує справи щодо канцелярії голови судової палати в проміжок з 1891 до 1916 року. П'ятий опис дає відомості про цілий ряд кримінальних справ, що розглядалися судовою палатою в проміжок з 1917 до 1919 року. Загалом документи фонду багаті на внутрішню і зовнішню кореспонденцію судової палати, циркуляри Міністерства Юстиції, Міністерства внутрішніх справ та Сенату, листування з прокурорами, окружними судами, губернаторами, міністрами та іншими установами.

Серед документів багато особистих анкет службовців, які стосуються їх професійної діяльності з відображенням сімейного стану, релігійних поглядів, освіти, відзнак, кар'єрного росту тощо. Аналізуючи протоколи Київської судової палати маємо змогу встановити детальну картину доступу до правосуддя у процесі вирішення цивільних та кримінальних справ. Статистичні дані, які вміщені у фонді дають інформацію про стан злочинності, кількість засуджених та число вирішених справ. Водночас маємо дані щодо фінансових звітів та матеріального забезпечення членів судової палати та інших службовців, що перебували при ній, низку відомостей щодо податків та пенсійного забезпечення членів палат.

Матеріали ЦДІАК розкривають також і специфіку діяльності Одеської судової палати, котра була створена 30 червня 1868 року [127, с. 215]. До судового округу палати входили Катеринославська (за виключенням Бахмутського та Слов'яно-сербського повітів), Подольська, Таврійська, Херсонська та Бессарабська губернії [232, с. 893; 233]. Структурно Одеська судова палата складалася з трьох цивільних та одного кримінального департаменту.

Документи даного фонду вміщено за хронологічним принципом, вони охоплюють період з 1873 до 1919 року і нараховують 1535 одиниць зберігання. Матеріали структуровано за тематичним принципом і поділено за категоріями: кримінальний департамент, який розглядав кримінальні і політичні справи, цивільні департаменти, старший слідчий, загальні збори департаментів, особлива присутність, каса.

Важливе значення для нашої дисертації має інформація стосовно обігу документів судової палати, її листування з міністерством юстиції, Сенатом, окружними судами та міністрами, губернаторами й іншими інституціями. Серед документів уміщено списки членів палати та їх персональні дані, зокрема біографії та відомості чиновників щодо їх професійної діяльності. Окреме місце мають документи щодо аналізу кількості засуджених, стану злочинності та числа розглянутих справ. Серед значного масиву документів виділяються справи про непокору офіційній владі та участь селян у погромах. Документи фонду багаті також на офіційні відомості щодо заробітної плати членів палати, пенсійного забезпечення, грошові кошти, зібрані окружними судами та судовими приставами. Протоколи судової палати доволі чітко висвітлюють специфіку та особливості доступу до правосуддя у процесі розгляду кримінальних та цивільних справ, а також висновків одеської судової палати стосовно обвинувальних справ окружних судів.

Окреме місце серед документів ЦДІАК займають матеріали, що розкривають діяльність Харківської судової палати. 10 січня 1867 р. був підписаний указ імператора про введення в дію судових статутів

20 листопада 1864 року в окрузі Харківської судової палати [66, с. 70]. На момент створення до її складу увійшли Харківська, Курська, Орловська та Воронежська губернії, Бахмутський і Славянський повіти Катеринославської губернії, також Липецький, Лебединський та Усманський повіти Тамбовської губернії [119, с. 50-51]. Хронологічно матеріали фонду відображають 1868- 1920 роки та вміщують 2483 справи. Фонд поділений на сім описів, де перший опис представлений 1880-1918 роками і містить справи про вирішення земельних суперечок, основні питання продажу, застави, оренди, розмежування, захоплення та опіки маєтками, справи про розподіл майна поміщиків тощо. Другий опис фонду містить документи першого цивільного Департаменту у період з 1877 по 1909 роки. Тут відображено суть суперечок за право володіння землею, рухомим та нерухомим майном, продаж, заставу й оренду нерухомості тощо. Опис третього фонду хронологічно сягає 1868- 1917 років і зосереджує справи про вирішення суперечок за право володіння маєтками, про пограбування та крадіжки, незаконну вирубку лісів, численні зловживання чиновників і скарги на рішення окружних судів. Четвертий опис фонду датований 1884-1920 роками та зосереджує у своєму складі циркуляри Міністерства юстиції і генерального секретаря Української Центральної Ради, копії протоколів засідань та листування з повітовими судами, накази і постанови голови судової палати, скарги на дії мирових судів, особові справи посадовців. П'ятий опис фонду відображає період з 1893 до 1917 року і тематично стосується ряду політичних справ, опору селян місцевій владі, власності на землю, скарги на рішення окружних судів. Шостий опис фонду хронологічно охоплює 1894-1920 роки і розкриває цілий ряд політичних справ, непокори селян місцевій владі, зловживання чиновників службовим становищем. Сьомий опис фонду сягає 1884-1912 років і дає докладні відомості щодо листування судової палати з міністерством юстиції, окружними судами, принципів введення судочинства тощо.

Інформативно насиченими для дослідження практики функціонування судових інституцій є матеріали фондів прокурорів судових палат цього ж

архіву. На прокурора судової палати покладался цілий ряд функцій. Зокрема у процесі здійснення судової функції, йому належала ініціатива порушення кримінального переслідування, керівництво дізнанням з політичних справ і слідство з кримінальних справ, підготовка для суду необхідних матеріалів та обвинувального висновку, підтримка обвинувачення на суді та контроль за винесенням судових вироків та рішень [248, с. 40]. Судово-адміністративні функції прокурора полягали в його обов'язку з нагляду за провадженням слідства та правильністю провадження кримінальних справ у прокурорів окружних судів і в окружних судах. Адміністративні функції прокурора зосереджувались навколо нагляду за утриманням арештованих у тюрмах, перевірка листів, книг і посилок, участь в особливих нарадах при генерал-губернаторі тощо. Водночас прокурор палати займався питаннями щодо призначення, переміщення, звільнення, підвищення, атестації представлення до нагород чиновників судових відомств і прокуратур. З огляду на це названі матеріали є цінним джерелом для нашого дослідження, адже вони розкривають організаційно-правові аспекти й специфіку функціонування органів правосуддя в досліджуваній період.

Важливими для нашого дослідження є документи фонду 317 (Прокурор Київської судової палати, м. Київ) [150-167], загальним обсягом 13430 справ. Хронологічно матеріали сягають 1875-1919 роки, об'єднані в описи, окремі з яких деталізовані у томах. Так опис I складається з чотирьох томів і вміщує циркуляри Міністерства юстиції, справи про суспільно-політичні процеси в українських землях, справи про діяльність політичних партій, селянські рухи, непокору місцевого населення органам поліції та місцевій адміністрації, ряд справ кримінального характеру. Другий опис фонду, окрім циркулярів Міністерства юстиції, містить низку матеріалів щодо збройних повстань та захоплення поміщицьких земель. Тут наявні також подання прокурорів окружних судів щодо виконання смертних вироків та списки покараних за період 1905-1917 років. В четвертому описі сконцентровано справи про діяльність окружних судів, переміщення судових слідчих, специфіки

здійснення прокурорського нагляду, притягнення до відповідальності чиновницького апарату за службові злочини. Окремі матеріали відображають кримінальну ситуацію в губернії на початку XX століття. Опис п'ятий зазначеного фонду складається із справ про виступи селян, особливостей функціонування Київського окружного суду та київської судової палати, зловживання владою серед чиновників тощо. Шостий опис здебільшого відображає циркуляри Міністерства юстиції та описує діяльність мирових і міських суддів, осіб прокурорського нагляду, членів окружних судів, присяжних засідателів, судових слідчих, особовий склад судових інституцій.

Зауважимо, що хронологічно даний опис сягає 1880-1919 роки і вміщує 491 справу, тобто дозволяє встановити ґрунтовний ретроспективний аналіз специфіки функціонування Київської судової палати з моменту її створення аж до ліквідації судової інституції. Сьомий опис даного фонду поділений на п'ять томів, де переважно більшість документів становлять укази сенату щодо створення нотаріальних контор, відкриття мирових судових інституцій та зміни в складі округів судових палат. Багато інформації можемо виявити щодо функціонування установи округу Київської судової палати, факти зловживання службовим становищем та непокору місцевій владі. Опис представлений також циркулярами Міністерства юстиції, інформацією про створення волосних судів, донесення прокурорів окружних судів у Київській, Волинській, Чернігівській, Могильовській губерніях про селянські заворушення. У восьмому описі наявні укази сенату, справи про селянські заворушення в губерніях, що входили до юрисдикції судової палати. Значна кількість матеріалів відображає діяльність окружних судів та підвідомчих їм установ, інформує про особовий склад судових інституцій. Серед матеріалів опису наявне листування щодо притягнення до відповідальності за непокору місцевій владі. В 11 описі зосереджено справи про привласнення грошей та селянські заворушення в знак непокори офіційного державного курсу. Водночас тут наявні додатки до річних звітів прокурора, реєстри та описи



справ судової палати, палати прокурора та окружних судів, наведено відомості про діяльність мирових судів.

Цінними є також матеріали фонду 419 «Прокурор Одеської судової палати, м. Одеса» [200-210]. Документи фонду хронологічно охоплюють 1867-1920 роки і налічують 10952 одиниці зберігання. Структурно матеріали розбито на три описи. Перший розділений на шість томів і вміщує політичні справи, другий – розділений на два томи й охоплює кримінальні справи, третій – канцелярія, складається з одного тому. Перший опис фонду містить матеріали про організацію змови проти царя, про звинувачення в антиурядових і антивоєнних висловлюваннях, специфіку суспільно-політичної діяльності місцевих громадських організацій, розкриває окремі питання взаємин місцевого населення із владою. Опис другий відповідно допомагає встановити інформацію щодо численних зловживань військових та цивільних чиновників, про звинувачення суддів у неправомірних вироках, про втечі арештантів з-під варти та в'язниць, про діяльність релігійних громад у південних губерніях України. Водночас тут наявні справи про вбивства, пограбування, зґвалтування та непокори начальству. Особливо цікавим для нашого дослідження є третій опис фонду, де зібрані циркуляри Міністерства юстиції та прокурора Одеського окружного суду, представлене листування з прокурорами окружних судів з особового складу та у справах за скаргами в'язнів. Цілий ряд матеріалів висвітлює особливості притягнення до відповідальності редакторів місцевої преси за розголошення відомостей з поліцейських дізнань, а також політичної діяльності партійних осередків, матеріали щодо звинувачення в антиурядових висловлюваннях та зберігання нелегальної літератури. Водночас тут представлена звітність діяльності прокурорів і судових слідчих, містяться скарги, заяви та повідомлення про злочини, інформація про кількість в'язнів одеської в'язниці.

Важливим у контексті нашого дослідження є також документи фонду 1071 (Прокурор Харківської судової палати, м. Харків Харківської губернії; м. Сімферополь) [211-219] містять 161 справу і хронологічно сягають

1871- 1920 років. Структурно матеріали розбито на три описи. Перший опис даного фонду сягає 1879-1907 років і вміщує сім справ, де висвітлюються матеріали про незаконну вирубку лісів у Чернігівській губернії та ряд кримінальних справ, які стосуються переважно селянського населення. Другий опис фонду хронологічно охоплює 1871-1914 роки і містить 23 справи, серед яких циркуляри прокурора, листування прокурора з окружними судами, нагляд за веденням слідства, касаційними протестами прокурорів окружних судів. У третьому описі документи охоплюють період з 1914 до 1920 року і містять 131 справу. Значну увагу тут відведено циркулярам Міністерства Юстиції та прокурора судової палати. Зокрема тут зберігаються матеріали щодо діяльності політичних партій, революційних виступів фактів зловживання чиновників палати та окружних військових судів службовим становищем, особові справи чиновників прокуратури.

Отже, серед широкого спектру наявних документів, що стосуються прокурорів судових палат можемо встановити, що в матеріалах загалом доволі повно відображено функціональні обов'язки прокурора судової палати та особливості їх здійснення. Так документи подають матеріал з процедури порушення кримінального переслідування, підготовки обвинувального висновку і контролю за винесенням судових вироків і рішень; розкривають особливості нагляду за ходом слідства з кримінальних справ і за процедурою проведення дізнань; відображають суть нагляду за утриманням в'язнів у в'язницях; висвітлюють ряд кадрових питань, що належали до сфери відання прокурора.

Таким чином, джерельну базу дослідження склали документи Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, фондів Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського, бібліотечних й архівних ресурсів ряду сучасних областей України, на територію яких у різний час поширювались норми судових статутів 1864 року. Наведений вище масив історіографії та джерел є достатнім й оптимальним для здійснення комплексного наукового дослідження із заявленої тематики.

## Висновки до розділу 1

На підставі аналізу історіографії та джерельної бази із досліджуваної тематики маємо підстави стверджувати, що джерельний масив та історіографічна спадщина з питань доступу до правосуддя за судовими статутами 1864 року є доволі багатою і різносторонньою за своїм персонологічним і видовим складом. Наявна література має потужний інформаційний потенціал та висвітлює ключові питання, що порушуються у дисертаційному дослідженні. Водночас на сьогоднішній день ця джерельна база не охоплює питання в комплексі, а лише відображає окремі його аспекти. Крім того даний історіографічний масив потребує детальної систематизації й аналізу. Вивчення історіографії дає підстави засвідчити, що питання доступу до правосуддя за судовими статутами 1864 року на сьогоднішній день не стало предметом спеціального комплексного вивчення. Віддаючи належне здійсненим науковим пошукам, потрібно констатувати, що наявні наукові та публіцистичні праці торкаються лише окремих аспектів проблеми.

Розкриття досліджуваної проблематики передбачало звернення до Національного архівного фонду, бібліотечних фондів, результатом чого стало залучення оригінальних матеріалів, різних за походженням та сутнісними характеристиками, які у підсумку склали джерельну базу дослідження. Виявлені джерела є чисельними і багатоаспектними, й стали ґрунтовною основою для пропонованих у дисертації висновків та узагальнень.

## **РОЗДІЛ 2. СИСТЕМА ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ ЗА СУДОВИМИ СТАТУТАМИ 1864 РОКУ**

### **2.1. Передумови та специфіка запровадження судових статутів**

Станом на XIX століття в українських землях, так як і по всій території країни діяла надзвичайно заплутана, неефективна та недосконала станова судова система, що склалася ще у XVIII столітті. В центральних губерніях функціонувало кілька десятків судових і судово-адміністративних органів з невизначеною підсудністю, складним і формальним порядком розгляду справ [225, с. 16]. В межах національних околиць існували власні судові органи. Судові справи, не знаходячи остаточного рішення, роками та десятиліттями переміщувались по численних інстанціях [98]. Одні дореформені судові установи були надмірно «волокитними», інші, навпаки, занадто швидкими, у функціонуванні яких доволі часто спостерігалась залежність від адміністрації, упередженість та корисливість [229, с. 23-24].

Зауважимо, що на час вступу на престол Олександра II у 1855 р. у суспільстві вже чітко усвідомлювалась позиція про дискредитовану і визнану неспроможною судову систему. Провідні діячі того часу на рівні перших осіб в офіційних джерелах заявляли цареві про нікчемний устрій і незадовільний стан чинного тоді місцевого управління і судів, їх неправомірні дії та масові зловживання. На недосконалість тогочасної судової системи вказують численні джерела. Саме тут панувало свавілля і судові помилки, бюрократизм і судова тяганина, застосування силових прийомів, тортур і шантажу [144, с. 459]. Потрібно констатувати, що для тогочасного суду були притаманні хабарництво, низька юридична грамотність суддів, обмеженість (суди вирішували справи, розглядаючи лише письмові матеріали слідства). Фактично у дореформеному суді панувала інквізиційна (розшукова) форма судочинства. Процес відбувався в глибокій таємниці [127, с. 207].

У дореформений період судові інституції базувалися на законодавчій основі Петра I та Катерини II. Окремі положення сягали ще Соборного уложення 1649 року [120, с. 38]. Суд передбачав функціонування цілого ряду судових органів. Мова йде про суди для селян, дворян, міщан, совісний і комерційний суди, інші судові інституції [12, с. 124-126]. Характерно, що губернські управління і поліцейські органи також наділялися судовими функціями.

Суд будувався за становим принципом, а структура судової системи була заплутаною та складною. Передбачалось існування безлічі спеціальних судів. Хабарництво та корисливість набули всеосяжного масштабу, корупція та корисливість вважались на той час буденним явищем і міцно увійшли до побуту життя громадян [120, с. 39]. Боротьба уряду з переліченими явищами не призвела до жодних позитивних результатів, оскільки вони були поширені майже на весь державний апарат. Відзначимо, що послаблення корупційної складової спостерігається лише після проголошення судової реформи. На переконання М. Ярошенка, «Імператор та вищі органи влади всіляко сприяли запобіганню корупційним правопорушенням» [240, с. 98]. Загалом ситуація значно покращилась після офіційного запровадження у системі судочинства судових статутів та введення суду присяжних.

У визначенні заходів покарання, навіть найбільш жорстоких і винесених за найтяжчі кримінальні злочини, панували свавілля і плутанина. Ініціатори судової реформи засвідчували ту особливість, що в дореформені часи закон не визначав ні найвищої межі стосовно років каторжної роботи та інших вищих покарань, ні кількості ударів батоном. Внаслідок цього траплялося, що у двох справах про цілком тотожні злочини, одним вироком призначалося п'ять ударів, іншим – шістдесят ударів батоном. Певні зміни намітилися лише на початку 1860-х років. Указом імператора тілесні покарання були скасовані не тільки стосовно цивільних осіб, але й по відношенню до нижчих військових чинів [97, с. 324-325].

Далекими від досконалості в діяльності та забезпеченні своїх прямих функцій були як чинний закон, так і судді [229, с. 23]. За законом загальні дореформені суди вважалися виборними і колегіальними установами, однак лише декларативно. На практиці ж часто допускався такий склад не тільки повітового, а й міського суду (у магістратах і ратушах), при якому судді не вміли ні читати, ні писати, і справи в них розглядалися й вирішувалися фактично одноосібно – єдиною грамотною людиною в колегії, суддівським секретарем, що, природно, відкривало йому широке поле для свавілля та зловживань.

У губернській палаті кримінального та цивільного суду, суді наступної, вищої інстанції, також формально колегіальної, справи вирішувалися фактично однією людиною, призначеною від уряду «товаришем», тобто заступником голови, причому навіть без відповідної доповіді іншим членам суду. Водночас рядові судді реальної участі у відправленні правосуддя не брали і обмежувалися тим, що тільки підписували заздалегідь заготовлене рішення про участь підсудного, якого жоден із них не бачив. За такого заочного винесення вироку найнадійнішим доказом вважалося власне зізнання підсудного, занесене до поліцейського протоколу. Проте за ухваленим порядком проходження справ перевірити достовірність цього запису було дуже важко, а часом неможливо.

За загальним правилом тогочасні судді не мали не лише спеціальної юридичної, але нерідко взагалі якоїсь освіти. Закон не встановлював для суддів жодного освітнього цензу, не тільки юридичного, а й загального. Кадри у судовому відомстві набиралися з людей не тільки некваліфікованих, але й часто малограмотних, освіченими людьми серед яких були семінаристи, які не потрапили в духовне звання і перекочували на службу цивільну. Навіть у канцеляріях департаментів Урядового сенату чиновників із вищою освітою налічувалися одиниці. Зазначені вади були притаманні практично усім дореформеним судовим установам [229, с. 24]. Навіть у Сенаті, за даними 1841 р., було лише шість осіб з вищою освітою.

Ще менш гуманні звичаї панували на нижніх ланках імперської правоохоронної системи. Так поліцейський розгляд практично завжди супроводжувався рукоприкладством, причому подібні методи ведення слідства сприймалися як неминучі не лише поліцейськими чинами, а нерідко і самими підслідними. Рукоприкладство з боку поліцейських органів глибоко вкорінилося у свідомості тогочасного суспільства. Часто особи, які були піддані допиту, з'являлися на суд з численними побоями.

Доля цивільних справ знаходилася повністю в руках цивільної влади в особі суддівських чиновників, зокрема канцелярії [72, с. 78]. Сторони процесу, як позивачі так і відповідачі, фактично мали лише дотичне відношення до справи, їхня думка до уваги не бралася. У цивільному судочинстві не було й мови про диспозитивність сторін. Як самі судові позови, так і виконання винесених рішень могли тривати роками і часом ставали неактуальними для учасників процесу. Так, станом на 1 січня 1864 року з числа незакінчених 561 цивільна справа перебувала у провадженні понад 20 років, 1466 справ – 15-20 років і близько 7 тис. – понад 10 років. Іноді деякі справи переміщались судовими інстанціями впродовж майже 50 років.

Рішення судових інституцій, а часто й Сенату, виконувалися не тижні й не місяці, а навіть цілі роки, деякі й десятки років. Матеріальні цінності переходили з рук в руки, а іноді й зовсім витрачалися відповідачем, перш ніж позивач, який виграв позов, отримував позитивний висновок суду. У цивільних справах зловживанням чиновників, починаючи з найдрібніших писарів і закінчуючи найвищими чинами, не було меж. Чиновники користувалися своїм привілейованим становищем і вимагали з учасників процесу матеріальних вигод, і тільки після цього закінчували справу.

Потрібно констатувати, що найсерйознішою системною вадою дореформеного суду була його залежність від виконавчої влади. Більше того, сам суд функціонально був націлений на максимальний захист її прерогатив, інтересів та престижу. Водночас права підданих всіляко ігнорувались. Набір засобів втручання адміністрації в правосуддя практично був необмежений.

Більшість суддів не приділяло належної уваги стосовно достовірності свідчень, вони не цікавились, наскільки відомості, зафіксовані поліцейським діловодом або суддівським секретарем, відображали реальність подій. Значно більшої уваги приділялось при цьому позиції губерньського та міського начальства. Фактично судові установи були лише придатком до адміністрації, а все дореформене судочинство було таємним, канцелярським і некваліфікованим [229, с. 24].

Судовий процес відбувався за зачиненими дверима і тримався у глибокій таємниці. При цьому офіційно використовувався принцип писемності, який припускав розгляд справи лише на підставі розгляду письмових матеріалів, які були отримані у процесі слідчих дій [84, с. 45]. Водночас, безпосередній усний допит обвинуваченого і свідків не набув масового поширення. Крім того, доказова база часто оцінювалася за формальною системою. Їхня сила та достовірність наперед визначалися законом, на підставі чого вони чітко поділялися на досконалі та недосконалі. Зазначимо, що до досконалих доказів належало зізнання самого обвинуваченого. При цьому широко практикувалось катування, яке перестало використовуватися тільки у 1801 році. Проте поодинокі випадки застосування катування були відомі ще впродовж першої половини XIX століття. Не була поширена на той час також і презумпція невинуватості. За умови недостатньої доказової бази суд залишав підсудного під підозрою, не виносячи при цьому обвинувального чи виправдувального вироку.

Станом на середину XIX століття критика імперського суду набирала все більших форм як серед учасників суспільно-політичних течій, так і в колах практичних працівників. Представники громадськості все частіше на широкий публічний загал доводили відсутність правосуддя в державі. Визрівали реальні ідеї стосовно реформування судової сфери, котра мала будуватися на нових демократичних принципах. Все більше назрівала думка про перевагу гласного та усного суду над чинним тоді письмовим закритим судочинством [72, с. 78].



Зауважимо, що питання необхідності реформ знайшло своїх прибічників як серед простого народу, так і представників інтелектуальної еліти. Народ виразив своє ставлення до суду у повсякденному житті, побуті, численних прислів'ях та приказках, серед яких неможливо знайти жодної з позитивним змістом. Водночас представники влади остаточно усвідомили, що такий суд не просто поганий сам по собі, але й кидає тінь на саму владу та дискредитує її. Панування беззаконня було не просто порочним, воно ставало небезпечним і неприйнятним. Починаючи з Олександра I імператори заявляли про необхідність судової реформи, проте здійснити цей намір вдалося лише Олександрю II, який заявив про своє прагнення кардинально вдосконалити судову систему майже відразу після сходження на престол.

Потрібно зазначити, що підготовка судової реформи тривала впродовж значного проміжку часу, вимагала значних зусиль та системності у роботі. У науці запропоновано чіткі хронологічні рамки процесу її підготовки: з 6 червня 1857 р. до 20 листопада 1864 р. Початкова дата – царський наказ внесення на розгляд Державної ради проекту нового статуту цивільного судочинства, підготовленого керівником II відділення імператорської Канцелярії Д. Блудовим. Верхня хронологічна межа – це безпосередньо проголошення судової реформи.

Водночас витоки реформи простежуються у законодавчих проектах першої половини XIX ст. Так у 1803 р. відомий вчений М. Сперанський запропонував радикальну програму для удосконалення судової системи, що згодом отримала розвиток у документі під назвою «Введення до укладення державних законів» 1809 р. [9, с. 164]. Особливу увагу проектам судових перетворень він приділив у 1821 і 1826 роках. Як простежили сучасні вчені В. Румянцев і О. Серeda, «умовами ефективності судової влади М. Сперанський вважав такі: незалежність суду; здійснення правосуддя єдиним порядком; формування професійного складу суду та залучення народу до відправлення правосуддя» [105, с. 87]. Також обґрунтовувалось, що судові перетворення нереально було здійснити ізольовано, не вирішивши при цьому

ключових питань суспільного життя, зокрема селянського питання [35, с. 18]. Таким чином, принципи рівності всіх перед законом, що лежали в основі удосконалення судової системи М. Сперанського, виявилися неприйнятними й передчасними, оскільки близько половини населення знаходилося у кріпосній залежності і на пряму підпорядковувалися волі поміщиків [9, с. 164].

Помітні кроки на шляху до реформування системи судочинства можемо спостерігати наприкінці 1840-х – початку 1850-х рр. У січні 1849 р. статс-секретар Д. Блудов представив «основні положення реформи», заявивши при цьому у своїй промові, що система вимагає докорінного перетворення. Цей проект передбачав обмежену змагальність, був спробою наблизити тогочасне судочинство до європейського та відновити самостійність сторін [63, с. 25]. З 1857 по вересень 1861 року ним було складено і внесено до Державної ради 14 проектів, сукупність яких послужила «протоджерелом» основних положень судової реформи.

15 листопада 1857 р. у стінах об'єднаних департаментів законів та цивільних справ Державної ради почали обговорювати проект Статуту цивільного судочинства. Саме цей рік, на переконання деяких сучасних вітчизняних авторів, вважається точкою відліку судової реформи [127, с. 207].

Проект супроводжувався доповідною запискою Д. Блудова, який на той час був начальником Другого відділення імператорської канцелярії [98]. У документі обґрунтовувалася необхідність запровадження принципів змагальності процесу, скорочення кількості судових інстанцій та зосереджувалась увага на особливостях добору кадрів для судової системи та якості їх підготовки [23, с. 38]. Наголошувалось на значенні цього питання для подальших судових трансформацій. Вчений О. Максимов з цього приводу зауважив, що «втління у життя будь-яких реформ потребувало потужної фахової підтримки не лише в центрі – столицях, але й в імперських окраїнах. І якщо для проведення реформи в «європейських губерніях» такий потенціал був, то окраїни, як вважала влада, цим похизуватися не могли» [76, с. 125].

Зазначимо, що представлений проект статуту цивільного судочинства вирізнявся стриманістю та консервативністю. Він мав елементи наступності з колишнім вітчизняним законодавством, насамперед, норми Зводу законів (т. XV), хоча в ньому були представлені й елементи західноєвропейського законодавства. Д. Блудов був дуже обережний у пропозиції нововведень, особливо за європейським зразком, вважаючи, що російська імперія суттєво відстає у розвитку правової культури [9, с. 165]. Ініціатори проекту не готові були дотримуватися західноєвропейської практики судочинства та вводити принципи усності, гласності, рівності сторін у процесі, засновувати адвокатуру. На переконання Д. Блудова, не варто впродовж короткого проміжку часу запозичувати форми, які «вистраждані» народами Європи протягом століть. У зв'язку з цим у нього в проекті не було ні гласності, ні усності, ні безпосередності процесу, ні рівності сторін, ні адвокатури. Доволі актуальною вважаємо позицію дослідниці О. Нестерцової-Собакарь стосовно того, що «автори проекту не наважувалися ввести в законодавство випробувані практикою західноєвропейських країн принципи усності, гласності, безпосередності, рівності сторін, участі адвоката й ін. Хоча по суті запропоновані нововведення були «малими» кроками в напрямку зазначених принципів. Фактично автори представленого проекту модернізації цивільного процесуального законодавства синтезували «історичні засади» тогочасного імперського законодавства й елементи західноєвропейського досвіду» [84, с. 45].

Пропоновані нововведення викликали неоднозначну реакцію, розділивши вищий чиновницький апарат на дві основні групи – лібералів і консерваторів. Перші бажали суттєвої перебудови судоустрою і судочинства. Другі прагнули лише незначних змін [127, с. 207]. Консервативний склад цих департаментів загалом підтримав проект. У ході обговорень з'явилися також ідеї щодо запровадження мирового суду та принципу не більше двох інстанцій для однієї справи [121, с. 168].

Проекти реформ кримінального судочинства розглядалися дещо повільніше і за ініціативи Д. Блудова були представлені до Держради лише 1861 р. Документи позначали здебільшого консервативний підхід у реформуванні законодавства. Водночас влада готова відмовитися від інквізиційного судочинства. Проте комісія усвідомлювала, що скасування системи формальних доказів та письмової процедури невідворотно спричинить заснування суду присяжних, який не зможе контролювати влада, що у свою чергу, викличе соціальні потрясіння та переворот у сфері правосуддя.

Загалом упродовж 1857-1861 рр. комісією підготовлено й представлено до Державної ради 14 законопроектів, де пропонувалися суттєві зміни у структурі судової системи та судоустрої, а загальний обсяг матеріалів судової реформи становив 74 томи [104, с. 63].

Повільність просування проектів пояснювалась протидією міністра юстиції графа В. Паніна, котрий не схвалював означених нововведень. Водночас, саме у зв'язку із системною критикою представлених проектів оформився реформаторський погляд одного з головних ідеологів судової реформи С. Зарудного [104, с. 60].

Прямий і опосередкований вплив на реформу суду справило скасування кріпосного права [73, с. 9]. Прямий вплив проявився в тому, що замість поміщицького суду треба було заснувати державний суд для селян, що звільнилися. Непрямий полягав у значенні реформаторських ідей, котрі були із захопленням зустрінуті в суспільстві. На переконання самих ініціаторів реформи, якщо б не відбулось звільнення селян із кріпосної залежності, то прийняття Судових статутів було б неможливим [9, с. 165].

Загалом розробка документів судової реформи зайняла менше трьох років, що було доволі коротким терміном в умовах характерної неповороткості й недосконалості імперської бюрократичної системи. Значний супротив спостерігався також і з боку консервативно налаштованої частини дворянства,

значного кола чиновницького апарату. До їх числа належав також багаторічний міністр юстиції граф В. Панін.

19 жовтня 1861 р. статс-секретарем В. Бутковим за погодженням з Д. Блудовим складено доповідь про порядок розгляду у Державній раді проектів судового перетворення [98], яку було затверджено через чотири дні. Водночас прийнято рішення щодо її структуризації на три елементи: судоустрій, цивільне та кримінальне судочинство, а також тимчасові перехідні заходи від старого до нового порядку.

23 жовтня 1861 р. указом царя було засновано спеціальну комісію при Державній канцелярії [104, с. 61]. З цього моменту підготовка судової реформи набула практичної стадії. Роботу над проектом судової реформи розділили на два етапи – спочатку основні положення, потім, після їх затвердження, підготовка детальних процесуальних документів. Д. Блудов і В. Бутков підготували «записку» про основні засади судоустрою та судочинства, складену за матеріалами проектів, поданих II відділенням імперської Канцелярії, і яку розіслали членам Державної ради 22 січня 1862 р.

Тоді ж імператор доручив комісії В. Буткова підготувати «основні засади» перетворення судової частини на основі досягнень «науки та досвіду європейських держав», знімаючи таким чином негласно існуючу заборону щодо суду присяжних. Зазначений указ стосувався також й інших інститутів, започаткованих у судовій практиці розвинутих країн. Одночасно глава комісії виконав ще одне найважливіше для успіху справи завдання: перебуваючи у вищих бюрократичних сферах і в палацових колах та виступаючи там з роз'ясненнями й доповідями з різних питань, В. Бутков зумів нівелювати насторожені підходи серед противників судової реформи.

Можемо спостерігати, що з цього часу ініціатива розробки документального забезпечення поступово перейшла від Д. Блудова до В. Буткова, а точніше до його головного співробітника С. Зарудного. У 1857 р. він був призначений помічником статс-секретаря, а через два роки статс-секретарем Департаменту Державної ради, кадровий склад якого поповнився

якісно новими спеціалістами, у тому числі й у сфері юриспруденції [104, с. 59]. Перш ніж приступати до розробки основ нового цивільного судочинства, С. Зарудний запропонував розіслати попередні міркування з цього приводу судовим практикам і спеціалістам-теоретикам, висновки яких потім були направлені членам Державної ради. Вивчивши під час закордонної поїздки 1858 р. устрій тогочасного західноєвропейського суду, він напрацював низку доповідних записок з питань процесу, касації, мирової юстиції, присяжної адвокатури тощо. Його доповіді стали основою діяльності спеціальної комісії при Державній канцелярії.

Наприкінці 1861 р. головою комісії замість 77-річного Д. Блудова став 73-річний князь П. Гагарін [127, с. 208]. Після цього Д. Блудов поступово сходить з реформаторської арени. У жовтні того ж року відбулися зміни у керівництві Міністерства юстиції: замість графа В. Паніна міністром юстиції було призначено Д. Замятіна, а його товаришем – статс-секретаря Державної ради М. Стояновського.

У квітні 1862 р. комісія при Державній канцелярії закінчила підготовку проекту основних положень перетворення судової частини. Їх послідовно розглянули з'єднані департаменти законів та цивільних справ Державної ради, потім її Загальні збори, і 29 вересня 1862 р. вони були затверджені царем та офіційно опубліковані [112, с. 48; 127, с. 208]. При обговоренні «Основних положень» у департаментах Державної ради в 1862 р. В. Панін хоча весь час перебував у меншості чи навіть проти всіх, однак власних поглядів на реформу не змінив. Так само не симпатизував судовій реформі міністр внутрішніх справ П. Валуєв, який пропонував обмеження демократичних принципів, збереження контролю адміністрації, обмеження виборності мирових суддів та гласності.

У статтях «Основних положень» було викладено всю суть, квінтесенцію майбутніх Судових статутів. Судова влада відокремлювалася від адміністративної, скорочувалася до двох кількості судових інстанцій, які розбирали одну справу, запроваджувалися мировий суд та суд присяжних,

адвокатура [98]. З'являвся слідчо-обвинувальний процес, усність, гласність, змагальність. Скасовувалась теорія формальних доказів та встановлювалася вільна оцінка доказів судом [62, с. 327].

Втім сучасники наголошували і на слабких місцях закону, найважливішими з яких були такі: 1) порядок порушення справ проти чиновників (зберегли дореформений порядок – з дозволу начальства, так звана «адміністративна гарантія» з обґрунтуванням: якщо адміністрація не втручається у справи судові, то хай і судова не втручається у справи адміністративні); 2) знищення губернської прокуратури (здійснювала позавідомчий нагляд). Після цього при Державній канцелярії було створено комісію, яка мала скласти статuti про судоустрій та судочинство, а також положення про нотаріальну частину [247, с. 44-45].

Для організації робіт зі створення проектів судових статутів комісія при Державній канцелярії була розділена на три відділи: 1) судоустрою, 2) кримінального судочинства, 3) цивільного судочинства [104, с. 62]. Впродовж 11 місяців роботи були складені проекти «Заснування судових місць», «Статуту цивільного судочинства», «Статуту кримінального судочинства». Вони супроводжувалися якісними й змістовними пояснювальними записками. За період роботи відділення судоустрою провело сорок сім засідань. Загальні збори комісії при Державній канцелярії розглянули проект судоустрою на восьми засіданнях. В результаті роботи комісії отримали свій розвиток також принципи, які стосуються судоустрою і судочинства з участю мирових суддів.

Потрібно зауважити, що крім постійних членів до роботи в комісії, в якості експертів запрошувалися фахівці – від університетських професорів до поліцейських чиновників. Для прискорення робіт ця комісія була поділена на три відділення: судоустрою, цивільного судочинства та кримінального судочинства [98]. Загальне керівництво здійснював голова комісії В. Бутков.

Другим після комісії В. Буткова центром підготовчих робіт з реформування суду стала особлива колегія при Міністерстві юстиції із самим міністром на чолі. До її складу Д. Замятнін включив досвідчених

правознавців-практиків, співробітників міністерства, відомих широкою освіченістю та ліберальними поглядами: свого заступника М. Стояновського, директора департаменту Б. Хвостова, начальників відділень: законодавчого – М. Шрейбера та цивільного – О. Ессена, юрисконсульта Д. фон-Дервіза та ін.

Якщо в комісії В. Буткова розроблялися проекти Установ судових місць та статутів цивільного та кримінального судочинства, то в колегії Д. Замятніна – зауваження на ці проекти, які у сукупності становили понад 500 сторінок тексту та стосувалися понад 1000 статей. Більшість із них було згодом схвалено Держрадою та включено до судових статутів. У такому порядку була своя логіка, оскільки саме Міністерство юстиції мало найближчим часом започатковувати нову судову систему.

До вересня 1863 р. переважна більшість робіт зі складання судових статутів було завершено [146, с. 15]. Проекти комісії були представлені до розгляду Сенату, Міністерству юстиції, Міністерству внутрішніх справ та іншим відомствам, які мали стосунок до підготовки судової реформи. З середини вересня-початку жовтня вони обговорювалися на Загальних зборах Державної ради. Загалом з цього питання відбулось 31 засідання. Як зауважив з цього приводу сучасний вчений О. Биркович, «спеціально створена комісія не тільки запропонувала механізми реформування, а й передала на розгляд і затвердження Державної ради нові судові статuti – норми права, на підставі яких мала організовуватися судова влада та здійснюватися судочинство» [9, с. 165].

Представляючи результат роботи своєї комісії на розгляд членів Державної ради у грудні 1863 р. В. Бутков підкреслив, що успіх здійсненої судової реформи буде забезпечений лише в тому випадку, якщо судова влада буде поставлена на повну та цілковиту незалежність від адміністративної влади. Таким чином, напрацьований комісією проект заснування судових місць [43] було подано на розгляд об'єднаних департаментів законів і цивільних справ Державної ради. Зауважимо, що розгляд проектів судових статутів в Державній раді був закінчений 2 жовтня 1864 р. [146, с. 15]. Проекти



комісії у чотирьох книгах було обговорено на спільних засіданнях департаментів законів, цивільних та духовних справ Державної ради. Після того їх схвалили загальні збори Державної ради, а цар підписав 20 листопада 1864 р. [104, с. 62]. У той же день вони були направлені до Сенату для опублікування й 21 листопада того ж року були оприлюднені та набрали законної сили.

Отже, на основі основних положень перетворення судової частини були підготовлені чотири закони: «Заснування судових установлень», «Статут цивільного судочинства», «Статут кримінального судочинства», «Статут про покарання, які накладаються мировими суддями». Судові статuti 1864 р. було сформовано на ґрунтовному фундаменті, а загальна їх архітектоніка видавалася наскільки гармонійною, що дозволяла на новій основі вибудувати якісно нову систему судочинства.

Характерно, що юристам, які готували основні положення перетворення судової частини, належало врахувати у своїй роботі ряд важливих складових: історичний досвід вітчизняного законодавства, іноземні зразки законодавства та практики й доктрина. Тогочасний стан імперського правосуддя підштовхнув ініціаторів судової реформи до пошуку нових дієвих моделей, які виправдали свою ефективність на практиці. Саме тому, що історія національного судово-процесуального права їх не задовольняла, вони звернули свій погляд на Захід – до законів, судової практики та доктрини [9, с. 165].

Таким чином «батьки» реформи пішли шляхом теоретико-практичним, тобто вивчили недоліки вітчизняного судоустрою та судочинства, обстежили наявні потреби, господарські та матеріальні засоби й збудували конструкцію на теоретичних засадах, вироблених наукою.

Водночас основні положення перетворення судової частини 1862 р. та Статуту 1864 р. лише малою мірою будувалися з урахуванням Зводу законів (1832) і наступних актів (що увійшли до Зводу законів 1842, 1857 рр.) та проектів 1830-1850-х років. Це були суттєві радикальні зміни. Проте за всієї

новизни статутів їх творцям було неможливо відмовитися від накопиченого досвіду чинного законодавства, зокрема положення тому XV Зводу законів у редакції 1857 р. Вони, зокрема, зберегли такі правові інститути, як дізнання через окольних людей та правила про звільнення від сплати судових витрат осіб, які мають право на пільги у зв'язку з бідністю.

Зауважимо, що для змістовної складової статутів велике значення мала низка законів, які були прийняті вже в ході реформ. Насамперед мова йде про Закон про судових слідчих від 1860 р., який постав напередодні судової реформи [225, с. 16; 120, с. 38]. Велике значення для успішної реалізації норм судових статутів мало скасування тілесних покарань у 1863 р. (крім селян, каторжників, солдатів і матросів). Зрештою, позитивну роль відіграли скасування винних відкупів та заміна їх акцизами. Юридичний і фактичний стан винних відкупів не відповідали принципу рівності всіх перед судом і законом, який був одним із ключових принципів судової реформи. Боротьба нових судів з ними була неминучою, і це ще більше могло ускладнити і так важкий шлях нових судових інституцій, котрі впроваджувалися у губернську систему. Ідея заміни відкупів акцизом виходила насамперед із середовища дворянства, та й уряд був задоволений відкупам з фіскальної точки зору. З 1 січня 1863 р. винні відкупи скасовувалися, забезпечивши одну з гарантій базового принципу судової реформи – рівності усіх перед судом.

Важливим етапом забезпечення цілісності концептуальних засад реформи стало звернення до іноземних джерел. Аналіз судових статутів яскраво засвідчує значний вплив іноземного законодавства на складання їх проектів, і саме досвід європейських країн став важливим їх джерелом [104, с. 62].

Відмітимо, що проекти Д. Блудова були орієнтовані на національні правові традиції та моделі суду. Історичну роль переорієнтації ідеології проектів відіграла доповідь П. Гагаріна царю у грудні 1862 р., де він, за порадою С. Зарудного, говорив про необхідність скласти нові «міркування», засновані на європейських засадах. Олександр II підписав наказ, за яким

пропонувалося викласти у загальних рисах міркування Державної канцелярії про основні засади, на яких мала бути перетворена судова система, з урахуванням досліджень науки та досвіду європейських держав. На переконання сучасного вченого В. Рум'янцева, «цим актом знімалася заборона на імплементацію в Росії окремих інститутів європейського судового права, як, наприклад, суд присяжних, і відкривалися можливості для складання цілісного та раціонального плану перетворення суду» [104, с. 61].

Характерно, що 1850-ті роки стали епохою перетворення судочинства у Європі. З огляду на це юристи уважно вивчали його саме у роки роботи над проектами судової реформи. У 1859 р. були переведені та опубліковані під редакцією С. Зарудного Статуту цивільного судочинства Сардинії 1854 р. та Угорщини 1852 р., видані переклади Статуту кримінального судочинства Франції, бельгійських законів, судових законів П'ємонту та інших. Ці видання було розміщено як основа у справі перетворення судової частини в якості підготовчих документів [9, с. 165]. У проектах статутів можна знайти прямі посилання на них. Так, автори проектів посилалися на існування у Європі двох форм процесу (обвинувального та слідчого) на створення суду присяжних в Англії. У пояснювальній записці за проектом Статуту кримінального судочинства є посилання на французький Цивільний кодекс та Кримінально-процесуальний кодекс, англійський Статут 14 серпня 1848 р. та низку кодексів інших країн.

Питання про ступінь та характер використання західного правового досвіду й зразків спричинило надзвичайно бурхливі дискусії серед тогочасних діячів [104, с. 62]. Дискусія полягала в тому чи була насправді судова реформа 1864 р. механічним запозиченням європейського досвіду, в чому консерватори згодом звинувачували «батьків» судової реформи, чи це був результат трансформації чинного законодавства з урахуванням позитивного подібного досвіду іноземних країн. Ряд вчених переконували, що судова реформа стала продуктом вивчення правознавцями французьких джерел та вивчення італійського законодавства. Юристи перекладали іноземні кодекси з

незначними поправками, відповідно до місцевих особливостей [237]. Окремі представники ліберального напрямку переконували, що нові судові порядки – це запозичення із французьких порядків, зокрема функціонування прокуратури, повна залежність від неї слідчої влади, інститут мирового суду, педантичне формальне розмежування цивільної та кримінальної процедури навіть у мировій юстиції, адвокатура, ставлення присяжних до суду та слідства. Тобто наголошувалось, що весь механізм судової організації та судочинства побудовано на засадах законодавства Наполеона I [63, с. 25].

На противагу зазначеним підходам серед наукової спільноти і практиків було висловлено позицію, згідно якої практично кожен процесуальний інститут статутів не може бути визнаний ні англійським, ні французьким; у кожному з них присутній дух самобутності. Започатковані нововведення мають місцеву специфіку і пристосовані до потреб держави та умов того часу. Наголошувалось, що проголошений мировий суд був далеким від англійського земського представництва та від відповідних мирових французьких суддів. Таким чином, мова може йти швидше про пристосування кращих традицій європейського судочинства до судочинства російської імперії в умовах специфіки існування самодержавного режиму.

Ініціатори судової реформи виходили з позицій необхідності врахування специфіки державного розвитку, який відбувається за іншими умовами, ніж у західних державах. Вони усвідомлювали, що за кордоном зовсім інші умови, а тому сліпе наслідування у всьому інших держав без врахування місцевих потреб було б необґрунтованим. Адекватним підходом вони вважали розумне застосування загальних засад, вироблених юридичною наукою, але ніяк не тотальне наслідування досвіду зарубіжних країн.

З дієвих зарубіжних інститутів «батьки» реформи прагнули отримати краще, перевірене досвідом і, за можливості, не лише співзвучне з чинними тоді умовами, але й те, що суперечило традиціям права після Петра I [120, с. 39]. Аналіз тексту статутів засвідчує, що його автори тотально не копіювали західні правові джерела у всіх деталях. У діяльності суду

присяжних не було присутності політичного змісту. Прокурорський нагляд, незважаючи на використання у його функціонуванні європейських засад, мав низку переваг в організації та діяльності, порівняно, наприклад, із французьким аналогом. Адвокатура хоча багато в чому була схожа на французьку модель [100, с. 18], все ж принципово відрізнялася від неї.

Щодо кримінального судочинства, то просте порівняння обсягів (французький Кримінально-процесуальний кодекс містив 643 статті, а Статут кримінального судочинства – 1254) показує, що ці кодекси значно розходяться у головних процесуальних інститутах. Водночас запозичення все ж були [120, с. 39]. Наприклад, заборона зупиняти вирішення справи під приводом неповноти, неясності, нестачі чи суперечності законів, яка відкривала судам широке поле правотворчої діяльності, була повторенням ст. 4 Кодексу Наполеона. Проте судові статuti деталізували, забезпечили дане повноваження суду, вказавши, що він повинен витягти норму із «загального сенсу законів», а у французькому Кодексі не було зазначено, звідки суддя повинен взяти норму права, відсутню в письмовому законодавстві.

Певна кількість прямих запозичень присутня і в Статуті цивільного судочинства. Документ, поряд з використанням чинного імперського історичного досвіду, залучив й іноземний досвід, що лягло в основу тогочасного законодавства [9, с. 165]. Мова йде, зокрема, про основні принципи цивільного судочинства. Проте у порівняльному покажчику статей статутів цивільного судочинства – російського, французького, женеvського та італійського виявлено багато суттєвих питань, що розходилися з європейськими статутами.

Певний вплив на укладачів мав досвід їх закордонних відряджень. Вони прямували за кордон для вивчення правозастосовної діяльності судових та інших інститутів, що в підсумку стало міцним підґрунтям для відповідних звітів, узагальнень, оцінок [234, с. 74]. Лише вивчення догми права, законів про судоустрій та судочинство ще не давали точної картини ефективності роботи судових інституцій. Користь таких відряджень полягала в тому, що

особисті спостереження про функціонування суду суттєво доповнювали уявлення про особливості функціонування суду середини XIX століття.

Активну участь в обговоренні проектів реформування суду взяли тогочасні теоретики та практика права. Вчені-юристи висловлювали свої пропозиції на ключові аспекти реформи. Першим, доволі незвичайним кроком стало звернення комісії В. Буткова до професорів університетів надіслати свої зауваження щодо основних положень судових перетворень. Зазначимо, що цілу низку пропозицій, висловлених у відгуках вчених було враховано під час складання тексту статутів [9, с. 165].

Новизна підготовки судової реформи виявилася і в тому, що її проекти широко обговорювалися на суспільний загаль. Так, ще 1859 р. окремі збори дворянських товариств ряду губерній представили цареві звернення, у яких просили проведення інших реформ, тісно пов'язаних із визволенням селян, наприклад, суду присяжних, обмеження свавілля адміністрації. Губернські комітети основу реформи вбачали у заснуванні для всіх незалежного суду та поділ влади. Стверджувалось, що вільний селянин, над яким зникла юрисдикція поміщика, має отримати захист у суді – рівному та неупередженому для усіх верств населення.

На території українських земель суд присяжних вводився поетапно. Так у 1867 р. він запроваджений у практику Харківського, Сумського та Ізюмського судів, що своїм розташуванням знаходилися ближче до центру імперії. Дещо пізніше (у 1880 р.) суд присяжних було запроваджено на території Правобережної України, зокрема у Київському, Кам'янець-Подільському, Уманському, Луцькому та Житомирському судах. На переконання О. Гурдуз, «цей суд формувався на зразок французького суду присяжних. «Головуюча верхівка» складалася з 3-х членів: судді та 2-х його замісників. Колегія присяжних складалася з 14-ти присяжних засідателів, двоє з яких були запасними» [31, с. 30].

Певною новацією для свого часу і водночас важливою особливістю реформи суду вважаємо те, що вперше в тогочасній законотворчій практиці її

розробка проходила гласно і з «відкритою» участю суспільства. Основні положення 1862 р. були опубліковані для загального ознайомлення і «всенародного обговорення». За кілька місяців на них надійшло 448 зауважень [83, с. 97]. Поряд із підтримкою основ судової реформи окремий пласт відгуків стосувався проблем недосконалості дореформеної судової системи. Таке обговорення водночас ілюструвало стан громадської думки про стан суду в державі з визначенням подальших напрямків його реформування.

Опублікування проекту основних положень реформування суду показало активний інтерес усіх верств населення до судової реформи [98]. Суспільство доволі активно обговорювало концептуальні положення пропонованих перемін у функціонуванні суду, а висловлені відгуки і пропозиції стали одним із джерел для тексту судових статутів.

Окремим питанням, яке викликало чимало дискусій серед чиновницького апарату, був порядок втілення судової реформи [77, с. 52]. Зазначимо, що дане питання на порядку денному виникало ще до прийняття судових статутів. Вже у вересні 1864 року серед державних чиновників визріло два шляхи реалізації реформи. Перший із них передбачав одночасне запровадження судових статутів по усій території держави. Інший мав на меті поступове запровадження норм статутів по окремих територіях та землях [104, с. 63]. Міністерство юстиції на чолі з міністром Д. Замятіним наголошувало, що реформи необхідно запровадити спочатку в одному чи двох округах у повному обсязі, а вже потім поступово поширювати її на решті території. Це пояснювалось новизною даного питання і необхідністю апробувати його на місцях. Державна Рада на чолі з князем П. Гагаріним переконувала, що доцільно одночасно запроваджувати норми судової реформи, однак поступово збільшуючи склад судів. Така дискусія зайняла чимало часу (близько одного року) й тому реальне запровадження судової реформи суттєво відтерміновувалось. Результатом обговорення даного питання стало рішення про введення реформи у дію у 10 губерніях [83, с. 99]. На решті території її положення мали бути впроваджені упродовж чотирьох наступних років.

Водночас під рештою територій розумілися ті землі та місцевості, де не було запроваджено «особливого управління», тобто мова йде про губернії центральної частини держави та Бессарабську область. Така ініціатива була схвалена державною Радою і офіційно закріплювалась відповідним царським указом 20 листопада 1864 року.

Зауважимо, що у той же день було підписано документ під назвою «Тимчасові штати для судових місць». Тимчасовий характер документа пояснюється тим, що після запровадження реформи планувалося суттєво переглянути і відкоригувати його відповідно до нових часових вимог. Практична ж реалізація норм судової реформи була започаткована відкриттям перших окружних судів у квітні 1866 року [118, с. 13]. Нові інститути судової влади у губерніях планувалося запровадити до 1870 року. Упродовж чотирьох наступних років нові судові порядки мали бути поширені на всю європейську частину держави.

Впродовж 1867–1868 років на території округу Харківської судової палати було ліквідовано повітові та словесні судові установи й запроваджувалися нові, окружні. В межах Одеської судової палати суди засновувались впродовж першої третини 1869 р. на території Херсонської, Таврійської та Катеринославської губерній. Найпізніше норми судових статутів було введено у Правобережній Україні, саме тому старі суди тут існували аж до 1870 років [231, с. 95].

Таким чином судова реформа 1864 року була викликана назрілою необхідністю реформування чинного законодавства та мала забезпечити якісно нові принципи функціонування судових інституцій. Її ініціатори мали на меті змодельовати судову реформу на підставі найкращих традицій західного судочинства, запровадивши тим самим новий демократичний суд. Хоча й радикалізм судової реформи не відповідав принципам самодержавного управління, вона суттєво видозмінила судоустрій, процесуальне та частково матеріальне право у державі.



## **2.2. Законодавчі норми судових статутів у сфері доступу до правосуддя**

Судова реформа започаткувала нові основи судового устрою, які детально встановлювалися у судових статутах. Вони склалися із чотирьох книг. Першу – Заснування судових установлень, можна позначити сучасною мовою як закон про судоустрій. Друга та третя книги – Статут кримінального судочинства та Статут цивільного судочинства – два кодифіковані закони, два процесуальні кодекси. Четверта книга – Статут про покарання, що накладаються мировими суддями по суті являє собою певного роду кодекс, який підлягає застосуванню мировими суддями у зв'язку з розглядом малозначних справ [97, с. 324]. У судових статутах вперше в історії тогочасного законодавства виник термін «судова влада». Ініціатори судової реформи закріпили створення самостійної, незалежної від адміністративної влади судової влади, яка делегувалася судовим органам.

Серед важливих нововведень реформою було започатковано мирову юстицію. Під юрисдикцію мирової юстиції потрапляла переважна кількість кримінальних і цивільних справ повсякденного життя підданих. «Батьки» судової реформи поклали на мировий суд історичну місію, що полягала в долученні селянського населення до загальногромадянського життя, в основу якого було покладено рівність усіх перед законом [97, с. 324]. Він належав до континентальної (французької) моделі інституту мирового суду [120, с. 38].

Мирова юстиція була створена як відокремлена від загальних судів замкнутої системи, що було вельми незвичайним для існуючого на той момент досвіду побудови судової системи. Це підкреслювалося і окремим правовим регулюванням систем мирових та загальних судів.

Судочинство у мирових судах було врегульовано главою «Порядок провадження у мирових судових установах», відповідно до Статуту кримінального судочинства (ст. 33-199) та Статуту цивільного судочинства (ст. 29-201). При призначенні покарань мирові судді посилялися на Статут про

покарання, що накладаються мировими суддями [61, с. 15]. Матеріально-правовою основою вирішення цивільних справ служив переважно том X Зводу законів Російської імперії; мировий суд також міг опиратися на звичаєве право. Система мирових судів будувалася на засадах виборності, всестановості, незалежності. Протягом терміну, на який мировий суддя був обраний, він мав право незмінності. Ця система складалася з двох рівнів судів: дільничних мирових суддів та повітових з'їздів мирових суддів. Перший рівень був одноосібним судом, другий – колегіальним [61, с. 15].

Принциповою відмінністю організації мирової юстиції від системи загальних судів було те, що її територіальна організація збігалася з адміністративно-територіальним поділом: повіт був судово-мировим округом, поділеним на мирові ділянки, у кожному з яких працював дільничний мировий суддя.

Важливим правилом встановлювалась виборність мирових суддів. Вважаємо, що це стало можливим внаслідок, по-перше, складності для влади підшукати велику кількість кандидатів у мирові судді, а по-друге, що важливіше, впевненість влади у дієвості механізмів контролю та коригування виборчого процесу. Вибори мирових суддів здійснювалися повітовими земськими зборами чи міськими думами у складі осіб, на підставі вікового цензу (не молодше 25 років), освітнього цензу (які здобули освіту у вищих чи середніх навчальних закладах або прослужили не менше трьох років на таких посадах, які могли б дати практичні відомості у веденні судових справ) та майнового цензу [61, с. 15].

Водночас встановлювалося обмеження для зайняття посади мирового судді. На посаду не могли бути призначені особи, які перебувають під слідством чи судом за злочини чи провини, а також засуджені за протизаконні дії ув'язнення у в'язниці чи іншому суворішому покаранні і ті, які, будучи під судом за злочини або провини, що тягнуть за собою такі покарання, не виправдані судовими вироками. Сюди ж належали виключені зі служби по суду або з духовного відомства за пороки, або ж з-поміж товариств і

дворянських зборів за вибоками тих станів, до яких вони належать, оголошені неспроможними боржникам й ті, які перебувають під опікою за марнотратство, священно- та церковнослужителі [61, с. 16].

Відзначимо, що мировий суд був напівпрофесійним [224, с. 9-10]. Покладаючи на мирових суддів функцію примирення, вони вирішували суперечки та спори не стільки за формальним законом, скільки за сумлінням та звичаєм, законодавець не встановив вимоги наявності юридичної освіти у мирових суддів. Втім, і підібрати кілька тисяч одноосібних мирових суддів-юристів було просто нереально за рівня тогочасного розвитку юридичної освіти, який був явно недостатній. Найбільш значущими вбачалися такі особисті якості суддів, як знання місцевих звичаїв, володіння здоровим життєвським змістом та мудрим, доброзичливим ставленням до людей [61, с. 16].

Дефіцит освічених кадрів для зайняття посад мирових суддів був очевидним. Фактично більшу частину мирових суддів у губерніях (особливо у перше пореформене десятиліття) становили особи, які мали за плечима лише гімназійну освіту, що у підсумку виявилось недостатнім для успішної суддівської роботи. Не меншою перешкодою став і майновий ценз кандидатів. Цікаво, що формально в державі було достатньо осіб дворянського стану, які відповідали майновому цензу для зайняття посад мирових суддів. Проте далеко не всі із них планували працювати у судових відомствах [9, с. 165]. Цілком логічно, що вже з початку формування корпусу мирових суддів у низці губерній і повітів виявився дефіцит кандидатів. Були місця, де взагалі не було бажаючих балотуватися у мирові судді.

У зв'язку з цим повітові земські збори обирали у мирові судді осіб, які не проходили за цензами, але набули суспільної довіри та поваги своїми заслугами та корисною діяльністю [90, с. 78]. Вибори відбувалися в такий спосіб: список осіб, які мали право бути обраними мировими суддями, складався за три місяці до виборів по кожному мировому округу повітовим очільником дворянства за згодою з міською владою та місцевими мировими

суддями. До цього списку вносилися всі мирові судді (дільничні та почесні) що проживають у повіті та відповідають встановленим цензам для зайняття посади мирового судді [112, с. 49]. Складений список повідомлявся губернатору та публікувався у губернських відомостях за два місяці до виборів. У наступний термін повітовими земськими зборами приймалися і розглядалися заяви про внесення коректив до списку. Прізвища тих, хто залишився в списку, зачитувалися вголос, після чого проводилися вибори. Вибраними вважалися ті, хто одержав більше голосів.

Судді обиралися терміном на три роки і затверджувалися на посаді І департаментом Урядового сенату [9, с. 166]. Законом 26 вересня 1879 р. як «тимчасовий захід» наказали одночасно з поданням списків обраних до Сенату передавати їх також і місцевому губернатору, який повідомляв сенаторам свою власну позицію щодо моральних якостей та політичної благонадійності вже обраних суддів і міг домагатися цим відхилення кандидатур неугодних йому осіб. Таким чином, контроль за кадровим складом посилювався та став подвійним, до і після виборів.

Як показала практика виборів, склад мирового суду у столицях та великих містах значно відрізнявся від провінційного. У столицях мировий суд був переважно всестановим, не зорієнтованим на майновий ценз [120, с. 39]. Він відрізнявся більшим відсотком осіб, які мали вищу (зокрема юридичну) освіту, що було позитивним для функціонування цього інституту. У провінції він наповнювався переважно дворянами-поміщиками, що не могло не позначитися на тенденційності рішень, що виносяться, особливо у випадках суперечок поміщиків з селянами.

Незважаючи на те, що в повітових земських зборах більшість складали селяни, вони, як правило, голосували за кандидатів дворян. Значна кількість мирових суддів переобиралася на новий термін. Робота мирового судді була оплачуваною із коштів земства, а містах – з міських доходів. Його платня становила в містах від 3 до 6 тисяч, в інших місцях – 1500 крб. [9, с. 166]. У

цю суму входили витрати на утримання, роз'їзди, наймання листоноші та розсилки, а також канцелярські витрати.

Поряд із загальними обов'язками об'єктивного розгляду справ відповідно до їх підсудності та дотримання судових процедур, а також правил діловодства закон накладав на суддів деякі інші спеціальні обов'язки:

1. Обов'язок суддів скласти присягу.
2. Перебування мирових суддів обов'язково в межах їхньої ділянки. Мировий суддя обирав, за згодою з'їзду мирових суддів, місце перебування на своїй ділянці. Зазвичай, розподіляючи між собою ділянки, судді обирали собі ту, де мешкали самі, і камера (службове приміщення) мирового судді розміщувалася вдома. Іноді суддя винаймав спеціальні апартаменти, але в такому разі місцеперебування часто змінювалося, що було незручно.
3. Нагляд за законністю затримання будь-якої особи під вартою та вимога негайного звільнення незаконно позбавленого волі.
4. Обов'язок надання грошової звітності у сумах, що проходять через суд.
5. Заборона поєднання посади мирового судді з іншою державною чи громадською службою, крім почесних посад у «богоугодних» чи навчальних закладах, оскільки посада мирового судді вимагала невідлучного перебування на ділянці.

До реальних гарантій недоторканності та незалежності мирових суддів належав особливий порядок притягнення їх до дисциплінарної відповідальності. Він був таким самим, як для членів окружних судів [61, с. 17]. Дисциплінарне провадження порушувалося з'їздами мирових суддів – з власної ініціативи або за ініціативою міністра юстиції – слідство проводили судові палати. Розгляд справи відбувався за зачиненими дверима, і обвинувачений суддя міг взяти собі адвоката. Він також мав право протягом тижня оскаржити рішення щодо накладення на нього дисциплінарного стягнення до Сенату. Якщо суддя тричі протягом року притягувався до дисциплінарної відповідальності, то за подальшого порушення він міг бути за

рішенням касаційних департаментів Сенату притягнутий до кримінальної відповідальності.

Протягом свого виборного терміну мировий суддя не міг бути звільнений без особистого на те прохання, крім випадків неявки на службу строком більше одного місяця, хвороби протягом одного року, кримінального стягнення чи покарання [4, с. 422]. Також без власної згоди мирові судді не могли бути переведені з однієї місцевості до іншої. Тимчасове усунення з посади допускалося лише у разі передання до суду, а звільнення чи усунення з посади судді наступало лише за вироком у кримінальній справі [61, с. 17]. В окремих випадках подання щодо звільнення здійснювалося ухвалою повітового з'їзду мирових суддів, після висновку товариша прокурора окружного суду, а відставку ж підписував Міністр юстиції.

Водночас зауважимо, що суддя міг бути відсторонений від посади у разі скоєння діянь, які не належать до служби, зокрема при затриманні за борги або оголошенні його неспроможним боржником, оскільки така ситуація могла поставити під загрозу незалежність судді [61, с. 17]. Мирові судді за службові недбальства підлягали санкціям як правило у вигляді попередження, які міг оголошувати касаційний департамент Сенату.

Від «дільничного мирового судді» потрібно відрізнити посаду «почесного мирового судді». Посада почесного мирового судді запроваджувалась для того, щоб по можливості посилити діяльність мирового інституту людьми, які бажають присвятити суспільству свої послуги безоплатно. Це також мало на меті з одного боку сприяти вирішенню потреби великої кількості мирових суддів, а з іншого – залучити до цієї справи людей, які в силу своїх домашніх чи службових відносин не можуть взяти на себе обов'язки дільничних суддів.

Почесним мировим суддям дозволялося перебувати на державній та громадській службі, за винятком посад прокурорів, їх товаришів, місцевих чиновників казенних управлінь та поліції, а також волосного старшини. Почесний мировий суддя під час свого перебування у мировому окрузі був

зобов'язаний провадити судочинство у всіх справах, якщо сторони попросили його посередництва. У цьому випадку він діяв на правах дільничного мирового судді [145, с. 5-6].

У 1867 р. запроваджено посади додаткових дільничних суддів. Вони діяли переважно в окраїнних регіонах країни. За цими суддями не закріплювалося особливої дільниці, вони здійснювали окремі доручення мирового з'їзду та тимчасово замінювали відсутніх дільничних суддів на період їхньої відпустки, хвороби тощо.

Мирова юстиція будувалась за принципом максимального наближення правосуддя до населення. У зв'язку з цим мирові судді мали приймати прохання (скарги) як в усній, так і в письмовій формі у будь-який час, навіть перебуваючи поза судовою дільницею.

Згідно з уявленнями ініціаторів реформи на мирового суддю покладался розгляд усіх менш важливих справ, які майже щодня виникають між більшістю населення, значна частина якого не знає законів, не терпить формалізму, поважає природну справедливість і дорожить часом, а тому перш за все дбає про швидке і обґрунтоване вирішення питання. Значну частину цих справ мировому судді доручається вирішити остаточно, і він судить одноосібно. Найголовніше завдання його правосуддя – примирення сторін [97, с. 326]. Для успішного виконання такого покликання суддя має користуватися особливою довірою місцевих жителів, а довіру цю він може заслужити не стільки юридичною освітою, скільки знанням народних звичаїв, понять та умов місцевого життя.

Мировим суддям були підсудні кримінальні справи про злочини, за які законом могли бути застосовані такі заходи покарання, як догани, зауваження, грошові стягнення не більше ніж 300 крб., арешт не більше трьох місяців, ув'язнення терміном менше року [97, с. 326]. Першу групу становили справи приватно-громадського обвинувачення. Судове переслідування з них здійснювалося незалежно від скарг приватних осіб, де вони могли закінчуватися примиренням. Це справи про злочини (провини) проти порядку

управління, благочиння, народного здоров'я, особистої безпеки, порушення статутів казенних управлінь, дрібні крадіжки та шахрайство, обман і присвоєння чужого майна та ін. Другу групу становили справи виключно приватного звинувачення, які могли закінчуватися примиренням: про образу честі, погрози та насильство, про відмову в доставленні батькам допомоги, про самовільне користування чужим майном та його пошкодження, про заподіяння тяжких побоїв, про спокусу незаміжньої жінки, про шлюб без згоди батьків або опікунів, жорстоке поводження чоловіка з дружиною або дружини з чоловіком, непокорі дітей батькам та ін.

Характерно, що у підсудності мирових суддів була категорія кримінальних справ, що прямо відповідала природі їхньої діяльності. Це були справи, які могли спричинити згідно закону і суворіші покарання, але які починалися за скаргою потерпілого і були закінчені примиренням [62, с. 325]. Мирові судді також розглядали цивільні справи за особистими зобов'язаннями та договорами на суму до 300 крб., справи, пов'язані з відшкодуванням збитків на суму не більше 500 крб. Сюди ж можемо віднести позови за образу, справи про встановлення прав на володіння, справи з охорони спадкового майна, незалежно від його виду та вартості. Однак, якщо обидві сторони були згодні на вирішення їхньої справи у мировому суді «за сумлінням», сума позову не мала значення. Рішення у таких справах були остаточними у формі мирової угоди, інакше передавалися за підсудністю, як правило, до окружного суду [90].

Підсудність справ мирових суддів була обмежена тим, що з їхнього відомства було вилучено справи, підсудні духовним, військовим, комерційним, селянським та «іногородницьким» судам. Таким чином, багатомільйонне селянство за широким колом повсякденних справ було змушене судитися у своїх селянських (волосних) судах [98].

Початкові наміри законодавця щодо діяльності мирових суддів полягали в тому, щоб вони вирішували справи, суперечки не лише згідно закону, але й по совісті і звичаю. Це впливало з простоти, нескладності форм селянського



господарства [35, с. 17] обумовлювалося відсутністю у селян правової грамотності, що, у свою чергу, тягло за собою відсутність належного оформлення угод з-поміж них. В особі дільничного мирового судді передбачалося дати місцевим обивателям засіб для вирішення справ, які вимагають передусім швидкого вирішення на місці зі знанням місцевих обставин і відносин. Проте на практиці мирові судді були змушені піти у прямо протилежному напрямку – у бік формального закону. Спроби вирішувати справи на основі звичаю або по совісті були припинені Сенатом, який у масовому порядку скасовував такі рішення, позбавлені підстав формальної законності, поступово ввівши у провадження мирових суддів форми загального процесу. Збори почесних, дільничних та додаткових суддів мирового округу становили найвищу мирову апеляційну та касаційну інстанцію – з'їзд мирових суддів [62, с. 328].

З'їзди мирових суддів збиралися у призначені терміни для розгляду в апеляційному порядку скарг та протестів у цивільних та кримінальних справах, вирішених мировими судьями, а також як касаційна інстанція за скаргами та протестами на остаточні рішення мирових суддів. У з'їздах брали участь усі дільничні, додаткові та почесні мирові судді. У вирішенні кожної справи мало брати участь не менше трьох суддів. Спеціальних органів обвинувачення в органів мирової юстиції не було. Функції обвинувачення покладалися на потерпілих [62, с. 328], а в деяких випадках – на поліцію чи представників окремих відомств.

У мировому з'їзді брав участь товариш прокурора окружного суду, який не був обвинувачем, як у загальних судах, а лише наглядав за законністю у ході судових засідань і давав висновки по справах. Щодо адвокатів, то вони могли брати участь як у розгляді у мирового судді, так і у мировому з'їзді.

У структурі мирового з'їзду створювалися зазвичай два відділення – цивільне і кримінальне, у великих округах відділень у з'їзді могло бути більше. При з'їзді суддів створювалася канцелярія, що включала і реєстратуру, і архів, та інші служби. Виконання рішень при з'їздах мирових суддів забезпечували

судові пристави, які призначалися головою з'їзду [225, с. 20]. Їх число та зміст визначалися земськими зборами. Рішення з'їздів могли бути оскаржені в касаційному порядку в Сенаті, в касаційних департаментах відповідно до приналежності справи.

У перші роки функціонування інституту мирових суддів розкрилось їх позитивне значення. В міністерстві юстиції з цього приводу заявляли, що простота мирового розгляду, допущена під час розгляду справи, повна гласність та відсутність обтяжливих формальностей викликали загальну до мирового інституту довіру. З моменту відкриття дії мирових судових установлень порушено величезну кількість таких цивільних позовів [41, с. 253]. З'явилася реальна можливість для подачі скарг на утиски та образи, а також на такі дрібні крадіжки та шахрайства, які раніше залишалися без розгляду.

Мирова юстиція показала свою перевагу в порівнянні як з дореформеними місцевими судами, так і місцевими судами, що співіснували поряд з нею. Мова йде зокрема про волосні та суди звичайного права на національних околицях [120, с. 38]. Мирові суди започаткували швидший і спрощений розгляд, мінімум паперів, гласне судочинство, змагальність, закріплений у законі примирливий характер розгляду справ тощо [62, с. 327]. Серед суддів було чимало тих, що намагалися чесно виконати свій обов'язок і які неодноразово отримували підтримку населення на перевиборах. Практика показала, що мирові судді значною мірою виправдали надії, що покладалися на них у контексті розгляду численних малозначних кримінальних і цивільних справ, забезпечивши тим самим міцний фундамент пореформеної судової системи.

У системі загальних судів першою ланкою був окружний суд [24, с. 65]. Питання щодо функціонування окружних судів було регламентовано Заснуванням судових установлень у розділі «Порядок формування штатів та вимоги до суддів», статус судових чинів окружних судів було закріплено у розділі «Про визначення, звільнення та переміщення посадових осіб судового

відомства, права та переваги суддів були визначені статтями 235-248 Заснування судових установлень, їх дисциплінарна відповідальність, підстави та порядок притягнення до відповідальності регламентовані статтями 261-296 Заснування судових установлень.

Процесуальні основи діяльності окружних судів та їх підсудність було закріплено у Статуті кримінального судочинства та Статуті цивільного судочинства. До судового округу окружного суду входило кілька повітів, а самі межі округу не збігалися з адміністративними межами повітів, що стало важливою гарантією незалежності суду. Вони визначалися в залежності від населеності місцевості та кількості справ [24, с. 65-66]. На переконання дослідників, ініціатори судової реформи мотивували саме таку судово-територіальну структуру тим, що «кожен окремий повіт не володів необхідною кількістю юристів з достатньою кваліфікацією. Перевагою такої організації правосуддя стала незалежність судів від адміністративних органів. Така структура позбавляла можливість керівництво повіту та інших осіб, що володіють високим статусом на цій території, впливати на діяльність суду. Якщо ж говорити про суддів другої інстанції, то і вони тепер були позбавлені тиску на них з боку губерньської бюрократії» [133, с. 21].

Окружні суди ділилися на відділення – кримінальне та цивільне на чолі з товаришами голови. Іноді голова суду очолював одне з відділень. Практикувалася ротація членів відділень (з кримінального – до цивільного та навпаки) з метою запобігти надто великій спеціалізації суддів та підтримати рівновагу складу відділень, а також з метою їх постійного вдосконалення та набуття всебічного досвіду. Проте на практиці така ротація виявилася справою непростю. Судді окружних судів мали велике навантаження, що часто позбавляло їх можливості з однаковою увагою стежити за розвитком законодавства та касаційною практикою у сфері як цивільного, так і кримінального права. Це робило їх рівну кваліфікацію у названих сферах малоймовірною, так як на практиці поглиблювалася їхня спеціалізація лише в одній сфері. Зазначимо, що за умови кадрового дефіциту суддів для розгляду

справи міг бути залучений судовий слідчий цього окружного суду (за винятком випадку, коли саме він розслідував цю кримінальну справу) або ж навіть один із почесних суддів [62, с. 326].

При окружних судах перебували прокурор окружного суду з товаришами і так званий судово-допоміжний персонал: присяжні повірені, які іноді об'єднувались у відділення Ради присяжних повірених відповідної судової палати при окружному суді, нотаріуси, секретарі, органи, на яких покладалося виконання рішень суду, а також кандидати на судові посади. Крім того, в окремих випадках при суді були приватні повірені, присяжні перекладачі та судові розсильні [24, с. 66].

Окружний суд був влаштований як колегіальна інстанція і складався з голови, товаришів голови та членів, які були рівноправними. Причому кількість членів окружних судів була неоднаковою, вона залежала від фактичної середньої кількості справ, що підлягають їх розгляду. Усі члени окружних судів, які мали назву «коронні судді», призначалися імператором, що було підтвердженням кадрової прерогативи верховної влади в умовах абсолютної монархії. Водночас коронні судді користувалися правом незмінності [120, с. 39], що входило в суперечність з ідеєю абсолютизму, але цілком відповідало принципу незалежності суду, який утвердився в конституційних державах того часу.

Судова діяльність відокремилася як самостійна та досить специфічна сфера практики. Внаслідок цього стало особливо важливим реформування організаційно-правового механізму відбору кандидатів у судді та наділення їх суддівськими повноваженнями. У загальних судах (окружних, палатах та касаційному сенаті) для їх успішного функціонування необхідно було мати кваліфікованих і професійних суддів. Це завдання вирішувалося насамперед за допомогою цензів, встановлених законом [99, с. 8]. Для зайняття посади члена окружного суду кандидат мав відповідати низці таких цензів:

- фізичні (природні) умови, саме вони визначали нездатність до судової служби осіб, які за своїми фізичними вадами (сліпі, глухі, німі та позбавлені

свідомості) не могли працювати суддями. Це впливало із загальної заборони прийняття таких осіб на державну службу, а для присяжних спеціально обумовлювалося у законі. До них належала умова про допуск до судової служби лише чоловіків. Закон не визначав прямо мінімальний вік для суддів, але інші вимоги (наявність освіти та судової практики) обумовлювали як мінімум 25-річний вік для суддів [99, с. 9];

- суспільні умови – це приналежність до підданства, а також обмеження, пов'язані із заборonoю судді поєднувати судову посаду з будь-якою посадою на державній або громадській службі, брати участь у торгових та промислових товариствах і компаніях, а також у громадських та приватних кредитних установах. До істотних умов належала обов'язкова приналежність суддів до православного віросповідання, хоча така вимога була не універсальною, а стосувалася участі у справах про злочини проти релігії та церкви. Водночас майже всі судді окружних судів були православними;

- моральні умови, які вимагали «моральної непорочності». Так, закон визначав коло осіб, котрі не могли бути призначені на посаду: ті, хто перебуває під слідством або судом за злочини, а також засуджені за судовим вироком до ув'язнення та більш строгого покарання (навіть якщо вони були помилувані або амністовані, звільнені від покарання за давністю чи примиренням), виключені зі служби суду або позбавлені духовного звання за пороки, або виключені з товариств та дворянських зборів за рішеннями станів, до яких вони належали. Слід зазначити, що моральні чесноти були умовою як призначення на суддівську посаду, так і здійснення судової служби [99, с. 9]. У зв'язку з цим судді підлягали звільненню з посади в особливому порядку за скоєння поза службою негативних дій, які ганьблять їх моральність і не сумісні з гідністю суддівського звання або позбавляють суддю необхідної довіри та поваги;

- інтелектуальні умови, зводилися до вимоги юридичної освіти та практичної підготовки [99, с. 9]. Вимога наявності юридичної освіти не була проведена у статутах послідовно. Допускалася альтернатива наявності освіти

для суддів. Так до суддівської роботи допускалися особи, які набули необхідних знань у сфері судочинства займаючись практичною діяльністю. Така ситуація зумовлена побоюванням ініціаторів судової реформи щодо недостатчі фахівців з юридичною освітою для зайняття суддівських посад [24, с. 67].

Потрібно зауважити, що судові статuti і новий суд стали об'єктом пильної уваги та інтересу серед молоді. Юридичні факультети університетів було переповнено. Так, наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. XIX ст. більше половини всіх студентів в університетах були юристи. Цілком очевидно, що за короткий час було підготовлено чимало молодих кадрів для судового відомства, прошарок судових працівників, які мали вищу професійну освіту швидко зріс [231, с. 102]. Так до 1880-х років частка суддів, які мали вищу юридичну освіту, досягла 83% у окружних судах та 97% у судових палатах.

Судові статuti започаткували новий порядок комплектування суддів загальних судів з очевидною метою – забезпечити їх самостійність і досягти більшого професіоналізму в діяльності незалежного суду. Наслідком цього стало помітне обмеження застосування виборів як способу ухвали на посаду судді та розширення практики призначення, а також запровадження для коронного суду обов'язкової юридичної освіти.

Реформування організаційно-правового механізму комплектування суддівського корпусу та формування правового статусу суддів дало підставу говорити про інституціоналізацію судової служби як особливий різновид державної служби. Статuti чітко розподілили обов'язки судової процедури між різними посадовими особами. Це дозволило більш чітко сформулювати вимоги до окремих службовців із судового відомства відповідно до їхніх функцій [99, с. 9-10]. З'явилися умови на формування суддівського співтовариства. Нові цензові умови підвищили рівень судових службовців. Правове становище суддів, незалежний статус піднімали в суспільстві і давали їм моральне задоволення. Суддя мав потужний стимул здійснювати правосуддя. Можемо спостерігати, що у 1860-1870-ті роки на судову службу

вийшли кадри юристів, які були виховані у епоху реформ, громадського піднесення, здобули освіту в університетах, які у цей період стали осередками вільнодумства.

Найважливішими умовами, які б забезпечували суддям незалежність і можливість бути безстороннім та об'єктивним, а також відповідали високому значенню судової служби, були незмінюваність суддів та їх матеріальна забезпеченість [61, с. 17]. Суддя міг бути переміщений з посади лише за його згодою, усунутим – лише за рішенням суду. Звільнення суддів зі служби без прохання здійснювалося лише владою, якою вони визначені на посаді, і лише за рішенням відповідного суду за злочини та провини визначені законом. Однією з умов незалежності була висока оплата суддівської праці. Судові статuti встановлювали досить високі річні посадові оклади судових чинів окружного суду: голова – 4500 крб., товариш голови – 3500 крб., суддя – 2200 крб. на рік.

Міністерство юстиції звернуло увагу на проблему матеріального забезпечення суддів і час від часу піднімало його рівень. Міністерство відало всіма питаннями, пов'язаними з матеріальним забезпеченням судів, починаючи від виділення коштів на облаштування та закінчуючи виплатою платні суддям. У спеціальних дослідженнях, присвячених реалізації судової реформи, досить докладно описані процеси виділення приміщень, їх ремонту та утримання. Проте треба визнати, що в період з 1864 по 1917 роки підняти на належний рівень матеріально-технічне забезпечення судів так і не вдалося. Хоча суди і отримали будівлі, але їхній стан залишав бажати кращого. Загальною проблемою був незадовільний стан приміщень, тіснота, незручне планування, незадовільні санітарні умови для роботи.

На суддів покладалася низка обов'язків, серед яких фігурували здійснення правосуддя відповідно до вимог закону, дотримання правил судочинства. Судді були зобов'язані своєю поведінкою підтримувати авторитет судової влади як у сфері службових відносин, так і поза нею

[85, с. 12-13]. Поряд із цими спільними обов'язками закон покладав на суддів такі спеціальні обов'язки:

- 1) обов'язок складати присягу;
- 2) обов'язок перебування (проживання) у територіальних межах юрисдикції окружного суду;
- 3) обов'язок (і водночас право) упевнитися у законності тримання під вартою осіб у місцях позбавлення волі свого округу і, у разі встановлення, що це зроблено без постанови уповноважених на те місць та осіб, негайно звільнити особу;
- 4) обов'язок надання грошової звітності у сумах, що проходять через суд;
- 5) обов'язок не обіймати будь-якої іншої посади під час роботи суддею.

Виконання цих обов'язків забезпечувалося системою контролю та можливістю притягнення суддів до відповідальності: дисциплінарної, цивільно-правової та кримінальної. Судді не могли бути звільнені або переміщені на нову посаду без їхньої згоди та прохання. Видалення їх з посади могло відбуватися лише у судовому порядку за злочини та провини, передбачені відповідним положенням про покарання. Віддання їх до суду або накладення на них стягнень за незначні порушення за посадою могло бути не інакше, як при розгляді справи особливим дисциплінарним порядком на загальних зборах усіх відділень або департаментів того судового місця, у безпосередньому підпорядкуванні якого вони перебувають. Причому жодного суддю не могло бути притягнуто до дисциплінарної відповідальності за одноосібним розпорядженням міністра юстиції [36, с. 115-116].

У порядку дисциплінарної відповідальності на суддів могли накладатися спочатку лише застереження, а з 1885 р. ще й відрахування з платні, причому вони призначалися виключно у судовому порядку. Дисциплінарне провадження щодо голів, їх товаришів та суддів окружних судів проводилося в судовій палаті.



Кримінальна відповідальність наступала за дії, зазначені у відповідному положенні про покарання. Вони могли бути як загальні, що розглядалися у загальному порядку, так і службові, провадження у яких здійснювалося в особливому порядку.

Цивільно-правова відповідальність наставала для суддів за некваліфіковані дії. Суддя підлягав цивільно-правовій відповідальності лише за наявності в його діях злого наміру та корисливих чи особистих мотивів, а також за неправильного тлумачення чітко викладеного закону [36, с. 116]. Характеризуючи ці гарантії, деякі сучасники вважали їх не просто високими, але навіть надмірними, що випливають з неправильного розуміння (абсолютизації) судової незалежності, тобто вони стверджували, що відповідальність суддів практично відсутня.

Закон закріплював підсудність справ окружному суду за залишковим принципом. Так, у цивільних справах його компетенція визначалася так: всі позови, непідвідомчі іншим судам (волосному суду, суду сільського сходу, суду консисторії, мировому суду, комерційним судам, судовій палаті та Сенату), входили до компетенції окружних судів.

Фактично окружним судам були підсудні такі категорії цивільних справ:

- 1) речові та змішані позови про нерухоме майно;
- 2) суперечки про виняткові права;
- 3) позови про особисті права, що витікають з шлюбно-сімейних відносин;
- 4) позови про затвердження чи визнання недійсними заповітів;
- 5) позови про розірвання та недійсність розкольницьких шлюбів;
- 6) усі інші позови, що перевищують за ціною компетенцію мирових судів або судів, що їх замінюють, і не віднесені до відомства спеціальних судів або змішаних комісій окружних судів [24, с. 67-68].

Цивільні справи окружний суд розглядав у складі трьох коронних суддів. Так само було закріплено підсудність окружному суду кримінальних справ. За загальним правилом йому були підсудні справи, що перевищують

компетенцію мирового суду, але не входили до компетенції судової палати [24, с. 68].

Справи про злочини, за які кримінальний закон не передбачав покарання, пов'язане із втратою прав, розглядалися коронним складом суду у кількості трьох суддів. У результаті за видами злочинів справи в окружних судах без участі присяжних засідателів розподілялися таким чином: злочини проти громадського благоустрою та благочиння, проти порядку управління, службові, проти життя, здоров'я, свободи та честі приватних осіб та порушення статутів казенних управлінь.

Для розгляду кримінальних справ, що тягли за собою позбавлення усіх або всіх особливих прав стану, до коронного складу окружного суду приєднувалися присяжні засідателі [97, с. 328]. Вони мали самостійно, окремо від коронного суду, виносити вердикт, що стосувався питань факту та винності підсудного [61, с. 17]. У суді присяжних лише дві категорії справ (злочини проти власності громадян та їх життя, здоров'я, свободи та честі) становили більшість від загальної кількості справ, які вони розглядали.

Формування лави присяжних відбувалося наступним чином: тимчасові повітові комісії зі складання списків присяжних повинні були вносити до загальних списків усіх жителів повіту, які відповідали вимогам, що висуваються законом до присяжних. Виняток становило духовенство (священнослужителі та ченці). До загального списку вносилися особи, які задовольняють земельний, майновий або службовий ценз, крім сліпих, глухих, позбавлених розуму. Віковий ценз – чоловіки віком від 25 до 70 років. Перешкодою до виконання обов'язків присяжного було незнання державної мови [61, с. 17].

Національність та віросповідання кандидата у присяжні не мали значення. Однак у списках обов'язково вказувалося православне віросповідання, оскільки у розгляді справ про злочини проти православної віри та церкви обиралися присяжні лише з православних. Ценз осілості полягав у тому, що необхідно було проживати не менше двох років у повіті,

де проводилися вибори присяжних. Своєрідним цензом була «законослухняність» – не можна було включати до загальних списків присяжних тих, хто перебував під слідством або судом і був визнаний винним, хто був виключений зі служби по суду або з духовного відомства, громадських чи дворянських зборів за пороки, неспроможних боржників і тих, хто перебував під опікою за марнотратність [61, с. 17].

Від присяжної повинності звільнялися всі військові чини, що перебували на службі, а також низка цивільних чиновників, які перебували при військах, громадяни, які служили приватним особам. Не включалися до списків професійні юристи (судді, прокурори, нотаріуси, адвокати) і чиновники поліції, оскільки вони б кваліфікували справу з професійної точки зору, що суперечило завданням присяжних засідателів [9, с. 165]. До цього списку належали також і віце-губернатори, міські голови, скарбники та касири Державного банку, лісничі, наглядачі маяків, вчителі народних шкіл.

Адміністрація виявилася за законом причетною до складання списків присяжних. Загальні списки присяжних перевіряв і коригував губернатор, який міг невмотивовано виключити неугодних осіб, після чого такі списки публікувалися для загальної інформації в губернських газетах. Там же повідомлялося про те, впродовж якого терміну вони виконуватимуть обов'язки присяжного, що давало можливість заздалегідь підготуватися до виконання цієї повинності [87, с. 7].

Зазначимо, що законодавством було чітко визначено коло обов'язків присяжного. Так вони мали після закінчення судових дебатів самостійно, шляхом голосування в кімнаті для нарад, винести вердикт про винність чи невинність підсудного. Крім того, вони не повинні були відлучатися із зали суду або спілкуватися з особами, які не належали до складу суду, без дозволу голови суду, їм заборонялося збирати будь-які відомості у справі поза судовим засіданням, вони мали зберігати таємницю голосування. За порушення своїх обов'язків вони могли бути оштрафовані у сумі до 100 крб. за рішенням судової палати, що стояла вище стосовно даного окружного суду. За більш

серйозні порушення, пов'язані з їхньою роллю суддів у кримінальному процесі, присяжні могли бути притягнуті до кримінальної відповідальності.

Отже, встановлення досить суворих цензових вимог повинно було забезпечити належний склад присяжних з усіх категорій справ, підсудних окружному суду. Перше враження, сформоване на вищій сфері діяльності суду присяжних, було більш ніж позитивне [9, с. 165]. Міністерство юстиції у перші роки роботи присяжних засідателів заявляло, що вони цілком виправдали покладені на них надії. Присяжним часто пропонувалися дуже важкі для вирішення питання, і з ними належним чином вони впоралися. Це відбувалося завдяки надзвичайному сумлінню, з яким присяжні заглиблюються у справу. Справи при цьому вирішувалися здебільшого правильно і задовільно.

Загальними судами другого рівня були судові палати. Структурно розташовуючись над окружними судами, вони засновувалися по одній у судовому окрузі [42, с. 12]. До складу кожного округу судової палати входило кілька губерній або областей і, відповідно, кілька окружних судів [133, с. 21]. На початку судової реформи було відкрито лише дві столичні судові палати, проте у міру її поширення відкривалися нові палати, і на початку ХХ ст. кількість судових палат зросла до 14. Як дослідили вчені, «на території українських земель, що входили до складу Російської імперії, було засновано три судові палати: Харківську (округ охоплював Харківську, Полтавську, Курську, Орловську і Воронежську губернії та деякі повіти Катеринославської і Тамбовської губерній), Одеську (Херсонську, Катеринославську, крім окремих повітів, Таврійську, Подільську губернії та Бессарабську область), а також Київська (Київську, Волинську, Чернігівську і Могильовську губернії). У межах кожного округу судової палати створювалися окружні суди, кількість яких у різний проміжок часу була різною. Станом на 1888 р. існували такі окружні суди: в окрузі Харківської судової палати – Харківський, Ізюмський, Сумський, Курський, Орловський, Таганрозький, Воронежський, Острозький, Полтавський, Лубенський, Новочеркаський, Усть-Медведицький; в окрузі Одеської судової палати – Одеський, Херсонський, Катеринославський,

Сімферопольський, Кишинівський, Єлисаветградський, Кам'янець-Подільський; в окрузі Київської судової палати – Київський, Уманський, Житомирський, Луцький, Чернігівський, Ніжинський, Стародубський, Могильовський» [133, с. 21].

Організацію судових палат було регламентовано Заснуванням судових установлень. Порядок формування штатів та вимоги до суддів, статус судових чинів судових палат було закріплено у розділі шостому «Про визначення, звільнення та переміщення посадових осіб судового відомства», права та переваги суддів були визначені розділом сьомим, підстави та порядок притягнення до відповідальності, заходи стягнення регламентовані статтями 261-296 Заснування судових установлень.

Як перша інстанція судова палата спочатку повинна була розглядати лише дві категорії кримінальних справ, пов'язаних з державними та посадовими злочинами [88, с. 444]. Щодо регламентації у судових статутах цивільної підсудності судової палати, то слід зазначити, що вона була надзвичайно вузька і стосувалася лише позовів про збитки, заподіяні недбалістю, необачністю чи затягуванням справи службовцями адміністративного відомства.

Судові палати ділилися на департаменти – цивільні та кримінальні. До складу кожного департаменту входили голова та певна штатами кількість суддів, іменованих членами судової палати [232, с. 893]. Допускалося взаємне переміщення членів цивільних департаментів у кримінальні й навпаки, але це здійснювалося лише у випадку крайньої необхідності. У разі недостачі членів для складання присутності голова палати міг запросити члена окружного суду, за винятком суддів, які брали участь у окружному суді у вирішенні справ, що підлягають розгляду на засіданні палати. В окремих великих судових палатах кількість департаментів наближалася до десяти.

Весь судовий склад судової палати призначався імператором, а судді користувалися правом незмінності [120, с. 39]. Члени судової палати призначалися з-поміж осіб, які пропрацювали на посадах не нижче членів та

прокурорів окружного суду і не менше ніж три роки. Старші голови палати призначалися імператором за поданням міністра юстиції з осіб, які перебували не менше трьох років на посадах не нижче прокурора або члена судової палати, голови або товариша голови окружного суду.

Старший голова палати був головою одного з департаментів палати, головував у загальних зборах, які складалися із суддів усіх департаментів палати. При цьому, згідно з роз'ясненням Сенату, старший голова судової палати мав право обирати для постійного головування той чи інший департамент палати у будь-який час.

Зауважимо, що загальні вимоги стосовно фізичного, морального, інтелектуального цензів для судового складу палат були аналогічні вимогам для суддів окружних судів. Формальні вимоги наявності посадового стажу означали, що вік судового персоналу судових палат, як і стаж, що передував призначенню, був дещо вищим, ніж у членів окружних судів і становив, як правило, 20-25 років. Відповідно до закону особи, які претендували на посаду за судовим відомством і відповідали вимогам, встановленим у судових статутах, могли призначатися на посаду незалежно від їхніх чинів. Це правило мало бути одним із засобів залучення на службу до судових органів осіб, гідних носити високе звання суддів [4, с. 422].

При призначенні на вакантні посади членів судових палат, як і у випадку з окружними судами, мала враховуватися думка палати. Подання судових палат на відповідних кандидатів надходили міністру юстиції через старшого голови палати, а той представляв їх цареві як рекомендованих палатою кандидатів. Однак, як і у випадку з формуванням складу окружних судів, щодо призначення суддів у палати згодом дедалі менше враховувалася думка палати та зростала роль міністра юстиції. Характерно, що у судових палатах, особливо у віддалених регіонах, з важкими умовами праці мала місце досить велика плінність кадрів.

При судовій палаті було організовано та працювали деякі інші юридичні інститути й чиновники. При кожній судовій палаті були прокурор і

встановлена штатом кількість його товаришів, а також судові слідчі з особливо важливих справ [62, с. 326]. У палатах були канцелярії, в яких працювали секретарі та його помічники. При судових палатах були кандидати на судові посади. Ради присяжних повірених (адвокати) також створювалися за відповідних судових палат [100, с. 18]. До нижчих судових чиновників судових палат належали судові пристави, судові розсилальні, присяжні перекладачі та присяжні фотографи.

Судова палата як кримінальний суд виконувала різноманітні функції. Вона була органом передавання особи до суду [237], апеляційною інстанцією для окружного суду, касаційною інстанцією для мирових суддів деяких регіонів і, нарешті, для деяких категорій справ – судом першої інстанції. Як суд першої інстанції судова палата здійснювала повноваження у коронному складі, без участі станових представників, а також і за участю станових представників. Інститут станових представників на той час мав свою специфіку та особливості.

Станові представники були, по суті, інститутом дореформеного права [120, с. 40], проте укладачі судових статутів зберегли його для розгляду справ про державні та деякі інші злочини в судових палатах, покладаючи на них великі надії як на авторитетних представників основних станів суспільства [88, с. 444].

Судова палата за участю станових представників як виняток із загального порядку судоустрою та судочинства за судовими статутами була установою, що переслідувала точно визначені цілі. Державна рада вбачала в ній, насамперед, спеціальний суд для найважливіших політичних злочинів, спрямованих проти держави та верховної влади. Ця інстанція стала альтернативою суду присяжних, оскільки влада не бажала довірити їм долю підсудних.

Особлива присутність судової палати створювалася як «суд неупереджений і освічений». Державна рада вважала за доцільне організувати суд, що складався з суддів високих суспільних станів, який давав би підсудним

усі засоби захисту, встановлені загальним порядком судочинства, за участю в ньому нарівні із суддями та вищими представниками всіх станів [88, с. 444]. Перевага серед представників станів залишалася за дворянством. Загальним числом станові представники поступалися коронним суддям, і, засідаючи разом, перші перебували під авторитетним впливом других.

У складі особливої присутності судової палати, що розглядала справи про державні злочини були представники коронних суддів – членів кримінального департаменту палати, губернського та повітового станів, очільники дворянства, міський голова одного з міст судового округу та волосний старшина, тобто особи, обрані з адміністративно-господарських або почесно-станових посад, які не передбачали обов'язкове знання законів [120, с. 41].

При неможливості бути присутнім у засіданні палати чи у разі відсутності у цій місцевості зазначених осіб, вони заміщалися особами, які обіймають відповідні посади, чи їх помічниками. Так губернський начальник замінювався повітовим або кандидатом повітового начальника, міський голова – товаришем міського голови або членом міської управи тощо. При цьому станові представники, на відміну від присяжних засідателів, брали участь у вирішенні всіх питань, що стосувалися обставин справи, в тому числі й процесуальних, виносили вирок разом із коронними суддями [88, с. 444]. Ця обставина суттєво позначилась на участі представників від народу у судочинстві даної судової інстанції.

Характерно, що станові представники були єдиним інститутом судової системи, котрим закон не встановлював норм, пов'язаних із притягненням їх до дисциплінарної чи кримінальної відповідальності за посадові злочини. Вони були єдиними з членів судового персоналу всіх судів, які не давали присяги за участю в судових процесах.

Потрібно зауважити, що судова палата як перша інстанція неодноразово і суттєво змінювала свою юрисдикцію в порівнянні з початковими положеннями судових статутів 1864 р. Судовій палаті були підсудні державні



злочини у разі, якщо державний злочин містить у собі злий умисел однієї чи кількох осіб. Якщо ж виявлялася в різних частинах держави загальна змова проти верховної влади або проти встановленого законами способу правління чи порядку успадкування престолу, справа могла бути підсудна Сенату на підставі відповідного царського указу.

У судових палатах справи про державні злочини мали розглядатися без присяжних засідателів, але із залученням до присутності палати станових представників, що призначаються у спеціальному порядку [129]. Судовій палаті були підсудні посадові злочини, вчинені чинами губернських та державних установ та виборними особами, які обіймають посади від VIII до V класу включно, присяжними засідателями за порушення ними обов'язків із цього звання, посадовими особами, підсудними окружному суду, якщо вони вчинили злочини, за які законом встановлено покарання, пов'язані з пониженням у правах стану. Якщо вчинений посадовий злочин не тягнув покарання, пов'язаного з пониженням в правах, справу про нього розглядав коронний склад судової палати, інакше до нього залучалися станові представники.

У післяреформений період було видано кілька актів, що змінювали підсудність судових палат. Положення про кримінальні і виправні покарання, також передали в підсудність судових палат, але вони розглядалися за участю присяжних засідателів, якщо підсудному загрожує покарання, пов'язане з пониженням у правах. Щодо державних злочинів, підсудність палат була звужена Законом від 7 червня 1872 р. за рахунок передачі найважливіших політичних справ Особливій присутності Сенату, а Законом від 9 травня 1878 року відновлена [117, с. 20]. Значно більше актів стосувалося перерозподілу підсудності між судовою палатою та окружним судом. У 1880-х роках позначилося послідовне розширення юрисдикції судової палати з допомогою суду присяжних, що було однією з елементів судової контрреформи.

Судова палата виступала як суд другої (апеляційної) інстанції у кримінальних справах, розглянутих в окружному суді без участі присяжних засідателів [64, с. 126-127]. Приблизно дві третини вироків окружних судів залишалися чинними. Причому на рішення судових палат подавали дуже незначну кількість касаційних скарг.

Судові палати здійснювали свою діяльність на засіданнях. Засідання палати поділялися за складом суддів, що беруть в них участь, на загальні збори департаментів, засідання присутностей (звичайних, змішаних і з'єднаних), за характером розглядуваних справ на розпорядчі, судові та судово-дисциплінарні. Розпорядчі засідання проводилися, зокрема, для попереднього обговорення наказів судових місць, для первинного розгляду справ про дисциплінарні стягнення з осіб судового відомства, для нарад у справах судового управління, для винесення ухвал з питань, які на підставі статутів кримінального та цивільного судочинства слід вирішувати на таких засіданнях. Розпорядчі засідання проходили за зачиненими дверима.

Серед інших у розпорядчих засіданнях палат розглядалися прохання про зміну обвинуваченим запобіжного заходу. Зазвичай такого виду прохання відхилялися, особливо коли йшлося про обвинувачених у державних злочинах. У цих випадках палати неухильно дослухалися вказівок Міністерства юстиції.

Зауважимо, що на судових засіданнях безпосередньо розглядалися та вирішувалися цивільні й кримінальні справи. Ці засідання проводилися публічно, крім випадків, коли закон передбачав проведення закритого засідання. Засідання департаментів палат мали складатися щонайменше з трьох членів, у тому числі й головуючого [64, с. 126-127]. Закон встановлював, що у разі відсутності кворуму для проведення засідання міг бути запрошений член іншого департаменту тієї ж палати, а в іншому випадку – член місцевого окружного суду за призначенням його голови. Закон передбачав можливість для судових палат розглядати справи не лише за місцем розташування, а й в одному із міст свого округу. Тобто у законі закріплювалося проведення так

званих виїзних судових засідань. Тим самим створювалися сприятливіші умови розгляду справ, оскільки проведення засідання палати у місті, де було винесено початкове рішення окружного суду, підлягає перевірці, давало можливість брати участь у засіданні зацікавленим особам і свідкам, які перебували у цьому місті.

Отже, судові палати були офіційною апеляційною інстанцією щодо рішень окружних судів, які розглядалися без залучення присяжних засідателів. Вони проголошувались апеляційною інстанцією для всіх кримінальних та цивільних справ виконуючи водночас роль першої інстанції для державних і посадових злочинів, вчинених чиновниками під час виконання своїх службових обов'язків. Попереднє слідство здійснювалося одним із членів судової палати. Для розгляду справ залучалися станові представники в особі губерньського очільника дворянства тієї губернії, де було створено судову палату, одного із повітових начальників дворянства, одного із міських голів, представника волосної старшини тощо [88, с. 444]. На практиці це значною мірою нівелювало проголошені судовою реформою принципи незалежності судової влади.

Судова реформа детально врегулювала повноваження касаційних департаментів Сенату. Законодавством визначалося, що у складі Сенату утворюються два касаційних департаменти, один для кримінальних, інший для цивільних справ [120, с. 40]. Очевидно, що касаційним департаментам належали взагалі всі права, надані Сенату законом. Однак структура та компетенція цих департаментів мали певні особливості, що впливають із нових принципів судоустрою та судочинства за статутами 1864 р. Касаційне оскарження вироків було новим для тогочасного судочинства і остаточно воно постало вже у межах судової реформи 1864 р. [245, с. 87].

Кримінальний та цивільний касаційні департаменти були вперше утворені у складі Сенату Указом від 19 березня 1866 р. на підставі судових статутів 1864 р. Їх основною метою проголошувалась координація судової

діяльності як верховного касаційного суду для місцевостей, в яких були введені судові статuti.

Кадри до касаційних департаментів призначалися царем на підставі його безпосереднього розсуду. Здебільшого призначення було довічним, оскільки офіційно діяло право незмінності [120, с. 39]. Кандидати на посаду повинні мати вищу юридичну освіту, щонайменше трирічний досвід судової роботи в якості обер-прокурорів чи його товаришів у департаментах Сенату чи голів, членів чи прокурорів судових палат.

Потрібно зауважити, що звання сенатора не вимагало обов'язкової служби у Сенаті. Серед сенаторів особливо несудових департаментів було чимало осіб, які були членами Державної ради чи інших вищих установ. Сенатори касаційних департаментів не мали права обіймати якусь посаду ні на державній, ні на громадській службі. Це, як вважалося, мало бути гарантією їхньої незалежності.

За сенаторами касаційних департаментів збереглося багато старих прав, що належали сенаторам тоді, коли Сенат був першим із усіх вищих установ в імперії. Формально на них лежав обов'язок зберігати інтереси держави. Закон наголошував, що кожен був радником корони і зобов'язаний застерігати її від потенційно можливої шкоди.

Відповідно до ст. 5 Заснування судових установлень Сенат як верховний касаційний суд, не вирішуючи справ по суті, мав наглядати за охороною точної сили закону та за однаковим його застосуванням усіма судовими установленнями імперії. Кожен із касаційних департаментів Сенату розглядав у касаційному порядку вироки у кримінальних справах та рішення у цивільних справах [120, с. 40]. У разі скасування судової ухвали у справі вона підлягала новому розгляду в тому ж чи іншому суді. Суд, якому було доручено новий розгляд справи, мав врахувати офіційну позицію касаційних департаментів Сенату.

Крім того, касаційні департаменти розглядали подання щодо поновлення справ. Скарги на рішення Сенату щодо скарг та протестів не

приймалися. Крім названих форм касаційної практики, у касаційних департаментів Сенату мали місце й інші форми судової діяльності. Так, в апеляційному порядку касаційні департаменти розглядали апеляційні відзивли та протести на вироки судових палат, винесені без участі станових представників.

У загальних зборах касаційних департаментів розглядалися деякі загальні питання судової діяльності та вирішувалися суперечки про підсудність між цивільними і військовими чи церковними судами. Водночас передбачався розгляд касаційних скарг та протестів на вироки Об'єднаних присутностей у справах про державні злочини та апеляційні відгуки та протести на вироки касаційних департаментів у справах про посадові злочини.

Проводились загальні збори I департаменту та касаційних департаментів, у яких остаточно вирішувалися питання щодо суперечок між судовою та урядовою владою, розглядалися апеляційні скарги на рішення Об'єднаної присутності I департаменту та Цивільного касаційного департаменту у справах про стягнення винагороди за шкоду та збитки, заподіяні діями посадових осіб [120, с. 40]. Також на цих зборах обговорювалися запропоновані міністром юстиції питання, що викликали дискусії серед практиків.

Об'єднана присутність I департаменту та касаційних департаментів під головуванням особливого першоприсутнього, куди входили по два сенатори від кожного з департаментів, скликала для вирішення справ з нагляду та для вищого адміністрування справами судового управління. Саме у цій присутності з 1877 р. розглядалися дисциплінарні та кримінальні справи щодо судових кадрів. У середньому щорічно розглядалося 700-800 справ. Більшість як дисциплінарних, так і кримінальних справ стосувалися провин та злочинів суддів [4, с. 422]. Чини судового відомства, які притягувалися до кримінальної відповідальності, найчастіше звинувачувалися в розтраті, підробці та свідомому затягуванню у провадженні справ.

Справи судового управління, тобто охорона встановленого порядку судочинства та нагляд за правильністю дій осіб судового відомства, також належали до відомства касаційних департаментів. Закон довірив їм нагляд за всіма судовими ухвалами та посадовими особами судового відомства імперії. Нагляду касаційних департаментів не підлягали лише дореформені суди, які функціонували у ряді губерній аж до кінця XIX ст. Сюди ж можемо віднести й чинів прокурорського нагляду. Вони були підпорядковані найвищому нагляду міністра юстиції як генерал-прокурора [248, с. 37]. Водночас департаментам надавалося право доводити до відома міністра юстиції дані про неправильні дії прокуратури.

Констатуємо, що Сенат був наділений дисциплінарною владою стосовно судів [4, с. 423]. Зокрема, касаційним департаментам належало право робити попередження та зауваження судовим інституціям. Крім того, вони розглядали справи з дисциплінарного провадження про голів та членів судових палат, обер-прокурорів, прокурорів судових палат та їх товаришів. У Сенат подавалися скарги на визначення судових палат за скаргами на постанови рад присяжних повірених, а також прохання про дозвіл стягувати збитки, завдані внаслідок неправильних дій чинів вищих судових інстанцій. Департамент, на підставі висновку про визнання доцільності поданого прохання, призначав окружний суд, до якого сторона могла звернутися з позовом.

Цивільному касаційному департаменту належало право віддання до суду за злочини за посадою: обер-секретарів та їх помічників, мирових суддів, голів та членів окружних судів та судових палат, а за спеціальною пропозицією міністра юстиції – прокурорів, обер-прокурорів та їхніх товаришів. Дозвіл Сенату був потрібний на віддання до суду й присяжних засідателів за злочини, вчинені ними в цьому статусі.

Сенат здійснював процедуру віддання до суду осіб судового відомства у таких випадках:

- а) за ініціативою міністра юстиції;
- б) за скаргами та оголошеннями приватних осіб;

в) за поданнями посадових осіб;

г) на власний розсуд. Причому на власний розсуд Сенат міг притягнути цих осіб до відповідальності лише у разі, якщо неправильні їхні дії виявлено під час розгляду справ, які дійшли до нього в установленому порядку.

Слід звернути увагу на ще один важливий напрям сенатської діяльності щодо сфери політичної юстиції. Для цивільних судів, які розглядали справи про державні злочини, вищою інстанцією для перегляду вироків, що відбулися [80, с. 234]. Сенат, очолюючи систему загальних судів, забезпечував єдність у суворості переслідування політичної опозиції. Привертає увагу дуже малий відсоток вироків загальних судів, скасованих Сенатом. Доволі чітко реакція Кримінального касаційного департаменту Сенату на вирoki окружних судів і судових палат простежується у другій половині XIX- початку XX ст.

Втім касаційний порядок перегляду вироків міг бути використаний не тільки обвинуваченим і його захистом для скасування надто суворого вироку, а й владою, що була невдоволена надто м'яким або виправдувальним вирокom суду з політичної справи. На такі вирoki прокуратура одразу ж приносила касаційний протест. У разі скасування вироку та подальшого перегляду справи, у новому – покарання підсудному могло бути збільшено.

Таким чином, на основі аналізу організації, статусу та основ діяльності касаційних департаментів Сенату, слід відзначити їх надзвичайно важливу роль в утвердженні та встановленні нових форм судочинства, запроваджених судовою реформою 1864 року. З моменту реалізації реформи значення Сенату надзвичайно зросло і позиціонувалося, у першу чергу, із збереженням законності. Таку норму було зафіксовано у судових статутах та доволі широко використовувалось на початковому етапі реформи. Однак в кінці XIX – на початку XX століття внаслідок відступу від принципу єдності касаційного суду до функцій Сенату було долучено ряд інших призначень, які уособлювались перш за все з судовим управлінням. Це у підсумку понизило ефективність його функціонування. З 1872 р. Сенат шляхом створення Особливої присутності для розгляду справ про державні злочини було

включено до механізму політичної юстиції. З огляду на це процеси, котрі відбувались в його рамках, стали показником готовності багатьох представників юридичної еліти віддавати перевагу політичній лояльності замість дотримання вірності праву.

Великий вплив судова реформа здійснила й на прокуратуру. Після реформування вона реорганізовується за французьким зразком, набуває чисто судового характеру, і вперше отримує функцію обвинувача у кримінальному процесі [229, с. 24]. Основні функції, предмет, форми та порядок діяльності органів прокуратури були тепер викладені переважно у процесуальних законах, зокрема Статуті кримінального судочинства та Статуті цивільного судочинства. Окремі положення знаходимо також і в Заснуванні судових установлень [144, с. 459].

Зауважимо, що в статутах вперше отримали правову оцінку та закріплення підстави прокурорської діяльності. Зазначалось, що особи прокурорського нагляду мають діяти єдино на підставі свого переконання та існуючих законів. Урядовий характер прокуратури виявлявся у підпорядкуванні всіх органів та осіб прокурорського нагляду міністру юстиції як генерал-прокурору [144, с. 459]. Особи прокурорського нагляду безпосередньо залежали від міністра юстиції з усіх питань служби та здебільшого предметів процесуальної діяльності.

Прокуратура була організована за принципом перебування при суді, але водночас і окремо від суду. Вона складалася з двох типів: сенатська обер-прокуратура та місцевий прокурорський нагляд, куди належала прокуратура судових палат та прокуратура окружних судів. Обидві ці прокуратури були абсолютно незалежними одна від одної і об'єднувалися лише вищим наглядом міністра юстиції як генерал-прокурора [229, с. 25-26].

Прокурори всіх рівнів призначалися імператором за поданням міністра юстиції. На відміну від суддів вони не користувалися правом незмінності, могли бути переміщені або звільнені без особистого прохання, що ставило їх у серйозну залежність від голови відомства, який поєднував посаду міністра



юстиції та генерал-прокурора. Законодавство встановлювало дуже суворі умови для заміщення прокурорських посад, і це, насамперед, наявність вищої юридичної освіти.

Характерно, що крім вищої юридичної освіти був потрібен значний службовий стаж. На прокурорські посади могли бути призначені особи, які займалися судовою практикою [51, с. 14-15]. Так на посаду товариша прокурора окружного суду обов'язковою була наявність практики не менше чотирьох років, на посаду прокурора окружного суду та товариша прокурора судової палати – не менше шести років, на посаду прокурора судової палати та товариша обер-прокурора – щонайменше вісім років, посада обер-прокурора касаційного департаменту Сенату – щонайменше 12 років [248, с. 38].

Важливим критерієм кандидата була його особлива політична благонадійність. У зв'язку з особливостями служби прокурорського нагляду ці умови надавали прокуратурі урядового характеру [9, с. 166]. Чистота рядів чиновників прокуратури забезпечувалася заборонаю їм брати участь у товариствах та спілках, які мають політичні цілі. Матеріальне забезпечення прокурорських працівників загалом співвідносне із суддівськими чинами.

Принципами організації прокуратури були єдність та суворі ієрархічна підпорядкованість [144, с. 459]. Принцип єдності прокуратури означав, що кожен із чинів прокурорського нагляду діяв не від свого імені, а від імені всієї прокуратури. Законом від 22 лютого 1872 р. було встановлено, що вища особа прокурорського нагляду має право брати на себе виконання обов'язків нижчого, а прокурорам судових палат було наказано брати на себе або покладати на товаришів прокурора палати виконання будь-якого обов'язку підлеглих їм осіб прокурорського нагляду. Не менш важливим принципом був ієрархічний устрій прокуратури. Передбачалась суворі ієрархічна підпорядкованість нижчих прокурорів вищим. Міністр юстиції як генерал-прокурор був прямим начальником всього прокурорського нагляду, і всі чини останнього перебували у безпосередній від нього залежності як у призначенні

на посаду, так і під час проходження служби [248, с. 37]. У свою чергу прокурор судової палати був головною особою для всієї прокуратури свого округу [144, с. 459].

Особлива довіра влади до чинів прокурорського нагляду помітна і з кадрової політики формування особливо значущого інституту – Міністерства внутрішніх справ та його складової – керівництва політичної поліції. Майже все керівництво Міністерства вийшло з прокурорського нагляду. Багато осіб, які служили в органах прокурорського нагляду стали членами Державної ради, п'ятеро одержали посаду державного секретаря. Деякі прокурори продовжували свою діяльність в рядах адвокатури.

Закон від 11 жовтня 1865 р. щодо прокуратури встановлював ряд нових положень: про передачу дізнань з поліцейських установ слідчим у випадках наявності складу злочину та про направлення кримінальних справ з нижчих до вищих інстанцій. Водночас для регламентації прокурорського нагляду 7 березня 1866 р. було видано закон, предметом якого був перегляд всіх постанов Зводу законів Російської імперії про прокурорську діяльність зі знищенням одних та збереженням інших його функцій [132, с. 38]. Крім того, визначалися взаємовідносини дореформеного та нового прокурорського нагляду при поступовому введенні на дію статутів 1864 року.

Найбільш важливими перехідними положеннями цього закону були такі:

- губернські прокурори звільнялися від перегляду низки документів, що приймаються різними губернськими, повітовими та міськими установами;
- з ухвал судів колишнього устрою на перегляд прокурорів надходили тепер лише вирoki з кримінальних справ та рішення у цивільних справах, які підлягають укладенню прокурорського нагляду згідно зі статутами 1864 р.;
- містився перелік прав, які зберігали губернські прокурори до запровадження на даній території норм судових статутів;

– при введенні на даній території судових статутів та скасуванні посади губерньського прокурора припинявся прокурорський нагляд за губерньськими та повітовими адміністративними установами;

– до пореформеної переходили такі функції, як деякі обов'язки нагляду за в'язницями та участь у деяких справах губерньської присутності у селянських справах. Цей перехідний тип прокуратури остаточно сформувався з виданням 10 березня 1869 р. Правил про порядок провадження справ колишніх судових місць. Важливо, що у перехідний період утвердився принцип незалежності прокуратури від адміністрації.

Прокуратура виконувала три основні функції: обвинувальну, тобто викриття винного у злочині, наглядову, що виявлялася у нагляді за дотриманням закону в межах відведеної їй судової сфери, та представницьку, тобто представництво в зазначених у законі випадках публічних інтересів. У реалізації конкретних функцій прокуратури ці завдання комбінувалися, однак обвинувальна функція була для неї основною [229, с. 24].

Формами прокурорської діяльності проголошувались усні та письмові висновки, пропозиції, особиста присутність та участь у процесуальних діях, канцелярське провадження.

Функції прокуратури реалізовувались в кількох основних аспектах. Перший із них уособлювався з позасудовими чи адміністративно-прокурорськими функціями. Мова йде про участь в оглядах обвинувачених щодо визначення їх психічного стану, участь у складанні списків присяжних засідателів, участь у низці губерньських присутностей, нагляд за утриманням ув'язнених тощо [248, с. 38]. Важливим правом прокуратури була ревізія судів. Законом від 21 травня 1872 р. це право було доповнено наданням генерал-прокурору права доручати вищим чинам прокурорського нагляду огляд діловодства окружних судів та мирових судових установ. Така правомочність дозволяла прокуратурі в певному сенсі здійснювати оперативний контроль за незалежною судовою владою [144, с. 460].

Ще одна група функцій прокуратури полягала у нагляді за застосуванням законів на всіх стадіях кримінального процесу з моменту порушення справи та до виконання вироку. Стосовно дізнання та попереднього слідства щодо загально кримінальних злочинів, то вони проводилися під наглядом прокурора, якого поліція повинна була інформувати про скоєний злочин, а він, у свою чергу, міг доручити їй провадження подальших розшуків та з'ясування обставин по справі [48, с. 40]. Також прокурор наглядав за провадженням попереднього слідства і мав право надавати обов'язкові для виконання вказівки щодо ведення слідства та вказівки щодо обрання стосовно обвинуваченого запобіжного заходу [14, с. 15]. Після закінчення попереднього слідства матеріали направлялися прокурору, який і визначав подальшу правову долю справи. Він видавав постанову про припинення справи або ж обвинувальний акт, що подавався до окружного суду чи судової палати залежно від підсудності справи.

Особливо важливим проголошувався нагляд за веденням попереднього провадження у справах про державні злочини. Прокурор, по суті, керував проведенням дізнання про державні злочини, всі основні слідчі дії жандарми мали проводити в його присутності [48, с. 40].

Зауважимо, що посилення реакції наприкінці 70-х – 80-ті рр. XIX ст. призвело до деяких змін не лише у діяльності прокуратури, а й у її статусі. Прямим наслідком цього руху стало посилення впливу адміністративних органів на її діяльність, що суттєво шкодило інтересам законності. Цілком зрозуміло, за таких обставин прокурорський нагляд не завжди мав можливість успішно здійснювати належні йому за законом права [144, с. 460].

Прокурори, причетні до нагляду за провадженням жандармських дізнань, отримували прямі або опосередковані команди зверху про те, яким має бути напрямок їхньої діяльності. Міністерство юстиції резюмувало, що прокурорські чини, які керують провадженням жандармських дізнань, могли керуватися, незалежно від юридичних підстав, також і міркуваннями державної політики. Водночас у період 1870-1880-х років не прокуратура

втратила реальні повноваження щодо нагляду за законністю кримінального переслідування державних злочинів та можливість їх реалізації. Фактично можемо спостерігати нові принципи взаємодії між прокуратурою та жандармерією, які поступово встановилися в міру зміцнення досвіду реалізації Закону 1871 року.

Ще одна група функцій прокуратури пов'язана з обвинувальною сферою. Обвинувальними функціями прокуратури вважалися порушення кримінального переслідування за скоєний злочин та звинувачення у суді. До прокурора стікалася інформація про скоєні кримінальні та політичні злочини від поліції та слідчих [48, с. 40]. До нього могли звертатися і приватні особи з повідомленням про подію, яка мала ознаки злочинного діяння. На підставі наявних у нього відомостей прокурор порушував кримінальне переслідування і доручав проведення попереднього слідства або міг представити до суду обвинувальний акт.

Прокурор окружного суду або судової палати, обер-прокурор кримінального касаційного департаменту Сенату, міністр юстиції або його товариш мали право складати обвинувальний акт та підтримувати обвинувачення в суді. При чому це відбувалося залежно від судового органу, де розглядалася кримінальна справа. При здійсненні функції обвинувачення в суді прокурор виступав як сторона в судовому процесі на противагу адвокатурі, захисту. Нагляд за виконанням законів у судових засіданнях зводився, особливо під час розгляду політичних справ, до обмеження прав підсудних.

За підсумками розгляду кримінальної справи в суді, прокурор міг подавати апеляційні (на неостаточні) та касаційні (на остаточні) вирoki суду. У першому випадку в протесті вказувалося на неправильність судового вирoku по суті, а в другому – на допущені під час розгляду справи порушення матеріального чи процесуального права.

Доволі специфічною була участь прокурора у цивільному процесі. Ще на стадії проектування судової реформи висловлювалася думка, що участь

прокурора у цивільному процесі суперечить змагальності як основоположному процесуальному принципу [248, с. 38]. У зв'язку з цим був закріплений дуже вузький перелік справ, в яких прокурор міг брати участь і давати заключення, пропонувати обмеження публічності розгляду справи, а також подавати протести лише за однією категорією справ, що стосувалися рішень у справах скарбниці [229, с. 24-25].

Укладачі судових передбачили обмеження ролі прокурорського нагляду у цивільних справах. Так, прокурор брав участь у провадженні цивільних справ у судах першої інстанції у таких випадках:

- 1) у справах казенного управління з питань про суперечки між судовими та урядовими установами;
- 2) у справах про земські установи, міські та сільські товариства;
- 3) у справах неповнолітніх, безвісно відсутніх, глухонімих, божевільних;
- 4) з питання про підсудність та суперечки між судовими та адміністративними установами;
- 5) щодо спорів про підробку документів та у випадках, коли у цивільній справі виявляються обставини, що підлягають розгляду кримінального суду;
- 6) у шлюбних справах та справах про законність народження, коли немає відповідача;
- 7) на прохання про усунення суддів;
- 8) на прохання про видачу свідоцтв на «право бідності» [229, с. 25].

У всіх цих випадках прокурор діяв не як сторона, а як представник закону, тому він не брав участі у змаганні зі сторонами. Фактично він надавав висновок, керуючись законами, а не інтересами будь-якої сторони цивільного процесу. Прокурорам було надано право подавати протести на рішення суду, які були винесені у шлюбних справах та казенного управління.

Прокурор міг надавати висновки на з'їздах мирових суддів, коли справи стосувалися неповнолітніх, глухонімих, божевільних, з питань підсудності, у справах залізниць тощо. До Цивільного касаційного департаменту Сенату

прокурори могли надавати висновок з усіх категорій цивільних справ після доповіді сенатора. На підставі викладеного можемо простежити, що ініціатори судової реформи, скоротивши прокурорські повноваження у цивільному процесі, спрямували зусилля прокурорського нагляду на кримінальний процес [248, с. 38].

У частині судового управління прокурор був присутній на всіх засіданнях суду і мав право повідомляти голову або ж доводити до відома міністра юстиції про виявлені ним порушення закону або упущення осіб суддівського чину. Вони мали також право пропонувати загальним зборам суду переміщення судових слідчих з однієї ділянки на іншу, надавати висновки щодо порушених проти посадових осіб судового відомства дисциплінарних проваджень та пропонувати порушення таких проваджень проти посадових осіб несудового звання.

Таким чином, у перші десятиліття свого існування прокуратура взяла на себе значне коло повноважень і виявилась дієвим механізмом судової реформи. Упродовж 1867-1913 років прокурорами було направлено до суду понад 6 млн. кримінальних справ з обвинувальними актами або висновками про припинення справи.

Необхідно відзначити, що судова реформа заклала основи функціонування інституту адвокатури, котра на той час іменувалася як стан присяжних повірених) [100, с. 17-18]. Зауважимо, що при її створенні автори судових статутів використали австрійський та німецький досвід організації адвокатури, у функціональному відношенні вона поєднувала правозаступництво та судове представництво. У плані внутрішнього самоврядування та дисциплінарного провадження організаційна побудова адвокатури нагадувала французький взірець [100, с. 18].

Судові статuti закріпили адвокатуру як незалежну самоврядну корпорацію та низку принципів її організації. Мова йде зокрема про поєднання правозаступництва з судовим представництвом, відносну свободу професії, відсутність зв'язку з магістратурою, частково станова організація, а частково

дисциплінарна підпорядкованість судам, визначення гонорару за згодою. Присяжний повірений міг повністю замістити позивача або відповідача, представляючи його в цивільному процесі, він відстоював його інтереси, дотримуючись і захищаючи їх у процесі. Виступаючи як правозаступник, адвокат був юридичним помічником свого довірителя, надаючи йому своєрідну юридичну опіку [100, с. 18].

Умовами вступу до стану присяжних повірених було досягнення віку 25 років, наявність вищої юридичної освіти та п'ятирічного стажу роботи як чиновник судового відомства чи помічник присяжного повіреного. Втім, щоб забезпечити залучення до стану адвокатури достатньої кількості осіб, на початку реформи положення про набуття чинності судових статутів від 19 жовтня 1865 р. встановило тимчасово (до 1871 р.) деякі послаблення. Так, до присяжних повірених могли бути прийняті особи, які мали вищу, але не юридичну освіту або такі, що не мали відповідної освіти, але прослужили по судовому відомству не менше п'яти років і впродовж цього часу займали не менше року посаду секретаря Сенату або такі посади, на яких могли набути практичних знань у провадженні та вирішенні судових справ [100, с. 19].

Закон встановлював і умови, за наявності яких претенденту на вступ до стану присяжних повірених могло бути відмовлено. До цього кола належали іноземці, особи, які засуджені за злочини до обмеження прав стану, виключені з духовного відомства, виключені зі стану присяжних повірених тощо. Деякі доповнення цього списку наведено в Статуті цивільного судочинства, Статуті кримінального судочинства та роз'ясненнях Сенату.

Зазначимо, що ті особи, котрі вступили до стану присяжних повірених, набували всіх прав, якими було наділено стан в цілому. Вони мали право вести цивільні та кримінальні справи по всій імперії та у всіх судах, за винятком волосних і комерційних судів. Вони бралися за ведення справ на підставі довіреності, виданої стороною, чи внаслідок оголошення, поданого стороною у суді, за призначенням суду [100, с. 19-20]. Так, закон встановив можливість для суду призначати повіреного для безоплатного представництва осіб, які



користувалися «правом бідності» [107, с. 88, 202-203], та призначати радою присяжних повірених по черзі повірених для клопотання у справах осіб, які звернулися до ради з проханням про призначення. Повірений, призначений «по праву бідності», не мав права відмовитися від ведення справи без достатніх на то причин.

Звання присяжного повіреного було несумісне з жодним іншим званням і посадою. Виняток становили почесні чи громадські безоплатні посади, зокрема придворне звання. Багато присяжних повірених займалися наданням юридичних консультацій у компаніях, банках, органах міського самоврядування тощо.

На суді присяжні були вільними у побудові й викладі своїх захисних промов. Однак у випадку некоректних висловлювань чи образи, особи могли притягувати повірених до відповідальності виходячи із загальних законів про наклеп і образу. Присяжний повірений був незалежний від суду, хоча під час судового засідання мав підкорятися вимогам головуючого судді.

Законодавство встановило правила про винагороду адвокатів. Зокрема було закріплено загальне положення щодо розміру винагороди адвоката за згодою сторін [100, с. 19].

Потрібно зауважити, що закон водночас встановлював цілий ряд заборон для присяжних повірених. Так вони не мали права набувати на своє ім'я або на ім'я підставних осіб прав у судових справах, які вони ведуть, вести справи як повірені проти своїх батьків, дружини, дітей, рідних братів, сестер, дядьків та двоюрідних братів. Вони також не мали права бути повіреним обох сторін або переходити по одній і тій же справі від однієї сторони до іншої, а також розголошувати таємницю довірителя не тільки під час провадження справи, а й після її закінчення [100, с. 19-20]. Якщо порівнювати адвокатуру з безконтрольними дореформеними представниками, то було цілком очевидно, що її створення стало величезним кроком уперед. Водночас встановлювався потрібний контроль за адвокатурою: судів, рад присяжних повірених та суспільства.

Надзвичайно важливими були також і положення про відповідальність адвокатів. Оскільки вони не були державними службовцями, то не підлягали чітко регламентованій відповідальності, що встановлювалась державою. Водночас висока значущість їхньої процесуальної діяльності та її юридична природа зумовлювали необхідність встановлення чітких норм щодо відповідальності адвокатів [9, с. 166]. Присяжні повірені могли бути притягнуті до юридичної відповідальності за правопорушення, вчинені ними у зв'язку із виконанням своїх адвокатських обов'язків. За невиконання обов'язків присяжного повіреного та вчинення негідних для адвоката вчинків, він міг бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності перед радою присяжних повірених або окружним судом. До присяжних повірених застосовувалися попередження, догана, заборона займатися адвокатською практикою не більше одного року, виключення з числа присяжних повірених. Вони могли бути притягнуті до кримінальної відповідальності за навмисні дії на шкоду довірителям. Зокрема, до таких злочинів закон відносив свідоме перевищення меж повноваження та зловмисний вступ у відносини або правочини з суперниками свого довірителя на шкоду йому. Сюди ж можна віднести й передачу або повідомлення повіреним переданих йому документів супернику свого довірителя, навмисне знищення чи пошкодження, присвоєння, приховування чи розтрата документів або майна довірительів.

Окреме місце у концепції реформи займали помічники присяжних повірених, які фактично були кадровим резервом адвокатури [100, с. 20]. Це були особи, які впродовж п'яти років готувалися до вступу до лав присяжних повірених, займаючись адвокатською практикою під керівництвом присяжного повіреного або, найчастіше, допомагаючи йому вести справи. Серед них були як випускники юридичних факультетів, так і особи, які не мали університетських дипломів. Проте у судових статутах не прописано регулювання їх правового статусу, відсутні також дані щодо організаційних форм цього інституту, підстав вступу до складу помічників, їхньої відповідальності [100, с. 20].

Судові статuti закріпили положення про станові органи адвокатури. Ними стали загальні збори всіх присяжних повірених округу відповідної судової палати [100, с. 19-20]. Цей орган обирав зі свого складу раду присяжних повірених, яка мала організаційно-фінансові та дисциплінарні повноваження. Вже 1866 р. поруч із новими судовими інститутами було створено ради присяжних повірених при столичних судових палатах. Хоча й чисельний склад стану присяжних повірених у пореформений період досить швидко зростав, за цими показниками загальноімперська адвокатура суттєво відставала від західноєвропейських країн.

На відміну від інших судових палат в українських землях, окрузі Київської судової палати спроби відкрити раду присяжних повірених категорично відхилялися владою. Даний процес був суттєво призупинений з обґрунтуванням того, що вже засновані ради не виконували доручені їм завдання щодо нагляду за гідністю і моральною чистотою в діях присяжних повірених. В межах округу Київської судової палати раду присяжних повірених вдалося створити лише у 1904 році [70].

Поповнення складу присяжних повірених здійснювалося переважно з допомогою їх помічників. Часто ряди адвокатів поповнювалися також державними службовцями системи Міністерства внутрішніх справ, закордонних справ, народної освіти, державного майна. Водночас переходу адвокатів на державну службу майже не спостерігалось, що свідчило про низку переваг та престижність адвокатського фаху.

Наказом царя 5 грудня 1874 р. було припинено відкриття нових рад присяжних повірених, що суттєво вплинуло на станову організацію адвокатури [117, с. 21]. Фактично це докорінно порушувало незалежність адвокатури та затримувало її послідовний розвиток. Водночас Міністерство юстиції пояснювало цей захід незручністю корпоративного функціонування нечисленних колегій, члени яких надто тісно пов'язані між собою діловими та іншими відносинами для того, щоб неупереджено здійснювати дисциплінарну владу один над одним.

Потрібно зауважити, що кількість присяжних повірених зростала. Законом від 25 травня 1874 р. створено у формі інституту приватних повірених особливий клас адвокатів, які стоять і в професійному, і в моральному відношенні нижче присяжних повірених, але мали тепер майже однакові з ними права [100, с. 20]. Крім того було дозволено входження до складу приватних повірених помічників присяжних повірених. Зазначений Закон надав судам право прийняття осіб до приватних повірених, зобов'язавши їх заздалегідь пересвідчитися у належній компетенції бажаного отримати відповідне свідоцтво.

Варто також зазначити, що на перших порах ретельної фільтрації кандидатів не спостерігалось. Внаслідок цього ряди приватних повірених наповнилися особами, які не завжди виявляли здатність та мали належну підготовку до здійснення адвокатської діяльності. Багато із них не складали присяги при зарахуванні їх до складу приватних повірених. Ситуацію посилювала відсутність корпоративної організації приватних повірених та належного нагляду за ними з боку суду. Таким чином інститут приватних повірених фактично зрівнявся у статусі з присяжною адвокатурою. Проте існувало обмеження, за яким приватні повірені могли практикувати лише в судах, які їм видали свідоцтво [100, с. 20].

Присяжні повірені були у цивільному процесі представниками сторін між якими виник спір. Відносини між ними та клієнтами встановлювалися на підставі договору довіреності. І довірителі, і їх представники могли відмовитися як від довіреності, так і від ведення справи, однак представник мав попередити про це свого довірителя заздалегідь. У цивільних справах призначення повіреного з боку голови суду мало місце лише у разі відмови повіреного, обраного стороною. Втім рада присяжних повірених могла призначати їх і в інших випадках. Присяжний повірений здійснював усі процесуальні права сторони, передбачені Статутом цивільного судочинства.

У кримінальних справах, які розглядалися в загальних судових інституціях як за участю присяжних засідателів, так і без них, досить широко

практикувалося призначення офіційних захисників. На прохання підсудного, голова суду призначав йому захисника із присяжних повірених, які перебувають при суді, а за їх недостатності – з кандидатів на судові посади [100, с. 20]. Відмовлятися від таких захистів присяжні повірені могли лише з поважних причин. У справах про злочини неповнолітніх суд міг призначити захисника без прохання підсудного або його батьків чи піклувальників.

Участь захисника у розгляді справ дозволяла усунути небезпеку однобічності та неповноти дослідження доказів провини і невинності. Це сприяло встановленню матеріальної істини у справі, реалізувати принцип змагальності та забезпечити права підсудного на кваліфіковану юридичну допомогу у захисті своїх процесуальних прав та відстоюванні невинуватості. Фактично участь присяжних повірених у кримінальних захистах була необхідна не тільки в інтересах підсудного, тобто приватної особи, а й в інтересах правосуддя – інтересах публічних, правових.

Закон припускав, що захист повинен мати однакові умови з обвинуваченням [62, с. 327]. Однак на практиці неучасть захисника у стадії попереднього слідства та передання до суду, неможливість збирання доказів, шляхом проведення власного розслідування, ставили захисників у не зовсім рівне становище на суді. Крім того, на практиці суд відносився до обвинувачів в особі прокурорів з більшою уважністю та шаною. Доказам, які вони представляли, надавалося першочергового значення. На таке ганебне явище доволі гостро вказували як теоретики, так і практики тогочасного судочинства [98].

Внаслідок обмеженого становища захисту у кримінальному процесі на перший план виходила його участь у публічних дебатах. Важливим завданням захисту у кримінальних справах було тлумачення закону, яке надавалося саме у захисних промовах. Поєднання в діяльності захисника публічних і приватних інтересів спричинило у суспільстві дискусію про моральну сторону кримінального захисту, тобто чи повинен адвокат захищати підсудного, якщо

він не впевнений у його невинності, які засоби він може використовувати для захисту.

Адвокати використали процесуальні можливості для викриття політичної тенденційності звинувачення, фальсифікації та методів жандармського дізнання та слідства, боролися проти приниження та спроб обвинувальної влади та суду знечестити підсудних. Нерідко у своїх промовах захисники піднімалися до загальнодержавних тем, викриваючи свавілля влади, показуючи, що держава сама провокує революційні акції своїм беззаконням. Такі дії офіційна влада вважала небезпечними та підливними для основ самодержавства [9, с. 166].

Відповіддю держави на таку позицію адвокатури став суттєвий тиск на її діяльність, зокрема у політичних процесах. Головам судів було надано таємний наказ видаляти адвокатів, позиція яких не відповідала офіційній позиції адміністрації. Можемо спостерігати, що у кримінальних справах, особливо коли справа мала політичний інтерес, влада ініціювала ряд змін серед положень судової системи 1864 р. Впродовж наступного часу до законодавства про адвокатуру було внесено значну частину поправок, що давало можливість адміністративним органам безпосередньо втручатись у діяльність присяжних повірених.

Таким чином, адвокатура стала однією із найбільш вдалих нововведень судової реформи 1864 р. Основною метою її діяльності було сприяння здійсненню прав та законних інтересів сторін у кримінальному та цивільному судочинстві. Діяльність присяжних повірених базувалася на засадах незалежності та професійності з урахуванням самоврядності та поєднанням у діяльності адвокатів функцій судового представництва та судового захисту із самостійністю у висловленні правових позицій. Проте на практиці даний інститут зіткнувся з негативним ставленням влади до її функціонування, особливо у політичній сфері, де спостерігалися виправдання або м'які вирокі судів, що пояснювалися з надмірною активністю захисту. Водночас тогочасна адвокатура як самоврядна корпорація протягом пореформеного періоду

виробляла свої етичні та професійні норми, спрямовані на забезпечення її моральної єдності, що стало важливою ознакою її професіоналізації у наступні роки.

Відсутність належного порядку та повна неефективність примусового виконання судових рішень поліцією у першій половині XIX ст. були причиною його реформування в ході судової реформи 1864 р. Ключовим стало заснування спеціальних посадових осіб виконання рішень судів у сфері приватного права – судових приставів. Цей інститут розглядався як допоміжний орган під час суду, а самі судові пристави вважалися посадовими особами судового відомства. Закріплення основ організації інституту судових приставів здійснювалося в Заснуванні судових установлень, а діяльність їх досить детально регламентувалася Статутом цивільного судочинства [225, с. 16-17].

Зазначимо, що законодавство встановлювало доволі помірні цензи для бажаючих стати судовим приставом. Необхідно було відповідати віковій від 21 року та мати відповідне підданство імперії. Жодних станових та майнових цензів не передбачалось. Здебільшого вимоги до кандидатів у пристави стосувалися їхніх моральних якостей: вони мали засвідчити благонадійну моральність і продемонструвати здатність до виконання обов'язків, які вони приймають на себе [225, с. 17].

З усіх чиновників судового відомства до приставів пред'являлася найсуворіша вимога щодо місця проживання у місці розташування або окрузі того суду, за якого він перебував. Очевидно, що така норма запроваджувалась в першу чергу задля забезпечення швидкості та оперативності виконання рішень. Водночас приставами не могли бути іноземці, неспроможні боржники, особи, стосовно яких було винесено судовий вирок, особи, яким згідно із законом було заборонено клопотати у справах. Їм також не дозволялося поєднувати роботу пристава з іншими видами діяльності.

Паралельно діяли й інші інститути виконання рішень судів у сфері приватного права. Так, поліція виконувала рішення дореформених судів, що

діяли у низці регіонів до кінця XIX ст., сільське начальство відповідало за виконання рішень волосних судів, рішення комерційних судів виконувались присяжними приставами та поліцією.

Отже, судові статuti заснували дві категорії приставів – при мирових та загальних судах, хоча цей поділ мав умовний характер. Закон не фіксував кардинальних відмінностей у їх правовому статусі та організації [225, с. 16- 17]. Пристави не утворювали систему, не було й організаційного об'єднання приставів у єдине ціле. Законодавство не допускало координаційних відносин приставів різних судів між собою. Не існувало особливого відомства судових приставів з координуючим центром, не було поділу на підпорядковані підрозділи, не було уніфіковано порядок призначення на посаду судових приставів та нормативну базу їх діяльності.

До компетенції судових приставів належало широке коло питань. Це безпосередньо примусове виконання судових рішень, участь у охоронному провадженні, забезпечення позову, забезпечення діяльності суду. Термін виконавчої давності був встановлений у 10 років, й за заочними рішеннями – три роки. Способами виконання судових рішень були: передача майна особі, якій вона була присуджена, звернення стягнення на рухоме та нерухоме майно боржника, дозвіл стягувачеві зробити за рахунок боржника ті дії або роботи, які не вчинено ним у призначений судом строк.

Процедура примусового виконання могла розпочатися лише з волі стягувача [225, с. 18]. На його прохання суди видавали виконавчий лист і надавали йому можливість реалізовувати за цим листом своє право у вигляді судових приставів та поліції. Вибір способів виконання надавався стягувачу, тому суд не мав потреби у своєму рішенні вказувати на це, хоча така вказівка не вважалася порушенням повноважень з його боку.

Потрібно звернути увагу на те, що рішення мирових судів та їх з'їздів виконувались під контролем мирових судових установлень, рішення загальних судів виконували під контролем окружного суду. Незважаючи на те, що судові пристави були безпосередньо підпорядковані суду, закон обмежував



втручання суду у виконавче провадження. Цьому сприяла та обставина, що на основі всіх процесуальних заходів закладено не слідчий, як було до реформи, а змагальний принцип [225, с. 17-18]. Так норми судових статутів скасували обов'язок суду стежити за якнайшвидшим виконанням своїх рішень. Суди тепер не повинні були надсилати укази поліції і наказувати судам нижчестоящим виконати рішення вищої інстанції. Виконуючи рішення, пристави мали діяти самостійно і перебувати у безпосередніх відносинах із сторонами.

Таким чином змішана модель інституту судових приставів поєднувала публічно-правові та приватно-правові засади. Створений судовими статутами, він загалом показав себе більш ефективніше, ніж поліція, що діяла в дореформений період. Нововведення у системі виконання судових рішень, пов'язані із запровадженням судових приставів як спеціальних посадових осіб для виконання рішень щодо приватно-правових спорів, а також принципу диспозитивності, загалом себе виправдали і стали важливим елементом функціонування судової системи у наступні роки.

Трансформаційні процеси пореформеного періоду суттєво позначились й на функціонуванні нотаріату [9, с. 166]. Потрібно зауважити, що початком реформування нотаріальної системи вважається 15 листопада 1857 р., коли у Державній раді було розпочато обговорення проекту статуту цивільного судочинства та було поставлено питання про вилучення нотаріальної частини з відомства судів. Вже 6 травня 1860 р. Державна рада ухвалила розробити основні засади реформи нотаріальної частини та внести проект на її розгляд. Однак до 1862 р. в центрі обговорення була судова реформа, тому нотаріат був побічною темою і розглядався як інститут, який не вписувався до судової системи.

Перший проект про нотаріальну частину було підготовлено графом Д. Блудовим. Він регулював нотаріат у відриві від судоустрою та цивільного судочинства, що зустріло критику серед теоретиків та практиків реформи [9, с. 166]. Через три місяці комісія під керівництвом С. Зарудного розробила

Основні положення перетворення судової частини, які визначили положення нотаріусів «при судових місцях», закріпили нагляд судів за діями нотаріусів.

Другий проект Положення про нотаріальну частину було складено 1863 р. II відділенням Імператорської канцелярії під керівництвом барона М. Корфа. Автори використовували відповідний зарубіжний досвід західноєвропейських країн у поєднанні з місцевими актами. Проект складався зі 187 статей, з яких 129 були засновані на іноземному законодавстві. У 1864 р. М. Корфа на посаді керівника відділення змінив М. Панін, який запропонував свій проект закону про нотаріат, який принципово відрізнявся від попереднього. Державна рада внесла до нього свої поправки, і 14 квітня 1866 р. цар затвердив Положення про нотаріальну частину [97, с. 346].

14 липня 1867 р. затверджено Правила про введення в дію Положення про нотаріат, які розповсюдили нотаріат лише на губернії, де запроваджувалися судові статuti. Після введення Положення про нотаріат майже всі колишні види нотаріусів і маклерів припиняли свою діяльність, а суд був звільнений від участі в процесі посвідчення актів. Це відіграло свою позитивну роль, оскільки суд звільнявся від діяльності, не властивій його природі. Ці обов'язки були покладені тепер на нотаріусів, старших нотаріусів або посадових осіб, які їх замінювали. 3 листопада 1867 р. затверджено Правила для мирових суддів та нотаріусів при застосуванні Положення про нотаріат, які уточнили основи їхньої діяльності із засвідчення актів. Нотаріат було виділено у самостійний інститут із досить широкими повноваженнями, незалежний відносно судової частини, але зберігав із нею зв'язок.

Положенням про нотаріальну частину від 14 квітня 1866 р. було створено дві нотаріальні інстанції: нижча – в особі нотаріусів, які називалися на практиці молодшими, і вища – в особі старших нотаріусів. Нотаріальні контори перебували під безпосереднім контролем та наглядом судових інституцій [9, с. 166]. Нотаріуси перебували у відомстві тих окружних судів, в окрузі яких знаходилося місце їхнього перебування, і працювали лише в межах

свого округу. Число нотаріусів визначалося Міністерством юстиції за погодженням із Міністерством внутрішніх справ та Міністерством фінансів, залежно від чисельності населення кожного міста чи повіту. Нотаріусом могли стати лише повнолітні, раніше несудимі піддані, які не перебували на державній службі. Юридична освіта була не обов'язковою. Щоб стати нотаріусом, необхідно було скласти іспит у окружному суді при комісії у складі голови та прокурора окружного суду, старшого нотаріуса. Комісія встановлювала ступінь знання законів, робила висновки щодо форм нотаріального провадження та вміння викладати нотаріальні акти [247, с. 45]. Враховуючи близькість нотаріату до судових установ, теоретики пропонували ввести для нотаріусів хоча б дворічну практику при суддях, однак цього зроблено не було.

Нотаріуси призначалися та звільнялися старшим головою судової палати за поданням голови окружного суду. Звільнити нотаріуса з посади без особистого прохання можна було лише в судовому порядку за упущення та зловживання за посадою. Розпорядження суду про звільнення нотаріуса з посади оскарженню не підлягало.

Потрібно звернути увагу на специфіку статусу нотаріусів. Перебуваючи при суді, з одного боку, вони вважалися на державній службі з присвоєнням розряду VIII класу за посадою, а з іншого – вони вважалися особами вільної професії на комерційній основі під контролем судових місць. Фінансування не передбачалося, однак вони могли стягувати плату за свої дії за таксою або за згодою, якщо такси на ці дії не встановлено [247, с. 45].

У зв'язку з цим в суспільстві часто підіймалося питання щодо невизначеності статусу нотаріуса. Обґрунтовувалась необхідність більш глибокого аналізу Положення про нотаріат і практику його застосування, що дало б можливість розширення його прав як посадовця та суспільного діяча. Однак ця пропозиція залишилася нереалізованою. Старші нотаріуси на основі положення про призначення та звільнення з посади були зрівняні у службових повноваженнях з членами окружних судів. Вони перебували при

окружних судах і, крім вчинення нотаріальних дій, завідували нотаріальними архівами.

Нотаріуси мали право бути одночасно присяжними перекладачами, могли клопотати у спірних справах, їм не заборонялося вести комерційну діяльність, бути засновниками та учасниками різних організацій. Проте вони не мали права бути присяжними чи приватними повіреними чи захищати сторонніх осіб у кримінальних справах, вони також не могли бути внесені до списків присяжних засідателів. При цьому нотаріус, оголошений неспроможним боржником, не міг далі залишатися на посаді.

До обов'язків нотаріусів входило вчинення різних актів та посвідчень, затвердження актів про вступ у права власності та інших речових прав, вчинення для всіх бажаючих (крім близьких родичів нотаріуса) актів, крім актів станів, службових та межових актів, а також видача витягів з актових книг та копій актів, засвідчення актів, договорів, прийняття на зберігання поданих приватними особами документів та ін. [247, с. 45].

За порушення, недбалість, зловживання та інші дії, несумісні зі статусом нотаріуса, наступала сувора відповідальність. Скарги на дії нотаріусів, а також на відмову у виконанні покладених на них обов'язків подавалися до окружного суду, якому вони були підвідомчі. Суд, вислухавши пояснення нотаріуса, у розпорядчому засіданні вирішував питання щодо доцільності залишення його на посаді [247, с. 45-46]. Висновок суду з усіма даними про діяльність нотаріуса представлявся на розсуд старшого голови судової палати, який, якщо визнавав це необхідним, міг звільнити нотаріуса з посади, довівши до відома міністра юстиції обставини, які стали підставою для звільнення.

Окружний суд у рішеннях за позовами до нотаріусів про винагороду за заподіяні їхніми діями збитки міг присудити стягнення із застави нотаріуса. Нотаріус ніс грошову відповідальність своєю заставою у випадках, коли вчиняв акт, заборонений законом чи діяв недобросовісно. На нотаріусів могли також бути накладені грошові стягнення, якщо вони порушували інтереси скарбниці.

Обов'язок дотримуватися наказів судів ставив нотаріусів у підлегле становище стосовно суб'єктивної позиції конкретного судді і часто позбавляв їх можливості щодо надання порад, ґрунтуючись на своєму правовому досвіді [9, с. 165-166]. Окружні суди на свій розсуд могли доручати повітовим членам ревізію книг і справ нотаріуса, що знаходиться в межах їхнього повіту.

Таким чином, інститут нотаріату, звільнивши пореформений суд від виконання невласливих йому функцій, дозволивши зосередитися на основній діяльності з вирішення кримінальних, цивільних та інших категорій справ, виправдав своє призначення. Питання засвідчення актів були поставлені на міцний правовий ґрунт, а сам інститут діяв на цілком сучасних йому законодавчих засадах. Це підтверджується тим, що статус та принципи діяльності нотаріусів ліг в основу законодавства про нотаріат у наступні історичні періоди.

### **2.3. Застосування норм судових статутів у сфері доступу до правосуддя з розгляду цивільних та кримінальних справ**

Судові статuti 1864 р. передбачали поєднання публічно-правових принципів та змагальних засад у функціонуванні судових інституцій. Статут цивільного судочинства (СЦС), який був важливим елементом реформи, вперше чітко відокремив цивільний процес від кримінального [83, с. 96]. Структурно документ складався із чотирьох книг. У першій викладався порядок провадження у мирових судових установах, у другій – порядок провадження у загальних судах. Дана книга вміщувала чотири розділи: про провадження в окружних судах, про порядок оскарження, про строки, про судові витрати та виконання рішень. У третій книзі містилися вилучення із загального порядку цивільного судочинства – про справи казенних управлінь, про стягнення винагороди за збитки, заподіяні розпорядженнями посадових осіб, про справи шлюбні, про примирливий розгляд і вирішення справ. Четверта книга присвячена охоронному провадженню.

Як простежила сучасна науковиця О. Нестерцова-Собакарь, «розробниками було визначено також декілька фундаментальних положень й нововведень, які впроваджувались у новому нормативно-правовому акті:

- на зміну слідчого вводився змагальний процес;
- відокремлення судових повноважень від адміністративних та виконавчих;
- введення гласності й скасування канцелярської таємниці;
- встановлення двох судових інстанцій і касаційного суду;
- запровадження скороченого, спрощеного усного судочинства;
- впровадження при судах постійних присяжних повірених;
- касаційний розгляд передбачався в разі остаточних судових рішень у випадках явного порушення чи неправильного тлумачення закону» [83, с. 98].

Зазначимо, що ініціатори судової реформи багато уваги приділили вирішенню проблеми співвідношення закону та звичаю [97, с. 309]. Ними було передбачено оптимальний компроміс: зберегти принцип верховенства позитивного права, не відмовляючись в окремих випадках від використання старих, традиційних правових форм. Закон допускав застосування звичаю у мирових та загальних судах під час вирішення справ [75, с. 88]. Необхідними умовами була відсутність у законі позитивного правила щодо конкретного випадку керуватися звичаєм. Мова йшла насамперед про випадки щодо призначення малолітнім селянським сиротам опікунів та піклувальників, вирішення спорів про наслідування селянського майна. Широко застосовувався звичай у загальних судах при вирішенні торгових спорів, зокрема у тих місцевостях, де не було комерційних судів.

Саме існування звичаю мало бути підтверджено сільським сходом чи посадовою особою. Звичай застосовувався у випадках, встановлених законом, тобто він дозволяв застосування звичаю як у мирових, так і у загальних судах. Практика Сенату з цього приводу була однозначною і послідовною. Спочатку Сенат визнавав, що за змістом ст. 130 СЦС мирові судді могли, але не повинні

застосовувати звичай. Проте згодом пояснив, що застосування місцевого звичаю у випадках, коли це дозволено законом, так само обов'язково для мирового судді, як і застосування закону, причому навіть якщо звичай суперечив закону.

Єдність цивільного судочинства мала забезпечуватися принципами, які становили основу процесу. Особливу увагу передусім слід приділити принципам цивільного процесу, що визначали становище судді у цивільному процесі, сторонам і порядку здійснення судочинства. Мова йде зокрема про якісно нові принципи, на яких вони реалізовувались [121, с. 168]. Насамперед, це незалежність судової влади, змагальність, рівність сторін у процесі, формальний і довільний порядок у процесі, усність, писемність та гласність.

Слід зауважити, що принцип незалежності судової влади був покликаний гарантувати відокремлення судової влади від законодавчої та адміністративної, зокрема від особистої волі монарха [127, с. 209]. Будь-яке втручання монарха у вирішення цивільних справ вважалось недійсним, те ж саме стосувалося й чиновників нижче рангом. Серед умов реальності дії цього принципу називалися такі фактори, як достатня кількість суддів, чіткі закони, незмінність і належне матеріальне забезпечення.

Важливим принципом здійснення судочинства було визначено принцип змагальності [84, с. 46]. Розпорядження цивільними правами було надано приватним особам. Саме їм належала ініціатива цивільного процесу, форми якого визначалися головним чином їхніми діями, а не діями суду, який виявляв свою ініціативу лише у виняткових випадках, у яких це потрібно при публічно-правовому характері процесу. Наголошувалось, що сфера приватних інтересів у теорії за загальним правилом має бути закритою для втручання публічної влади. Необґрунтоване втручання могло б лише остаточно розладнати відносини сторін і порушити процес там, де справа ймовірно б вирішилась без суду, без розголосу та судових витрат [25, с. 55].

Цивільні відносини відображали приватну обстановку життя кожної особи: процес певною мірою розкривав окремі приватні аспекти діяльності

особи. Проте не завжди вдавалося миром вирішити суперечки та колізії, і в цьому випадку сторони самі йшли назустріч суду. Зазначалось, що у порушеному процесі судова влада не повинна вникати у ті приватні аспекти життєдіяльності осіб, якщо вони не надали відповідної згоди. У зв'язку з цим влада суду в цивільному процесі була поставлена в рамки низки важливих положень. Така позиція суду фактично пояснювалася нейтральністю щодо результату судового розгляду, що відбувається між приватними особами з приводу їх матеріальних прав. Разом з тим існувала окрема позиція стосовно здатності сторін з'ясувати обставини справи. Мова йде про те, що така здатність не завжди зустрічалася на практиці. Для з'ясування справи потрібні були пізнання в юриспруденції, здатність правильно і точно побудувати позовні вимоги чи заперечення [83, с. 98]. Вважалось, що без цього сторона не зможе виграти справу, а суд з'ясувати обставини справи. Так само важливо було вміти підтвердити правильно побудовані вимоги чи встановити істину у справі.

З принципу змагальності випливали такі логічні наслідки:

- 1) не може бути судового розгляду там, де немає позивача;
- 2) суд не провадить цивільних справ без прохання заінтересованих осіб [97, с. 343-344]. Потрібно додатково зазначити, що вся ініціатива щодо процесу належала приватним особам, а не суду. Суд зобов'язаний вирішити будь-яку суперечку, підвідомчу йому та заявлену в установленому порядку, він не міг залишити позов без розгляду на тій підставі, що, на думку суду, предмет спору не має певної ваги. Водночас, навіть усунення після пред'явлення позову причини, що викликала позов, не може бути приводом для залишення позову без розгляду. Якщо ж виникала вимога стосовно судових витрат, то для визначення ступеня правильності цих вимог суд мав обґрунтувати чи правильно було пред'явлено позов за тих обставин, які існували на момент його пред'явлення;



3) суд не повинен виявляти та брати до уваги факти та докази, які не заявлені сторонами. Фактичний матеріал щодо вирішення справи надається сторонами у законних формах процесу, а не виявляється судом;

4) суд не повинен виходити за межі вимог сторін, тобто він не мав права присуджувати їм більше, ніж вони вимагали;

5) обумовлена на своєму початку та продовжена волею та дією сторін цивільна суперечка вирішувалася на підставі дій не одного лише позивача і не одного лише відповідача, а на підставі сукупних дій того й іншого, оскільки односторонні пояснення кожного з них, взяті окремо, представляли б справу в хибному висвітленні і не могли б бути належною підставою для остаточного рішення. У зв'язку з цим зазначимо, що в усіх процесуальних діях передбачалась участь обидвох сторін («принцип взаємного вислуховування», тобто цивільний процес уможлиблював участь обох сторін у процесуальних діях). Це проголошувалось не обов'язком, а лише правом сторін, а використання чи невикористання його стороною не зупиняло розгляд справи;

6) для суду обидві сторони визнавались як рівноправні [26, с. 90], а тому всі процесуальні дії проводилися в присутності тих і інших [120, с. 39];

7) без позивача не було й відповідача. Позивачем вважався той, хто починав позов шляхом пред'явлення позову, а відповідачем той, проти кого пред'явлено позов. Пред'явлення зустрічного позову мало на меті участь сторін у якості двох ролей: позивача в одній справі та відповідача в іншій;

8) на всіх стадіях процесу сторони мали право розпоряджатися своєю справою на власний розсуд з дуже незначними обмеженнями, вони могли за взаємною згодою вирішувати суперечку присягою, третейським судом, а могли закінчити справу й примиренням [54, с. 171-172];

9) незважаючи на процесуальну свободу учасників спору, суд не діяв на розсуд і за вказівкою сторін. Його діяльність повинна була узгоджуватися із законами, особистою совістю та поданими сторонами доказами.

Водночас цивільне законодавство передбачало певні винятки зі змагального начала, зумовлені необхідністю врахування громадського

інтересу, який на той час переважав приватний інтерес і мав вирішальне значення. У цьому випадку застосовувалась так звана офіційна ініціатива, що надавала суду право та обов'язок порушувати справи у випадках, зазначених у законі, тобто з власної ініціативи, не чекаючи на це ініціативи сторін. Це могло відбуватися у ході цивільного процесу, який вже тривав [25, с. 57].

Прикладами таких ситуацій могло бути встановлення недійсності шлюбу, викриття кримінальних обставин, що проявилось під час провадження цивільної справи і котрі зобов'язують суд передачі їх прокурору з метою порушення кримінального переслідування, порушення переслідування за образу посадової особи, дисциплінарне провадження щодо дій підлеглих, право суду зупиняти словесне змагання сторін, коли обставини досить повно з'ясовано, зупиняти свідка, якщо він говорить про обставини, які не мають відношення до справи. Суд мав також право пропонувати сторонам і свідкам питання, необхідні для пояснення справи, з цією ж метою мав право призначати огляд на місці й вимагати висновків обізнаних людей. Зауважимо, що таке поєднання змагального та офіційного начала забезпечувало суду широкий простір для діяльності у процесі як з управління формальним його ходом, так і з матеріального розгляду справи [25, с. 57]. Офіційні начала усували можливі небажані наслідки суто змагального принципу. Більше того, саме така постановка змагального початку забезпечувала досягнення істини.

Проголошений судовою реформою принцип рівності сторін визнавав і закріплював рівність сторін (позивача та відповідача) у своїх правах та обов'язках перед судом незалежно від їх соціального статусу, станової приналежності, майнового стану та інших соціальних факторів [75, с. 88]. Вони мали бути вислухані судом і були однаково вільні у розпорядженні своїми правами у суді [35, с. 18]. Потрібно зауважити, що оскільки ініціатор процесу – позивач, то вимога рівноправності полягала в тому, що відповідач належним чином мав бути сповіщений про суть позову, щоб мати можливість дати відповідні свідчення та пояснення. Характерно, що відповідач допускався

до суду нарівні з позивачем і обидві сторони однаково могли надавати докази [82, с. 115].

Слід також зазначити, що принцип рівності сторін був послідовно відображений по всій структурі Статуту цивільного судочинства. У дореформеному процесі для справ казенних управлінь (тобто держави) існували особливі закони, причому розглядалися вони переважно в адміністративному порядку. На думку укладачів ініціаторів реформи, цей порядок порушував принцип рівності сторін, перетворюючи представників скарбниці із простих захисників її інтересів на суддів у справі, в яких сама скарбниця зацікавлена.

Важливим принципом правосуддя, проголошеним реформою був також принцип формального та довільного порядків у цивільному процесі. Він визначав таке співвідношення формальних та довільних дій, що здійснюються судом, сторонами, третіми особами, що забезпечувало б досягнення цілей правосуддя і винесення правосудних рішень. Потрібно зауважити, що регламентація цивільного судочинства у цьому аспекті забезпечувалася двома способами. Перший зводився до того, що законодавство визначало порядок послідовності вчинення окремих процесуальних дій незалежно від волі судді, сторін та особливостей справи (принцип формального порядку). Інший характеризувався тим, що законодавець надавав судді право самостійно визначати послідовність процесуальних дій, виходячи з особливостей справи (принцип довільного порядку). Цей порядок давав більше гарантій правосуддя, ніж перший, однак певною мірою загрожував свавіллям. Цивільний процес допускав поєднання названих способів: визначено послідовність, але на кожній стадії суд був вільний, як і сторони.

Серед провідних принципів цивільного процесу слід виділити також принцип усності та писемності. Принцип усності (безпосередності) став одним із основних з 1864 р.: суддя виносив рішення, виходячи з безпосередніх і усних взаємин зі сторонами процесу та іншими учасниками. Принцип безпосередності виражався в наступному: а) всі докази мають бути досліджені

та сприйняті суддями; б) судді особисто повинні ознайомитися з доказами, не покладаючись на розповіді та описи від інших осіб; в) судді повинні особисто прочитати письмові свідчення свідків. Можемо простежити, що початок усності став важливою умовою реалізації інших принципів цивільного процесу – гласності та змагальності [84, с. 46]. Фактично ініціатори судової реформи, вводячи усність, мали на меті надати оптимального вигляду змагання сторін, для того щоб дати можливість суду за допомогою словесних пояснень максимально повно розвинути свої аргументи, що сприяло б об'єктивному вирішенню справи.

Потрібно зазначити, що ініціатори реформи не абсолютизували усність, і не запровадили її винятковим принципом у цивільному судочинстві. Усвідомлюючи значення писемності саме для цивільних суперечок вони постаралися забезпечити гармонійне поєднання обох начал у цивільному процесі: для справ, що вимагають швидкості у вирішенні, встановили суто словесне провадження (скорочений порядок), а для складних суперечок – поєднання усного та письмового порядків (загальний порядок) [37, с. 151].

Законодавець визнав обов'язковими для суду пояснення сторін, що викладені як в усній, так і письмовій формах. Тобто у пореформеному процесі мали місце змішані начала, оскільки для суду мали однакове юридичне значення усні пояснення та письмові докази. Цивільний процес набув статусу такого, що надавав однакове значення як усній, так і письмовій формі змагання сторін.

Принцип писемності полягав у тому, що суддя виносив своє рішення на підставі письмових свідчень сторін, які ставали єдиною підставою для його рішення. Писемність часто вела до формалізму – ставала простим тлумаченням слів. Зазначимо, що процесуальне законодавство в європейських країнах поступово відмовилося від писемності на користь усності, що дало можливість судді переключити увагу від форми до сутності справи, звільнило її від обов'язку слідувати виключно письмовим відомостям і дозволило судді

засновувати власне рішення на переконанні, одержаному від безпосередніх взаємин сторін, а також на основі специфіки кожної справи.

Водночас усність не виключала писемності. Мова йде насамперед про виклик до суду, складання змагальних документів, зустрічний позов, ведення протоколів судового засідання, контроль за всіма даними і за самим суддею для провадження в інших інстанціях тощо.

Наслідки запровадження дії принципу усності для розгляду цивільних справ мали важливе значення. Мова йде про спрощення провадження; зручне засвідчення судом намірів та істинності пояснень осіб, що беруть участь у процесі; плавне застосування принципу вільної оцінки доказів; винесення всіх рішень з обов'язковим попереднім усним роз'ясненням суду.

Необхідним принципом цивільного судочинства було визнано також принцип гласності, тобто доступності процесу як всім зацікавленим у ньому осіб, так і суспільному загалу. Гласність певним чином ставила правосуддя під контроль суспільства, максимально унеможливаючи свавілля в суді [132, с. 64]. При створенні Статуту цивільного судочинства було зазначено, що прийняття правила про допущення особистої присутності під час збирання та перевірки доказів має такі наслідки: 1) обмеження свавілля судді внаслідок остаточного знищення в судах канцелярської таємниці; 2) спонукання судді до ґрунтовного вивчення справи; 3) можливість стороннім особам вивчати практичний перебіг справи; 4) розширення влади, що надається за Статутом судовим місцям.

Зазначимо, що публічність була можлива за умови дотримання принципу усності, оскільки письмовий процес здебільшого зосереджувався у канцелярії. Статут цивільного судочинства передбачав, що всі дії судів з цивільних справ відбуваються публічно; так само публічно відбуваються свідчення свідків, перевірка доказів та інші судові дії. Якщо ж такий підхід не дотримувався, рішення могло бути скасовано. Порухення принципу публічності та недопущення сторін до словесних пояснень було приводом для скасування рішення, крім випадків, коли процедура відступу від нього

унормовувалась законом. Винятки робилися в тому випадку, коли існувала загроза розкриття комерційної таємниці, певних технічних секретів виробництва тощо. Інколи також це передбачалося виходячи з інтересів суспільної користі (релігії, моральності чи громадського порядку).

Судова реформа проголосила, що суб'єктами процесуальних відносин були суд та приватні особи, які брали участь у процесі (сторони). Цивільне судочинство мало на меті охорону цивільних прав щодо порушення прав чи спору. З порушення права впливав юридичний зв'язок між порушником та особою, яка потерпіла від порушення. В цивільному процесі могли брати участь сторони спору (позивач і відповідач), треті особи та представники всіх цих осіб.

Законодавство встановлювало, що сторона у цивільному процесі – це особа, яка у спорі про цивільне право відстоює від свого імені особисто чи через представника свої правові інтереси перед судом, для чого наділяється процесуальними правами та обов'язками. Саме на сторони поширювалася законна сила рішення, ухваленого судом. У позовному провадженні сторонами були позивач (особа, яка вважала себе потерпілою від стану речей, що вчинилися до подання позову, і просила про охорону, захист, визнання його права судовим рішенням, тобто про зміну цього стану речей) та відповідач (особа, проти якої має бути прийнято те чи інше рішення, але яка вважає, що стан речей, що склався, має бути збережено, тобто в позові має бути відмовлено). Останній, пред'явивши до позивача зустрічні вимоги, набував статусу зустрічного позивача. Процесуальний статус кожної зі сторін цивільно-правового спору визначався їхньою процесуальною право- та дієздатністю.

Під процесуальною правоздатністю розумілась здатність особи набувати особисто чи через представника у судовому процесі процесуальні права та приймати на себе процесуальні обов'язки, тобто йшлося про здатність бути стороною у процесі, виступати з позовом і відповідати за позовом у

встановленому законом порядку. Фактично процесуальна правоздатність збігалася з цивільною правоздатністю щодо права бути стороною в процесі.

Надзвичайно важливим принципом, що характеризував правоздатність особи була рівноправність сторін у процесі [238, с. 80], тобто сторони користувалися рівними правами та рівними обов'язками у цивільному процесі [84, с. 46]. Втім, у тогочасній літературі відзначали як переваги позивача, так і переваги відповідача. Такий стан речей викликаний об'єктивною практикою та особливостями законотворчої діяльності. Відповідно, обмеження цивільної правоздатності вело до обмеження процесуальної правоздатності.

Вочевидь, що у дореформений період кріпаки в силу власного соціально-правового статусу неправоздатної особи не мали можливості стати повноцінною стороною у цивільному процесі у державному суді. Їх «вищим судом» був суд господаря, поміщика. Наділення в ході селянської реформи повної правоздатності, відповідно, давало їм юридичну можливість звернутися до суду з позовом чи, навпаки, стати відповідачем, стосовно якого пред'явлено позов. Лише сума та зміст позову визначали вид суду (селянський (волосний) чи державний). У пореформений період селянські права визнавалися окремими від прав колишнього поміщика, тому тепер кожен – і селянин, і поміщик – могли бути позивачами й відповідачами у суді. У той же час передбачене кримінальним законом покарання у вигляді «позбавлення всіх прав стану» означало, що така особа позбавлялася права виступати з позовом та захищати у суді ті права, яких вона позбавлена. Після відбуття каторжних робіт засуджені зараховувались до розряду «зсильнопоселенців», тобто визнавалися такими, що здатні набувати майно, вступати в зобов'язання, а отже, отримували можливість пред'являти позови та відповідати за ними в суді.

Також обмеження процесуальної правоздатності можна побачити у забороні неповнолітнім дітям подавати позови щодо своїх батьків за вчинені образи. Це цілком відбивало тогочасні правові традиції, як і традиції сімейних відносин та устрою. Процесуально правоздатними визнавалися як фізичні

особи, так і юридичні особи. Можна також було пред'явити позов до померлої особи (позов про спадщину). Процесуальна дієздатність також була тісно пов'язана з цивільною дієздатністю: особи, які мають право вступати в зобов'язання, користувалися і судовою (процесуальною) дієздатністю. Під процесуальною дієздатністю розумілася здатність особи вчиняти процесуальні дії в суді від свого чи чужого імені (як представника), а також право встановити процесуальне представництво.

У цивільному законодавстві передбачалось, що учасник процесу міг уникнути особистої явки до суду і замінити її представником, який був уповноважений вчиняти від імені довірителя всі процесуальні дії в суді. Водночас усвідомлювалось, що наслідки цієї діяльності відображалися на особі, що потребує такого представництва. Під представниками законодавство розуміло тих осіб, які в силу повноваження, заснованого на довіреності або законі, заміщають сторону процесу й діють від імені довірителя. Представництво було кількох видів:

- добровільне представництво, воно встановлювалося видачею довіреності повіреному. У ній обговорювався обсяг повноважень. Заяву про наявність повіреного можна було зробити усно під час судового засідання. Водночас певні дії у цивільному процесі, незважаючи на наявність представника, мали бути вчинені стороною особисто (присяга, переговори про примирення у справах про розірвання шлюбу тощо);

- представництво по закону, юридичні особи всіх видів діяли лише через свої органи, а враховуючи їх здебільшого колективний характер, вони виступали на суді за посередництвом представників (особливого повіреного). Крім того, справи осіб, які не мали процесуальної дієздатності, вели їх представники (опікуни, піклувальники, батьки тощо).

Закон встановлював загальні обмеження деяких категорій осіб щодо представництва у суді. До них належали засуджені до позбавлення прав стану, підслідні, обвинувачені у тяжких злочинах, що тягнуть за собою таке покарання, особи, виключені зі служби судом або з духовного відомства за



неналежні діяння або виключені з товариств та дворянських зборів, а також неспроможні боржники.

Положення закону про те, що сторона могла починати справу, захищати свої права в суді самотійно означало, що суд не мав права вимагати від неї наявності представника, навіть якщо б спосіб пояснення в особі самого позивача був незрозумілим. Вважаємо за доцільне відзначити положення, яке не втратило своєї актуальності дотепер, зокрема щодо відповідальності повіреного за ведення справи. Повірений мав виявляти всю свою кваліфікацію у веденні процесів, вести доручену йому справу ретельно та сумлінно. За неправильне її ведення через недбалість або умисні дії він відповідав перед довірительом, який міг стягнути з нього збитки, що настали внаслідок цієї обставини. Крім того, повірений міг зазнати дисциплінарного стягнення (якщо він був присяжним повіреним) і навіть міг бути притягнутий до кримінальної відповідальності [79, с. 353-354].

Особлива увага у цивільному процесуальному законодавстві відводилась доказам. Під доказами розумілись засоби, якими сторони переконують суддів у правильності їх тверджень, у існуванні чи не існуванні спірних юридичних фактів. Зазначимо, що у судовому процесі дореформеного періоду діяла теорія формальних доказів. Судова реформа скасувала цю концепцію. Закон надав судді право вживати заходів щодо посвідчення справжності, непідробленості формальних доказів (інститут «перевірки доказів»).

Відповідно до ст. 366 СЦС позивач повинен був довести свій позов, відповідач зі свого боку був зобов'язаний довести свої заперечення. Однак у випадку, якщо відповідач не був представлений на процесі, позивач зобов'язаний був надати суду докази, обґрунтовуючи як своє право і його розмір. Зізнання відповідача чи його незаперечення позову загалом чи окремих його частин мало для судді вирішальне значення.

Поряд із тим, що має доводити кожна зі сторін процесу, закон встановив і ряд моментів, які не були предметом доказування:

- закони і розпорядження уряду. Діяла презумпція знання закону. Ця презумпція не стосувалася лише щодо місцевих законів (для судів інших місцевостей) та норм звичаєвого права, існування яких потрібно було доводити в суді;

- беззаперечні факти (загальновідомі та очевидні);

- законні висновки з фактів (наприклад, якщо існує законно укладений шлюб, то не можна відкинути права та обов'язки, що випливають із нього за законом);

- законні припущення, внаслідок яких недоведений факт, вважаються достовірними, доки не доведено протилежне.

Процедура доказування стосувалася насамперед того, хто встановлював певну істину, тому передусім позивач мав довести свій позов, надаючи докази впродовж усього процесу. Діяло своєрідне правило, за яким позивач якщо не доводив свій позов, то суд не міг звинуватити відповідача в тому, що той не надав доказів проти позову.

Позивач мав довести підстави свого позову, тобто юридичний факт, з якого випливало його право. Тоді ініціатива доведення переходила до відповідача, який мав не просто заперечувати позов, але послатися на обставину, що підтверджує це заперечення. Тобто ініціатива щодо доведення могла впродовж одного процесу переходити від однієї сторони до іншої кілька разів. Скасування теорії формальних доказів у ході судової реформи означало скасування попередньо встановленої доказової сили того чи іншого доказу. В СЦС було закріплено положення про вільну оцінку доказів судом [83, с. 96].

Як показала пореформена практика таке послідовне втілення засад вільної оцінки доказів себе виправдало. Це дозволило констатувати той факт, що саме вільна оцінка доказів забезпечувала основи демократичних зрушень у судочинстві [83, с. 96]. Проте якщо існування теорії формальних доказів мало, на думку законодавця, перешкоджати свавіллю суддів, то введення положення про вільну оцінку доказів породило побоювання, що для такого свавілля з'явився тепер благодатний ґрунт.

Водночас можна говорити про низку гарантій проти свавілля суддів. Однією із них були правила щодо необхідності обґрунтування судом свого рішення, про обов'язок суду вказувати, на якій підставі окремий доказ закладено в основу рішення або чому віддано перевагу одному доказу перед іншим. Висловленому положенню не суперечила норма СЦС, що стосувалася мирових суддів, які згідно із законом мали визначати значення та силу доказів щодо переконань своєї совісті [132, с. 65]. Так само як і судді загальних судів, мирові судді зобов'язані були у своїх рішеннях мотивувати свої висновки, доводити, чому саме ті чи інші докази вони заклали в основу свого рішення.

Закон визнавав допустимими у цивільному процесі такі види доказів: показання свідків, свідчення околичних людей, письмові докази, зізнання, присяга. Поряд із цим він висував як засоби перевірки доказів показання обізнаних людей та огляд, які можна визнати одночасно і видом доказів. Допустимі законом докази було прийнято класифікувати на три групи: 1) матеріальні сліди подій; 2) показання сторін; 3) свідчення сторонніх людей. Підставою для такої класифікації були джерела походження інформації, що закладена в доказах. Статут цивільного судочинства з речових доказів згадує лише письмові докази, хоча цей недогляд укладачів Статуту не позбавляв їх доказової сили. На відміну від кримінального процесу у цивільному процесі речові докази займали скромне місце серед засобів обґрунтування чи заперечення позову. До речових доказів належали предмети, що мали сліди будь-якої події, які могли своїм виглядом, становищем тощо свідчити про певні факти. Вони могли використовуватися як докази насамперед у спорах про нерухомість.

Провідним джерелом доказів визнавалися свідчення сторін у формі зізнання та присяги. Зізнанням у цивільно-процесуальному сенсі вважалося оголошення волі сторони про втрату наміру оскаржувати правильність позову або відомої обставини, для неї не вигідної, та оголошення про те, що їй відомо, що така подія мала місце. Якщо сторона заявляє щось корисне і вигідне для неї, то це кваліфікувалось не як зізнання, а як звичайне свідчення.

Зауважимо, що зізнання у дореформеному процесі визнавалося «царицею доказів». У судових статутах його значення стало дещо іншим. Зізнання відповідачем позову мало для суду імперативне значення – він напряду задовольняв позов позивача [83, с. 98]. Якщо ж зізнання було спрямоване на якусь окрему обставину у справі, суд був зобов'язаний визнати її доведеною і такою, що не вимагає додаткових доказів та обґрунтувань.

Зізнання могло бути зроблене перед судом письмово чи словесно під час словесного змагання [82, с. 116]. Позасудове зізнання визнавалося непрямим доказом: наприклад, позивач заявляв, що йому відомо, що відповідач визнавав позов чи невігідну йому обставину перед позивачем чи іншими особами. Незважаючи на те, що СЦС говорив лише про судове зізнання, судова практика визнавала і позасудове зізнання. Однак у кожному разі доказова сила позасудового зізнання визначалася судом [83, с. 98]. Втім письмове зізнання, зроблене поза судом, прирівнювалося до судового та оцінювалося виключно високо, хоча розглядалося як один із документів, який суду також слід було оцінити поряд з іншими. Різного роду усні зізнання, навіть якщо вони могли бути підтверджені свідченнями свідків, якщо це стосувалося договору позики, судом не приймалися. Зізнання визнавалося законом безповоротним, який зробив його за загальним правилом було взяти його назад. Винятком із цього правила було положення, що сторона, яка зробила зізнання, може спростовувати його у випадках, якщо зізнання стосувалося не її особистих дій або вона могла довести, що була введена в оману незнанням такої обставини, яка відкрилася лише згодом.

Одним із найдавніших видів доказів була присяга [82, с. 116]. Православні присягалися на Євангелії, а особи інших сповідань – за їхнім законом. Зауважимо, що у загальних судах присяга використовувалася значно рідше, ніж у комерційних судах. Із двох відомих видів присяги – примусової та добровільної – закон тепер допускав лише добровільну. Предметом присяги могло бути тільки таке підтвердження сторони, яке вирішує позовну вимогу в той чи інший бік. Присяга давалася за згодою сторін. Отримавши прохання

про присягу, голова суду передусім робив акцент на примиренні сторін. Якщо ж сторони домовилися про присягу і одна зі сторін на її виголошенні не була, це вважалося за зізнання тієї обставини, за якою присяга була призначена. Водночас закон обмежував використання присяги як підтвердження. Вона не застосовувалася у справах про права стану або законності народження, у справах про право власності на нерухомість, у справах про товариства, компанії, у справах, що зачіпали права неповнолітніх, за обставинами, що перебувають у зв'язку з будь-яким злочином або провиною тощо.

Серед свідчень сторонніх осіб як джерел доказів закон зазначав показання свідків, дізнання через окольних людей та висновки обізнаних осіб. Свідки (сторонні особи, які не зацікавлені в результаті процесу, що засвідчують суду істинність або дійсність факту, події, спірної між сторонами, очевидцями яких вони були) давали свої свідчення в суді під присягою (за винятком неповнолітніх) [82, с. 115]. У відлучених від церкви, а також тих, хто, відповідно до своєї віри вважав, що присяга – це гріх брали обіцянку розповісти всю правду по совісті. Сторони могли відводити «підозрілих свідків» (наприклад, які перебувають у спорідненості чи родстві по прямій лінії без обмеження ступенів, із процесуальним противником [62, с. 328]. Суд мав право відвести деяких осіб, які, на його думку, не могли бути свідками (наприклад, осіб, які страждають на фізичні або розумові вади, а також осіб, які мають вигоду від вирішення справи на користь тієї чи іншої сторони [82, с. 115-116].

Свідки мали прочитати й підписати протокол судового засідання, перевіrivши точність запису їхніх показань. За ухилення від надання свідчень на свідків міг накладатися штраф (від 25 коп. до 5 крб. у мировому суді та від 50 коп. до 25 крб. у загальних судах). Закон встановлював жорстке правило, за яким показання свідків могли бути визнані доказом тільки тих подій, для яких за законом не вимагалось письмове посвідчення. Наприклад, акти придбання нерухомості повинні були здійснюватися в письмовій формі, тому свідки тут

не задіювались, так само як і у справах про спадщину за духовним заповітом, у справах про боргові відносини за векселем тощо.

Закон дозволяв дію інституту дізнання через окольних людей [82, с. 116]. Названий інститут прийшов у пореформений процес з минулого, коли закон допускав опитування значної кількості людей для отримання «загального враження» про справу, учасників процесу, підсудного. На відміну від персональних показань свідків, посилення на окольних людей робилося не поіменно, а загально, і ці люди давали дані не про певні факти, а про загальне враження, яке вони винесли зі спостереження за тим чи іншим явищем протягом певного проміжку часу. Найчастіше свідчення окольних людей представлялися у суперечках про землю.

Потрібно зауважити, що провадження дізнання допускалося у разі потреби довести існування загальновідомого місцевого звичаю [75, с. 88]. Дізнання через окольних людей допускалося лише за посиленням сторін і було призначено за ініціативою суду. Однак останній міг відмовити сторонам у проведенні такої процесуальної дії, вважаючи, що в цьому немає потреби. Дізнання проводилося на місці спрямованим туди членом суду. Він разом із волосним правлінням складав список старожилів, який затверджувався сторонами, із цього списку за жеребом вибиралися окольні люди (від 6 до 12 осіб), які допитувалися під присягою цим суддею з дотриманням правил допиту свідків. До процесу допиту суддею вказувався спірний предмет, окреслювалися його межі та ін. Суд оцінював свідчення окольних людей аналогічно свідченням свідків. У разі суперечності їхніх свідчень він повинен був обґрунтувати у рішенні, чому прийняв одні і відкинув інші свідчення.

У цивільному процесі використовувався досвід обізнаних людей (експертів). Обізнані люди допомагали суду досліджувати фактичний бік справи, давали йому висновок щодо предметів, оцінка яких вимагала спеціальних знань [82, с. 116-117]. Наприклад, часто проводилася «рахункова експертиза», праобраз сучасної судово-бухгалтерської експертизи, також до допомоги експертів суд вдавався за необхідності дати оцінку вартості майна.

Експертиза призначалася на прохання сторін або з ініціативи суду, причому останній міг відмовити сторонам у її призначенні, якщо не вважав її проведення необхідним. Обізнаних людей могли обирати сторони. Висновок експертів, наданий в рамках цивільного процесу, підлягав вільній оцінці з боку суду. Він мав у рішенні мотивувати, чому визнав висновок експертів правильним чи неправильним, знайшовши висновок непереконливим, міг призначити інших експертів.

Встановлення достовірності доказів, поданих сторонами називалося перевіркою доказів. Закон передбачив такі засоби перевірки достовірності доказів, як огляд на місці, висновок обізнаних людей та перевірка письмових доказів. Важливо відзначити, що перевірка доказів могла здійснюватися не тільки на прохання сторін, але й судом за його власною ініціативою, оскільки не вважалася «збором нових доказів», а була перевіркою вже зазначеного стороною чи вимогою роз'яснити незрозуміле для суду. Перевірка доказів проходила у відкритому судовому засіданні або «на місці» самим мировим суддею або одним із членів окружного суду в присутності сторін або частіше їх представників [120, с. 39]. При огляді на місці суд знайомився безпосередньо з річчю, яка не могла бути доставлена до суду. Висновки обізнаних людей (експертів) допомагали суду розібратися з питаннями, що вимагали володіння спеціальними знаннями (науковими, технічними) [83, с. 98]. Експерти давали свідчення у цивільному процесі не під присягою. Виходячи з принципу вільної оцінки доказів суд мав у своєму рішенні навести підстави, за якими він приймав чи не прийняв їх свідчення.

Перевірка письмових доказів стосувалася випадків сумніву в справжності акта, або виражалася у провадженні щодо спору про підробку акта. У першому випадку суд вивчав акт, щоб дізнатися, чи немає в ньому зовнішніх недоліків, порівнював його зміст з іншими документами; допитував свідків, які можуть прояснити його походження; через експертів звіряв почерк та підписи на запідозреному акті з почерком та підписами тієї ж особи на інших

безсумнівних актах. Після цього суд робив висновок про визнання акта справжнім або виключав його з доказів.

Свою специфіку мало провадження цивільних справ у мирових та загальних судах. В залежності від того, чи служать предметом процесу суперечки про право, що виникають з того чи іншого правопорушення, або просто прохання про охорону та затвердження в тому чи іншому, ще ніким не оспорюваному праві, все процесуальне провадження ділилося на дві великі правові сфери: перша – спірне провадження, друга – безспірне (охоронне) провадження.

У цих двох порядках виражалася двоїстість функції держави у справі відправлення правосуддя: це, по-перше, попередження можливого порушення (превентивне), а по-друге, усунення правопорушення, що вже настало (репресивне). У першому випадку держава діяла стримано, щоб не створювати своїм підданам надмірної опіки. З огляду на це держава діяла лише щодо охорони від порушень найважливіших з точки зору загального блага прав приватних осіб. Зауважимо, що за загальним правилом у превентивній діяльності держава починала діяти з ініціативи приватних осіб, але були такі сфери, що держава діяла за власною ініціативою й приписувала своїм підданам звернення та без їхньої волі.

В інших випадках порушення справи відбувалося за ініціативою приватних осіб, не зобов'язаних за законом до обов'язкового звернення. Будь-яка невідповідність між фактичним та юридичним станом у межах цивільного права могла бути безвідносною до характеру порушеного права підставою для суду. Воно виникало у разі цивільно-правової претензії, що виникла у позивача стосовно відповідача внаслідок того, що вважає останнього порушником свого права [225, с. 18]. Цю вимогу він висловлював у позовній заяві, просячи суд покласти на відповідача обов'язок виконати його.

Статут цивільного судочинства передбачав дві форми цивільного позовного судочинства: мирові суди та загальні суди [63, с. 25]. Цивільний процес у мирових судах відрізнявся від процесу у загальних судах своєю



простотою і майже повним спрощенням принципу писемності. Водночас тут діяли правила та норми, притаманні провадженню у загальних судах, але з деякими особливостями. Він був регламентований положеннями книги першої «Порядок провадження у мирових судових установах».

Зауважимо, що до мирового судочинства були застосовні загальні поняття та основні інститути процесу в загальних судах (поняття про сторони, про співучасть у процесі, про залучення третіх осіб, про представництво, про позов, докази тощо). Те саме можна сказати і про дію основних принципів цивільного процесу (усність, гласність, змагальність) [84, с. 46]. Характерною рисою мирового судочинства можна назвати більш простий спосіб відправлення правосуддя. Ця простота пояснювалася незначними розмірами позовів і складом сторін – прості обивателі, селяни, міщани. Система мирових суддів діяла на рівні повітів [225, с. 16]. Додатковим аргументом на користь характеристики мирового суду як «народного» була відсутність мита під час подання заяви. Однак і ця прикметна риса мирової юстиції була згодом втрачена. Рух цивільної справи у мировому суді (перша інстанція) можна поділити на такі стадії: 1) порушення справи; 2) підготовка справи до судового розгляду (факультативна стадія); 3) судовий розгляд; 4) постанова та оголошення рішення; 5) відзивне провадження (факультативна стадія); 6) виконання рішення.

Першою інстанцією у сфері мирової юстиції був мировий суддя [89, с. 121]. Позов міг бути заявлений усно (значна частина позивачів і відповідачів була неписьменною), у такому разі словесне прохання фіксувалося в книзі мирового судді, яка підписувалася позивачем, якщо він був грамотним, або ж надсилався поштою. У письмовому позовному проханні повинні зазначатися: особисті дані позивача та відповідача, докази, на які він посилався, ціна позову (крім справ, які не підлягають оцінці) та суть його позовних вимог. Позивач міг ґрунтувати свій позов на письмових доказах; у такому разі вони мали бути подані до суду разом із позовною заявою. У випадках, зазначених у законі, позовне прохання могло бути повернено (коли

в проханні не було зазначено вимог позивача) або залишено без руху до отримання від позивача додаткових відомостей.

Стадія підготовки справи до розгляду включала: виклик сторін, свідків, третіх осіб, збір доказів, провадження огляду на місці, виклик обізнаних людей давати покази з питань, які потребують спеціальних знань. Виклик сторін до суду здійснювався самим судом шляхом розсилки повісток заздалегідь, щоб сторони мали змогу з'явитися до суду (щонайменше одного дня кожні 15 верст відстані від місця проживання до мирового судді). Допускався виклик відповідача через публікацію у місцевих газетах [84, с. 46].

Участь прокурора у мировому судочинстві за першою інстанцією законом не була передбачена. Розгляд справи проводився у відкритому засіданні та усно і, за можливості, він мав закінчитися впродовж одного засідання; причому навіть ведення протоколу було необов'язково. Усність розгляду передбачала передусім те, що суддя не мав права вимагати від учасників процесу будь-яких письмових пояснень (хоча вони могли їх подати); ніякого попереднього обміну паперами між сторонами не було: все відбувалося на словах і відразу протоколювалося.

У стадії судового розгляду можна назвати кілька етапів: підготовча частина, розгляд справи по суті, заключні пояснення сторін. Засідання розпочиналося з того, що мировий суддя оголошував, яка справа підлягає розгляду, і викликав з-поміж присутніх позивача та відповідача. Сторони брали участь у справі як особисто, так і через своїх представників (повіреніх – як за довіреністю приватними особами, так і присяжними та приватними повіреними), причому повірений міг погодитися на вирішення справи миром, навіть якщо це його право не було зазначено у довіреності. Сторонами могли бути як приватні особи, так і державні установи (поліція, казенні управління тощо).

Наступним етапом була перевірка: чи з'явилися сторони, свідки та інші викликані особи; якщо з'явилися – засвідчувалась їхня особистість, якщо не з'явилися – з'ясовувалося через секретаря, чи вручені їм повістки, які є дані

про причини неявки. За поважних причин неявки сторін справа відкладалася; відстрочення розгляду було також можливе на прохання обох сторін [37, с. 151]. Якщо через неповажну причину був відсутній відповідач, процес міг бути відстрочений, але за згодою позивача на заочне рішення продовжувався. Відсутність третіх осіб та співпозивачів також не перешкоджала продовженню розгляду справи. Якщо ж не з'явився без поважних причин позивач, справа припинялася незалежно від бажання відповідача. За таких обставин позивач не позбавлявся права на поновлення справи поданням нового позовного прохання, термін давності при цьому не переривався.

Наступною процедурою підготовчої частини був розгляд приватних вимог та заяв сторін. Однією з можливих вимог було відведення судді. Статут цивільного судочинства надавав право відведення лише відповідачу. Проте окремі його норми передбачали процедуру відведення мирового судді обома сторонами.

Приступаючи до розгляду справи суддя пропонував позивачу оголосити його позовні вимоги, обставини справи, після чого вислуховував відповідача [97, с. 344]. Сторони могли по черзі давати свої пояснення, ставити запитання та відповідати на них. Якщо суддя вважав, що справа з'ясована, він припиняв усне змагання сторін. У цивільному процесі, що мав на меті встановлення формальної істини, мировий суддя грав пасивну роль, він не брав участі у збиранні доказів і засновував своє рішення виключно на доказах, поданих сторонами. Суд міг сприяти сторонам в отриманні довідок або інших документів, але в жодному разі не збирати їх самостійно. Після обміну сторонами своїми поясненнями мировий суддя пропонував їм припинити справу миром, вказуючи наявні, на його думку, шляхи до миру, рішення, яке могло б задовольнити обидві сторони. Відсутність цих дій мирового судді вважалося суттєвим порушенням закону та давало касаційний привід. Важливим «аргументом» на користь вирішення справи миром було повернення сторонам мита та зборів у разі примирення. У разі небажання

сторін закінчити справу миром, суддя переходив до винесення власного рішення.

Цивільні справи, які не входили до підсудності мирових суддів, розглядалися переважно в окружних судах. Суд міг розпочати провадження справи лише на прохання однієї особи, на підставі пред'явлення позову [132, с. 66]. Останній ініціював процесуальну діяльність суду і спонукав протилежний бік (відповідача) до відповіді. Загальний (позовний) порядок провадження цивільних справ в окружних судах починався з подання позовної заяви [91, с. 72]. Позов подавався особою, права якої було порушено відповідачем. Суд не розглядав заяви про порушення прав третіх осіб.

Закон пред'являв суворі вимоги до наявності всіх необхідних атрибутів позовного прохання: назва суду, відомості про особу та місце проживання позивача та відповідача, сума позову, крім випадків, коли позов не підлягав оцінці, виклад обставин справи (підстав позову), вказівку на юридичну підставу позову (закони) та докази, якими підтверджуються наведені позивачем факти, викладення суті позовних вимог та деякі інші формальні моменти. До позовного прохання додавалися документи, що підтверджують підстави позову, довіреність, позовні мита тощо. Позовне прохання подавалося до суду особисто позивачем або його представником або могло бути надіслане поштою. Воно могло бути повернено прохачеві або залишено без руху на підставах, аналогічних для мирового суду.

Закон детально регламентував правила виклику відповідача до суду. Це зазвичай здійснювалося за допомогою повістки [84, с. 46]. На випадок ухилення відповідача та його рідних від прийняття повістки, розсильний або пристав могли під час доставки повістки брати із собою двох свідків чи поліцейського. Відповідачеві, який перебував за кордоном, повістка надсилалася через Міністерство закордонних справ. Інший спосіб виклику відповідача (як крайній захід) був через публікацію в пресі [84, с. 46].

Важливою стадією процесу була попередня письмова підготовка процесу: обмін сторонами змагальними документами. Їх кількість була

обмежена, але була рівною, «за справедливістю»: позовне прохання, відповідь, обов'язкова для відповідача, заперечення та спростування [142, с. 144]. На подання документів стороні надавалося два тижні. Цей обмін процесуальними документами міг бути ускладнений подачею приватних прохань чи зустрічного позову.

Засідання для слухання справи призначалося головою суду тільки на прохання сторони, яка не бажає скористатися правом подачі змагального документу, або сторони, яка пропустила строк подачі змагального паперу. Слухання справи відбувалося на відкритому засіданні [84, с. 46]. При зачинених дверях слухалися справи про позашлюбних дітей та про привілеї на винаходи чи удосконалення, які не підлягали опублікуванню. Втім, на спільне прохання сторін, з причин, які суд визнавав поважними, слухання справи могло бути закритим.

Слухання справи включало такі стадії: доповідь по справі, змагання сторін, спонукання сторін до примирення і висновки прокурора. Доповідь по справі являла собою виклад представника суду даних, які вміщені у документах справи. Після цього сторони вступали у словесне змагання (найчастіше це робили представники сторін – адвокати) [100, с. 19]. Це було по суті повторення аргументів зі змагальних документів, хоча сторони могли подавати суду нові докази. Втім нерідко досвідчені адвокати зберігали для словесного змагання нові докази чи обставини, щоб цією інформацією сильніше вплинути на рішення по справі. Почувши нові аргументи для роз'яснення обставин справи, протилежна сторона могла просити суд про відстрочку засідання. Позивач не мав права змінити позовні вимоги у сторону їх збільшення (міг зменшити) або змінити їх по суті.

У загальних судах діяв загальний процесуальний принцип: позивач повинен довести свій позов, відповідач зобов'язаний довести свої заперечення [97, с. 344]. Сторони могли подати будь-які не заборонені законом докази, які оцінював суд. Сам суд не брав участь у збиранні доказів і засновував свої рішення виключно на доказах, представлених сторонами [132, с. 66]. Коли

голова вважав, що справа досить прояснена, він припиняв змагання сторін, дотримуючись умови про рівність сторін щодо кількості усних виступів. Суд, маючи право прояснити для себе обставини справи, міг задавати питання сторонам, дотримуючись при цьому виняткової обережності, щоб не переступити межу змагального процесу і не вступити до сфери процесу розшукового, не перетворити опитування на допит. Після цього він пропонував сторонам примиритися на певних умовах і, якщо це відбувалося, складався протокол, який мав силу остаточного рішення, що не підлягав оскарженню.

Прокурор виступав з усним висновком, суть якого заносилася до протоколу судового засідання секретарем. Його висновок не повинен був являти собою змагання з однією зі сторін. Після прокурора сторони не мали права слова, крім вказівок на помилки, допущені прокурором у викладі обставин справи. Впродовж процесу, до винесення судом рішення, сторони могли заявляти приватні прохання процесуального характеру [54, с. 169] (прохання про відведення судді, забезпечення позову, наприклад про арешт майна відповідача, про участь третьої особи та ін.), за якими суд приймав відповідні процесуальні рішення [3, с. 304-305; 132, с. 66].

Важливою стадією розгляду справи судом було ухвалення рішення. Головуючий у процесі представляв суддям низку питань, що виводились з вимог сторін. Їх суть зводилась до двох категорій: питання факту (чи мали місце факти, на які посилається позивач) та питання права (які наслідки пов'язує із цими фактами закон). Питання про обставини справи, зміст та застосування закону вирішувалися кожним із трьох суддів, які входили персонально до колегії [64, с. 126]. Рішення приймалося більшістю голосів. Голова голосував останнім, але суддя, який залишився у меншості, міг викласти письмово свою особливу думку, яка долучалася до справи. Суд оголошував рішення у вигляді резолюції, у котрій викладалась суть рішення. Повний текст рішення готувався одним із членів суду вже після засідання впродовж не більше двох тижнів. Він не проголошувався публічно, а сторони

могли прочитати його в канцелярії суду і отримати копію повного тексту. Закон допускав, як і у мировому судочинстві, заочне рішення по справі у випадку, якщо одна зі сторін не з'явилася на процес.

Судова палата досить рідко розглядала цивільні справи по першій інстанції: її підсудність у цьому відношенні була дуже вузькою. Процедура розгляду справ у першій інстанції відповідала правилам, встановленим для окружних судів. На її рішення, як суду першої інстанції, могли подаватися лише касаційні скарги. На рішення, ухвалені окружним судом, сторони могли подавати апеляційні скарги до судової палати [108, с. 24].

Доволі детально законодавець розробив положення щодо оскарження судових актів. Зауважимо, що при відправленні цивільного правосуддя могли бути допущені як фактичні, так і юридичні помилки. Їх необхідно було виправити незалежно від того, чому вони сталися (недбалість, зловживання та ін.), для чого було створено законний механізм [84, с. 46]. Статут цивільного судочинства закріпив такі способи (порядки) оскарження судових рішень:

- 1) звичайні: апеляційне оскарження, подання приватних скарг;
- 2) особливі (надзвичайні): касаційне оскарження, прохання про перегляд рішень, прохання про відміну рішень з боку третіх осіб.

Апеляційна скарга подавалась до вищої інстанції на остаточне рішення суду першої інстанції (мирового судді та окружного суду) і містила прохання про перегляд справ [80, с. 234]. Апеляція подавалась на рішення по суті справи і призупиняла виконання рішення. Причому вона давала право суду винести нове рішення [64, с. 126]. Неостаточне рішення мирового судді щодо приватно-правового спору могло бути оскаржено в апеляційному порядку до повітового (окружного) з'їзду мирових суддів. Апеляційна скарга подавалась у місячний строк після проголошення рішення тому мировому судді, який виносив рішення щодо першої інстанції. У ній могли бути зазначені нові докази, а також вказівки на порушення закону та неправильне вирішення приватних питань. Разом з тим, у ній не могли пред'являтися нові вимоги, не досліджені раніше [22, с. 13].

На підставі поданої скарги суддя виносив ухвалу, надсилав її копію іншій стороні [132, с. 67], а саму апеляційну скаргу передавав з усіма додатками та актами провадження до мирового з'їзду впродовж трьох днів після її ухвалення. Прокурор, як і сторони, користувався правом подання апеляційної скарги, якщо він брав участь у мировому розгляді в якості сторони (у справах шлюбних і законності народження). Суддя не міг брати участь у засіданні з'їзду під час розгляду справи, яку вів раніше, але міг бути викликаний для надання пояснень.

Повітовий з'їзд мирових суддів розглядав справи усно та публічно. Провадження у з'їздах мирових суддів здійснювалося за правилами, встановленими для апеляційного провадження у судових палатах (за рішеннями, винесеними окружними судами), але з низкою особливостей. Загалом вони зводилися до наступного:

- не був потрібний виклик і явка сторін для вказівки місця перебування;
- слухання справи розпочиналося читанням оскарженого рішення і самої скарги, а не доповіддю;
- словесні пояснення хоча б однієї сторони були обов'язковими; у разі неявки обох сторін справа відкладалася до чергового з'їзду, про що сторони повідомлялись повісткою;
- виклик і допит свідків залежали від розсуду мирового з'їзду, проте сторони самостійно мали забезпечити явку свідків на процес;
- висновок прокурора надавався лише за обмеженими категоріями справ, у випадках, зазначених у законі;
- голова з'їзду оголошував сторонам рішення на тому ж засіданні. У складних справах оголошення рішення здійснювалося не пізніше останнього засідання того самого з'їзду [22, с. 14].

Рішення з'їздів мирових суддів викладалися в остаточній формі не пізніше семи днів з дня їх оголошення. У своєму рішенні з'їзд не міг виходити за межі апеляційних вимог сторін [120, с. 39].



У разі неявки відповідача на судові засідання та ненадання ним письмового пояснення у справі мировий суддя, на прохання позивача, міг ухвалити заочне рішення. Якщо позивач не з'явився на судові засідання і не подав клопотання про розгляд справи за його відсутності, мировий суддя мав право припинити провадження у справі. Іноді на позивача накладалися всі судові витрати та збитки, понесені відповідачем у зв'язку з явкою до судді. Рішення щодо апеляції, винесене з'їздом мирових суддів, вважалося остаточним і підлягало негайному виконанню, незалежно від подання касаційної скарги.

Апеляційне провадження у судовій палаті проводилося аналогічно розгляду справи у першій інстанції (в окружному суді). Апеляційна скарга подавалася через окружний суд, який ухвалив рішення [97, с. 345]. У ній мало бути зазначено в якій частині оскаржується рішення (повністю або частково), які докази, що спростовують рішення, і в чому полягає клопотання особи, яка оскаржує рішення. Копія скарги відразу направлялася процесуальному супернику для подання ним пояснення до судової палати, на що йому надавався місячний термін [64, с. 126]. Апеляційні скарги можна було подавати як особисто, так і надсилаючи їх поштою.

Після отримання справи з окружного суду судова палата призначала день слухань, а сторони могли повідомити суд, за якою адресою в місті, де розташовувалася судова палата, вони будуть знаходитися. Справа в тому, що відстань від кордонів округу судової палати до міста, в якому вона розташовувалась, сягала кількох сотень верст і сторонам доводилося заздалегідь виїжджати туди й шукати собі житло на час процесу. Особливість слухання справи полягала в тому, що відсутність сторін не зупиняла винесення рішення. Воно могло виноситися і без заслуховування їх пояснень, втім, відсутність однієї сторони не позбавляло другої права надати такі пояснення [64, с. 126].

Судовій палаті, як апеляційній інстанції, було надано право досліджувати як юридичну, і фактичну сторону справи у тому обсязі, як і суду

першої інстанції. Фактично це був, по суті, новий процес за незакінченою у першій інстанції справою, а сторонам дозволялося подавати і нові докази на підтвердження своїх початкових вимог [22, с. 14-15].

Перевірка доказів, поданих сторонами в суді першої інстанції або в новому процесі (палата могла викликати нових свідків, зазначених сторонами, призначати огляд на місці, заслуховувати висновки обізнаних людей тощо), могла проводитись присутністю палати або одним з її членів або ж могла бути доручена окружному суду, рішення якого було оскаржено. Палата виносила рішення, не повертаючи справу до нового провадження та рішення до окружного суду. Вона могла затвердити як рішення загалом, так і деякі його частини, скасувавши окремі із них. Винесене рішення відразу набувало законної сили. Апеляційне провадження фактично означало повторний розгляд справи судовою палатою на підставі матеріалу, що надавалося сторонами. Касаційні скарги на рішення судової палати як суду апеляційної інстанції, а також касаційні скарги та протести на рішення судової палати як суду першої інстанції надсилалися до Сенату [108, с. 24].

Статут цивільного судочинства передбачив подання приватних скарг одночасно з апеляційною скаргою. Це було зроблено з метою, щоб не деталізувати процес з одного питання на кілька дрібних проваджень. Існували, однак, винятки із цього загального правила:

1) у разі скарги на відмову у правосудді (наприклад, при поверненні позовного прохання, неприйнятті апеляції, відмові у визнанні за сторонами права бідності, відмові прийняти відвід судді);

2) у разі скарги на повільність суду та на інші зловживання судової інституції, що мали кримінальний або дисциплінарний характер, на неналежне поведіння суддів зі сторонами або іншими учасниками процесу (свідками, експертами), у разі накладення на них штрафів;

3) у разі скарги на ухвалу суду про неприйняття заходів забезпечення позову.

Усі приватні скарги подавалися до суду (через суд першої інстанції): на ухвалу мирового судді – до з'їзду мирових суддів; окружного суду – до судової палати; на визначення останньої – до Сенату. Термін на подання приватної скарги було встановлено: на розпорядження мирового судді – один тиждень, окружного суду – два тижні; скарга на відмову у відведенні за мотивами підсудності подавалася протягом семи днів, на відмову у відведенні судді – протягом трьох днів [22, с. 15].

Касаційні скарги на рішення з'їздів мирових суддів у цивільних справах подавалися до Сенату [81, с. 17]. Касаційні скарги на рішення з'їздів мирових суддів розглядалися в стінах Сенату в такому ж порядку, що й скарги на рішення загальних судів. При оскарженні рішень мирових з'їздів спочатку касаційна застава не вносилася, але з 1868 р., під впливом боротьби з напливом скарг, було встановлено заставу у вигляді 10 крб. Очевидно, така сума була часто непідйомною, тим більше, що завжди існував ризик її втратити при відхиленні касаційної скарги. У разі скасування апеляційного рішення з'їздом мирових суддів знову відбувався розгляд справи (на іншому з'їзді мирових суддів) за правилами апеляційного провадження, з викликом сторін, наданням ними пояснень у справі, висновком прокурора тощо.

За скаргами на рішення волосних судів з'їзд мирових суддів виступав як касаційна інстанція. Касаційне провадження там здійснювалося за загальними правилами касації, укладеними в Судових статутах [132, с. 67]. Касаційні скарги на рішення загальних судів, що набули чинності, подавалися в чотиримісячний термін після оголошення апеляційного рішення в Сенаті. Закон встановлював, що касаційне оскарження могло здійснюватися лише з формальних підстав, стосовно оцінки фактичної сторони справи воно не допускалося. Загальною підставою касації була протизаконність рішення. У той самий час саме Сенат від імені касаційних департаментів, що виконували функцію забезпечення однаковості розуміння, тлумачення та застосування закону, міг виконати формальне за своєю природою завдання перевірки рішень відповідність закону [12, с. 127]. У касаційній скарзі ініціатор мав

зазначити, що дії судової палати у справі він вважав незаконними і вони підлягають скасуванню.

Прохання щодо касації рішень допускалися лише у таких випадках:

- явного порушення прямого змісту закону або неправильного його тлумачення;
- порушення процедур і форм судочинства настільки суттєвих, що внаслідок їх недотримання судові рішення неможливо буде залишити в силі;
- порушення меж компетенції або повноважень, наданих судовій палаті законом.

Аналіз наведених підстав касації показує, що Сенат діяв не в інтересах сторін, а як орган, що наглядає за охороною сили закону і за належним його виконанням усіма судовими інституціями. Саме порушення закону було підставою касації [97, с. 346].

Спочатку Статут цивільного судочинства встановив пряме подання касаційних скарг до Сенату, але після 1867 р. цей порядок було змінено: скарги почали подаватися до суду, який виніс рішення. Як і в апеляційному провадженні, процесуальним суперникам надсилалася копія касаційної скарги і надавалося право дати свої пояснення по суті. Прохання про скасування рішення могли подаватися обома сторонами, іноді це відбувалося за однією і тією ж справою. Прокурор мав право подавати прохання про касацію у двох випадках: коли він виступав у процесі як сторона та у справах, пов'язаних з інтересами казенного управління.

Усі скарги про скасування рішень судів, що набули чинності, розглядалися попередньо в розпорядчому засіданні департаменту, що проходив при закритих дверях. Метою цього попереднього розгляду були, по-перше, відкидання скарг, поданих з порушенням формальних вимог, а по-друге, розподіл справ до слухання між відділеннями (у відділень була спеціалізація за категоріями справ) або усім складом департаменту. Це практикувалося у випадку, коли у справі виявлялася необхідність роз'яснення точного сенсу закону для його правильного тлумачення та застосування

[12, с. 127]. Решта справ вирішувалися у відділеннях Сенату, але якщо під час розгляду скарги виникали проблеми з тлумаченням закону, справа переносилося на розгляд департаменту.

Ніхто з осіб, які беруть участь у справі, на слухання в Сенат не викликався, хоча мав право особистої присутності. Слухання справи було публічним і складалося з трьох стадій: доповідь, пояснення сторін (у разі їхньої присутності), висновок обер-прокурора [132, с. 67]. Доповідь полягала у конспективному викладі обставин справи, що стосуються предмета скарги, оскарженого рішення, підстав для скасування рішення, викладених у касаційній скарзі, огляду законів, що належать до справи, та типових рішень, прийнятих Сенатом у подібних справах. Висновок обер-прокурора стосувався наведених у скарзі підстав для скасування рішення, а присутні на засіданні сторони або їхні адвокати намагалися посилити або, навпаки, мінімізувати правовий зміст скарги.

Таким чином, судові статuti 1864 р. започаткували якісно нові принципи цивільного судочинства, суттєво видозмінили діяльність судових інституцій та забезпечили якісно нові підходи у сфері доступу до правосуддя з розгляду цивільних справ. Вони були офіційно закріплені у Статуті цивільного судочинства і в комплексі забезпечували загальну модель змагальності цивільного процесу. Однак не всі проголошені зміни вдалося закріпити інституційно і вже наприкінці XIX – на початку XX століття спостерігалось посилення слідчих елементів у цивільному судочинстві. Це знайшло своє відображення у посиленні активності суду, зміцненні письмових начал, відході від безпосередності у вивченні доказів.

Радикалізм судової реформи 1864 року, її розрив зі старими, дореформеними судовими порядками найбільш типово виражений саме у нових засадах судоустрою та засадах судочинства. Найважливішою особливістю кримінального процесу, що відбулася завдяки судовій реформі, була зміна його форми: перехід від інквізиційного процесу до змагального

процесу, коли суперечка двох рівноправних сторін відбувалася перед третьою особою – суддею.

Оскільки кримінальний процес на відміну від цивільного був безпосередньо пов'язаний з публічним інтересом, у ньому менше значення мало бажання сторін стосовно обвинувальної ініціативи (за винятком справ приватного звинувачення). Суд відігравав у процесі активну роль, перевіряючи не лише докази, подані сторонами, а й особисте припущення щодо предмету процесу.

Реформа започаткувала нові домінанти, котрі забезпечували свободу у кримінальному процесі [59, с. 54]. Зауважимо, що ідея свободи суду та судді у кримінальному процесі знайшла своє вираження у таких принципах.

1. Відділення судової влади від адміністративної. Дійсно, закріплення цього принципу в документах судової реформи як основних начал (а не декларації, як це мало місце в дореформений період) означало розрив зі старою системою судочинства [74, с. 51]. Цей принцип був закріплений у першій статті Статуту кримінального судочинства. Судова практика категорично застерігала дотримуватись напрацьованих у ньому процесуальних форм. Таку норму можна розглядати у двох якостях: і як гарантію свободи суду, і як гарантію свободи та прав особи у кримінальному процесі. Функціональна відокремленість судової влади, в цілому, зумовила незалежність і свободу дій кожного судового інституту (від мирового суду до касаційних департаментів Сенату) і, відповідно, свободу процесуальних дій та позицію кожного судді стосовно конкретної справи.

2. Незалежність суду. Зазначимо, що проголошена Судовими статутами незалежність суду була продовженням принципу відокремлення суду від адміністрації [60, с. 6]. Вона повинна була стати важливою гарантією справедливості судових вироків, ухвалених на підставі закону та поданих і перевірених у суді доказів, вільно оцінених суддею, без жодного зовнішнього втручання та тиску.

Незалежність суду забезпечувалася насамперед такою гарантією, як незмінність суддів [4, с. 422; 61, с. 17; 113, с. 270]. Це право суддів було виражено, по-перше, у їхньому праві залишатися на посаді та отримувати пов'язану з нею платню не залежно від бажання влади, яка їх призначала на посаду, по-друге, у можливості усунути їх від посади лише судом [20, с. 181]. Також незалежність передбачала такі основи, як високі юридичні та моральні вимоги до судді [4, с. 422].

3. Відділення обвинувальної влади від судової. Цей принцип звільнив суд від властивої йому в дореформеному кримінальному судочинстві функції, коли він виступав у кількох іпостасях: слідчого (збирав докази, які викривають особу у скоєнні злочину), обвинувача (підтримував обвинувачення особи), і безпосередньо суду.

4. Вільна (суб'єктивна) оцінка судом доказів, принцип який був тісно пов'язаний з попереднім і означав звільнення судді від формального провадження і теорії формальних доказів, що сковувало його переконання, докорінно змінивши кримінальний процес [83, с. 96]. Він був вирішальним чинником у справі відшукування судом матеріальної істини. При визначенні міри свободи судді в оцінці доказів діяв критерій його вільного розсуду.

5. Самостійність суду. Активність та самостійність сторін у кримінальному процесі, що зумовлювали динаміку процесуальних дій, не заперечували проте самостійність суду. Передбачалось, що суд не повинен вирішувати справу лише за поданими доказами. У витоків самостійності суду було положення, що кримінальний суд, який встановлює публічно-правові відносини між державою та злочинцем, не може залежати від свавілля сторін, від їхнього вміння та винахідливості, від їх помилок чи недбалості.

Суд мав право з власної ініціативи поповнювати склад доказів, необхідних для приведення справи в максимально можливу ясність, викликати свідків, проводити огляди, ставити перед сторонами власні питання. Вже чітко проникали в судочинство такі поняття як «внутрішнє переконання», «совість»,

«справедливий розсуд», що наближувало його до вирішення завдання забезпечення права особистості.

6. Заборона відмови у правосудді. У дореформений період, якщо суд вбачав при вирішенні справи неясність чи неповноту закону, він мав подавати про це рапорт до вищої інстанції. І так, переходячи з інстанції до інстанції, справа доходила до Державної ради, де вона вирішувалася, по суті, в законодавчому порядку. Самому суду було категорично заборонено тлумачити законодавство. Уряд, наслідуючи традиційні схеми самодержавного мислення, побоювався, що юридичне тлумачення не втримається у відведених йому межах: якщо суд почав тлумачити право, тлумачення може неодмінно поширитися і на постанови про застосування законодавства, а це матиме схожість із законодавчою владою.

7. Гарантії для потерпілого. Вони найповніше виражені в нормах СКС, що стосувалися провадження у справах про кримінально-приватні злочини (порушуваних лише за скаргою потерпілого): ініціатива порушення провадження у таких справах залежала від волі потерпілого. Так, приватний обвинувач був вільний порушити переслідування щодо будь-кого з числа тих, хто вчинив щодо нього злочин. Він міг вимагати припинити провадження, помирившись із обвинуваченим. У справах про загальні злочини за принципом змагальності, можливості прояву активності для потерпілого були не меншими, ніж у підсудного. Мова йде зокрема про право на виклик свідків, право на оскарження, подання зауважень до протоколу тощо.

8. Розумні строки судочинства. Судова волокита дореформеного судочинства, коли справи, неспішно переходячи з однієї судової інстанції в іншу, могли затягуватися на десятиліття, була однією з головних вад старого судочинства. Однак і зайва швидкість у розгляді справ, властива надзвичайним судовим інстанціям (військово-окружним судам і особливо військово-польовим судам) часто загрожувала судовими помилками.

9. Гласність (публічність). Одним із головних недоліків дореформеного процесу було те, що він відбувався за принципом канцелярської таємниці



[75, с. 86]. Очевидно, що запровадження гласності у кримінальний процес для ініціаторів судової реформи стало аксіоматичною. Обговорюючи документи реформи Державна рада наголошувала, що гласність є настільки важливою і необхідною, що без неї і саме поняття про суд втрачає своє значення. Статут кримінального судочинства забезпечив як загальну гласність (або публічність, тобто відкритість суду для громадськості), так і гласність для сторін (тобто відкритість всіх судових процесуальних дій для сторін як наслідок принципу змагальності) [72, с. 78]. Мировий суддя мав розглядати справи усно та публічно. Судові засідання у справах про злочини та проступки також мали відбуватися публічно. Такий же порядок дотримувався при розгляді справ в апеляційному та касаційному порядку.

Зауважимо, що даний принцип діяв як гарантія соціальної та особистої підконтрольності всього, що відбувається під час судового процесу. Це ускладнювало можливі зловживання з боку суду, і таким чином забезпечував суспільну довіру до суду [75, с. 86]. Право закриття дверей суду для публіки з метою збереження суспільної моральності або в інтересах державної влади, охорони громадського порядку чи забезпечення правильного перебігу судових дій було надано як безпосередньо головуючому на процесі, так і міністру юстиції. Оголошення вироку у всіх випадках відбувалося публічно.

10. Змагальність і забезпечення підсудному права на захист. На попередньому слідстві обвинуваченому адвокат не передбачався, тоді як прокурор, наглядаючи за провадженням слідства, мав доступ до будь-якої інформації та процесуальних дій [229, с. 25]. Водночас це не означало, що змагальність на цій стадії кримінального процесу була відсутня. Обвинуваченому надавалися засоби самозахисту, деякі процесуальні права стосовно відведення слідчого, присутності при провадженні слідчих дій, ознайомлення з матеріалами слідства, оскарження дій слідчого. Відсутність у обвинуваченого адвоката на стадії попереднього слідства компенсувалася принципово важливим поглядом на судового слідчого як на слідчого суддю, тобто працівника судового відомства [127, с. 219]. Він повинен був об'єктивно

повідомляти як обставини, що викривають обвинуваченого, так і обставини, що його виправдовують. Що стосується змагальності на стадії остаточного провадження, то вона забезпечувалася насамперед участю сторони обвинувачення в особі прокурора та сторони захисту в особі адвоката.

11. Рівноправність сторін. Цей принцип забезпечував реальність принципу змагальності, і навпаки, його відсутність робила змагальність відносною. Прокурор або приватний обвинувач – з одного боку, а підсудний та його захисник – з іншого, користувалися в судовому змаганні однаковими правами [62, с. 327].

Відзначимо, що хоча й Статут кримінального судочинства закріплював досить ґрунтовні гарантії рівноправності, вона все ж передбачала певні особливості, які можна об'єднати у певні групи. До першої групи належали такі: по-перше, спочатку рівність була допущена тільки на судовому слідстві; по-друге, навіть там вона не була повною, оскільки обвинувач був коронним чиновником, що мав статус не лише сторони в процесі, а й охоронця закону, відповідно, відношення до нього голови було дещо іншим, ніж до підсудного; по-третє, прокурору було надано ширше право на виклик свідків, ніж підсудному та його захиснику. Очевидно, що ні про яку рівність сторін не могло бути й мови у питанні про обрання обвинуваченому запобіжного заходу [14, с. 12]. Будучи заарештованим, він мав набагато менші можливості для боротьби з процесуальним противником – державою в особі слідчого і прокурора. Існування заочних вироків не могло бути виправдане з погляду принципу рівноправності.

Друга група характеризувалася, по-перше, територіальною особливістю судів, по-друге, збереженням станових судів (церковних, селянських, так званих народних судів у національних околицях), по-третє, заснуванням надзвичайних судів. Втім, і у обвинуваченого були нехай і невеликі, але все ж таки переваги, які повинні були певною мірою компенсувати його статус. Обвинуваченому завжди належало останнє слово; при поділі голосів суддів порівну приймалася думка, більш поблажлива до участі підсудного (рівність

голосів у присяжних призводила до виправдання підсудного). Крім того, законом передбачалося, що голова суду мав надавати підсудному усі можливості для власного виправдання.

12. Усність і безпосередність. Безпосередність судового розгляду передбачала відсутність посередників між судом і джерелом, що відтворює доказ. Цей принцип забезпечував те, що докази, на яких суд повинен був ґрунтувати свій вирок, доходили до свідомості суду в їх найбільш чистому вигляді. Типовими прикладами цього було безпосереднє заслуховування судом свідків, особистий огляд документів, речових доказів [62, с. 327]. Цей принцип знайшов велике закріплення щодо як мирової юстиції, так і загальних судів. Саме в силу дії цього принципу попереднє слідство набувало статусу підготовчої стадії кримінального процесу, а основний етап відбувався під час судового слідства, і саме подані докази безпосередньо могли лягати в основу вироку [48, с. 41].

Додатковими вимогами, що забезпечували дію цього принципу, були безперервне слухання справи судом та збереження єдиного складу суду від початку до кінця, щоб забезпечити цілісність вражень, які отримує суд. Проте на практиці дотримання даного принципу не завжди було можливим.

Зазначимо, що усність судочинства перебувала у зв'язку з безпосередністю процесу. На відміну від дореформеного кримінального процесу в суді, заснованому Судовими статутами, взаємодія всіх учасників процесу, а також осіб, що викликалися до суду відбувалася усно [62, с. 327]. Це забезпечувало сприйняття напряду доказів, що подаються у суді.

Характерно, що у міру просування справи по інстанціях: від першої – до апеляційної та від неї – до касаційної дія цього принципу об'єктивно звужувалася. Спочатку одним із найсерйозніших відступів від названого принципу було прочитання на суді показань свідків, записаних слідчим, замість заслуховування цього свідка самим судом. За законом це допускалося в таких виняткових випадках, як смерть, хвороба, старість або довготривале відлучення особи. Особливо часто це практикувалося на політичних процесах:

жандармерія берегла своїх інформаторів і позбавляла їх від допиту підсудним та його адвокатом, «направляючи» у далекі відрядження саме під час суду. Адміністрація іноді практикувала втручання в судовий процес, коли справа мала політичний зміст [74, с. 52].

Слід однак зазначити, що Статут кримінального судочинства зберіг низку принципових положень, що стосувалися писемності судочинства (всі доручення, ухвали суду наділялися письмовою формою, усні показання письмовими протоколами (наприклад, у разі смерті свідка), вівся протокол судового засідання, вирок мав письмову форму.

13. Зародження презумпції невинуватості. Під час підготовки судової реформи положення про презумпцію невинуватості потрапляло до деяких проектних документів. Так, у проекті Статут кримінального судочинства йшлося про те, що підсудний визнається невинним, до того часу, поки протилежне не буде доведено. Будь-який сумнів про вину або ступінь винності підсудного пояснюється на його користь. Проте автори Судових статутів, незважаючи на свою рішучість у використанні західноєвропейського юридичного досвіду, так і не закріпили прямо в законі аналогічно європейським кодексам положення про презумпцію невинуватості.

Проте презумпція невинуватості отримала непряме закріплення. Під час попереднього слідства судовому слідчому заборонялося вимагати у обвинуваченого зізнання [48, с. 41]. Більш того, зізнання підсудного, яке породжувало сумніви у суду, не зупиняло провадження повноцінного судового слідства. Незважаючи на відсутність позитивної норми, що прямо закріплює презумпцію невинуватості, і практика, і доктрина визнавали її наявність у правовій основі кримінального процесу.

Для протидії несанкціонованим арештам у ході судового переслідування судова влада мала забезпечуватись повноваженнями у сфері гарантування особистої свободи, недоторканності та безпеки особистості, зокрема у сфері кримінального процесу. Перевіреном в інших державах засобом цього було створення системи судового контролю за законністю арештів.

У судових статутах гарантія від неправомірного арешту була закріплена, по-перше, у ст. 8 Статуту кримінального судочинства, яка встановлювала принцип незаконності арешту та обмеження при його здійсненні. Ніхто не міг бути затриманий під вартою, не інакше як у випадках, визначених законом [46, с. 247]. Крім того, закріплювалося, що кожен суддя і кожен прокурор, який у межах своєї ділянки чи округу впевниться у триманні будь-якої особи під вартою без постанови уповноважених на те установ чи осіб, зобов'язаний негайно звільнити її. Проте така вимога мала здебільшого формальний характер і не мала матеріального змісту. Більше того, і сама дія цього механізму виявилася дуже нестабільною.

Таким чином, принципи кримінального процесу, незважаючи на певні недоліки та обмеження, в сукупності забезпечували як свободу суду, так і комплекс необхідних засобів захисту особистих прав, які були недоступні в минулому. Очевидно, що розширення свободи особи і свободи розсуду та дій суду в кримінальному процесі йшло врозріз із самодержавними традиціями. Розширення прав особи неминуче спричиняло звуження свободи розсуду держави щодо неї. Розширення свободи дій суду і судової влади загалом означало звуження повноважень адміністративної влади. Таке становище не могло не викликати протест у вищих колах, серед бюрократичної верхівки та політичної еліти. Реакція відбулася вже з початку 1870-х років, коли уряд почав вносити численні зміни до Судових статутів, спрямованих на обмеження перелічених вище демократичних принципів кримінального судочинства.

Потрібно зауважити, що законодавством не було чітко визначено принципової різниці стосовно понять «сторона» та «особи, що беруть участь у справі». Стороною вважали тих, хто брав участь у судовому «змаганні» перед судом та інтереси яких стосувалися вироку суду. До цих категорій відносились підсудний, його захисник, цивільний позивач, приватний обвинувач та його повірений, публічний обвинувач (прокурор, поліція, адміністративні органи). Стосовно процесуальної ролі прокурора в суді, Сенат виніс спеціальну

постанову, в якій говорилося, що прокурор є стороною у справі [144, с. 459- 460]. Слід зазначити, що поняття сторони в кримінальному процесі мало принципову відмінність від цивільного процесу. Якщо останній був спрямований насамперед на вирішення спору і встановлення майнового права приватної особи, то кримінальний процес набув засад публічності, вівся від імені держави, яка (в особі прокурора) звинувачувала, і був направлений на вирішення питання про винність особи у скоєнні злочину та призначення покарання за скоєне.

Особливе місце у кримінальному процесі посідав суд. Саме у контексті його функціонування відбувається боротьба між сторонами. Його ж основним завданням є встановлення істини у ній. Проте досвід функціонування судових інституцій ілюструє, що переможцем у цій боротьбі виступала держава та її захищений публічний інтерес. Суд (мировий та загальні) був наділений низкою процесуальних прав, які реалізовувалися ним під час кримінального процесу [62, с. 325-326].

Відповідно до закону, мировим суддям було надано право стягувати зі всіх, що порушують правила пристойності, порядок і тишу в судовій залі, грошове стягнення від 25 коп. до 3 крб. Голови загальних судів могли в тих же випадках видаляти їх із зали суду або розпоряджатися про затримання під вартою на строк до 24 годин.

Суд наділявся правом вимоги щодо присутності осіб, які беруть участь у процесі. Відсутність сторін або їх представників, важливих свідків або експертів спричиняла перенесення судових засідань та затягування процесу. У зв'язку з цим закон надав суду певні повноваження, що забезпечують явку в процес усіх необхідних осіб. Типовим засобом виклику були повістки, хоча у мировій юстиції досить часті були усні виклики, якщо особи, що викликаються, знаходилися в місці розташування мирового суду. Якщо місце перебування обвинуваченого, не взятого під варту, було невідоме або він переховувався від суду, останній міг давати розпорядження щодо особи про її розшук [120, с. 39]. Також суд міг ініціювати примусовий привід осіб, які

ухилялися без поважних причин від явки на процес по повістці, або використовувати такі гарантії явки обвинуваченого на процес, як порука та застава, передача під нагляд поліції, арешт.

Щодо представників публічного звинувачення та захисника, то норми Статутів, що належали до встановлення їх статусу, гарантували їх присутність на судовому розгляді кримінальних справ як виконання їхнього обов'язку [132, с. 57-58].

Одним із важливих питань тогочасного судочинства стало питання про допустимість виклику до суду свідків за клопотанням сторін. У вирішенні цього питання виявлялася нерівність сторін, перевага у бік обвинувачення. Прокуратура користувалася необмеженим правом виклику свідків, суд сам вирішував питання необхідності виклику свідків на прохання обвинувачуваного (підсудного) на підставі суб'єктивного погляду щодо доцільності свідчень у контексті їх відношення до справи. Більше того, обвинувачений мав лише сім днів після отримання копії обвинувального акта аби заявити про виклик додаткових свідків. При відмові викликати свідків за рахунок держави обвинувачений міг їх викликати власним коштом, однак суд не завжди погоджувався на це.

Суд наділявся широкими повноваженнями щодо з'ясування фактів шляхом допиту обвинуваченого та свідків. Судові статuti надали суду широкі можливості для встановлення фактів, що його цікавлять, дотримуючись принципу про право суду самостійно збирати докази [132, с. 65]. Поряд з допитом підсудного, свідків та експертів він міг здійснювати й інші різноманітні дії, такі як огляди, обшуки, виїмки, свідчення. Процесуальний порядок цих дій як у попередньому, так і судовому слідстві, був детально регламентований законодавством. Судові статuti не містили жорстких формальностей, але вимагали проведення допиту за певною схемою: спочатку мали бути поставлені питання загального характеру, потім дозволялося переходити до більш конкретних.

Усі судові дії у кримінальному процесі мали кінцеву мету – встановити матеріальну істину у справі, що розглядається, і констатувати відповідь на питання про винність або невинність підсудного. Тому суд наділявся правомочністю на збирання та оцінку отриманих ним доказів. У мировому провадженні судді ухвалювали рішення та вироки, які стосувалися питань про винність і покарання або тільки про відповідальність. У ряді випадків суддям доводилося виносити рішення з питань про відповідальність при сукупності справ, вже розглянутих судом, з питань про заміну покарання за вироками тощо. Приватні ухвали виносилися з питань про взяття обвинуваченого під варту, про відмову у поновленні припиненої справи, про призначення стягнення за неявку до суду та ін. Вироки у справах виносилися спочатку в короткій (попередній), потім у остаточній формі (впродовж трьох днів).

У загальних судах, де у процесі винесення вироку брали участь колегії суддів, ця процесуальна дія набувала більш складного характеру: присяжні засідателі ухвалювали вердикт про винність, суд – вирок про покарання, якщо підсудного визнавали винним [240, с. 95-96]. Як і в мирових судах, вирок спочатку виглядав як коротка резолюція, після чого він викладався в остаточній формі впродовж двох тижнів. Для всіх видів вироку була встановлена законом форма, яка передбачала наявність у ньому обов'язкових атрибутів.

Звинувачення особи, залученої як обвинуваченої у мирових та загальних судах, виконували низка державних інститутів та приватні особи. Відповідно, практикувалось два різновиди звинувачення: публічне (посадове), що здійснюється від імені держави і в інтересах суспільного порядку, і приватне (що реалізується приватними особами), що мало на меті викриття особи, яка посягала на особисту гідність, право та інтерес приватної особи [62, с. 325]. Крім того, Статут кримінального судочинства поділяв звинувачення на початкове (порушення кримінального переслідування) і остаточне (викриття обвинуваченого перед судом).



За загальним правилом звинувачення мало громадський характер і належало до прерогативи держави від імені прокуратури та інших інститутів. Прокуратура виступала як винятковий орган остаточного звинувачення у загальних судах щодо злочинів, які не могли закінчитися примиренням. Вона здійснювала кримінальне переслідування починаючи з моменту порушення справи [132, с. 57].

Прокуратура здійснювала активний нагляд за попереднім слідством, на стадії передання до суду та в ході судового слідства. Прокурор надавав висновок при обранні присяжних засідателів, з питань про підготовчі дії суду, про відводи суддів, про порядок провадження справи в суді, про призначення покарання підсудному. У мирових з'їздах, де товариш прокурора не відігравав роль сторони процесу, в його обов'язок входили пояснення значення поданих доказів, вказівка на закони, що стосуються справи, і надання висновку про застосування їх у конкретному випадку [229, с. 24-25].

Поряд із прокуратурою функції публічного звинувачення покладалися на поліцію, вказаних у законі адміністративні установи і навіть суд. У кримінальних справах, підвідомчих мировим судовим інституціям, викриття обвинувачених перед судом поряд із потерпілими здійснювалося також поліцейським та адміністративним уповноваженими [97, с. 326]. Поліція та деякі адміністративні установи (казенні палати, управління, управління землеробства та державного майна, фабрична інспекція тощо) часто виступали в якості єдиного органу обвинувачення в загальних судах.

Колегіальним судам право порушення кримінального переслідування належало нарівні з поліцією та іншими адміністративними інституціями. До зазначеного роду відступів від принципу змагальності належали обвинувальні функції судової палати у ролі обвинувальної камери, а також функції окружного суду у ролі органу припинення попереднього провадження.

Приватний обвинувач та його повірений уособлювали у кримінальному процесі приватне звинувачення [79, с. 352-353]. Підстави для такої незвичайної ролі приватної особи були такими: існували злочини, які слабо

зачіпали публічний інтерес, але завдавали очевидної шкоди інтересу приватному. Були такі види злочинів, оголошення відомостей за якими загрожували заподіянням потерпілим ще більшої шкоди. У деяких правопорушеннях відрізнити цивільний делікт від злочину можна було лише за наявності скарги.

Закон закріплював три категорії справ, за якими звинувачення перебувало у приватних руках. Перша – справи, підсудні мировим судам і котрі не допускали примирення сторін. У таких справах приватний обвинувач виступав у якості обвинувального органу. Другу групу становили справи, підсудні загальним судам і які не допускали примирення. Вони порушувалися за заявою приватної особи, яка потерпіла від злочину, але подальша доля справи перебувала в руках представників публічного звинувачення (приватно-публічне звинувачення) [62, с. 325]. Останні виступали як обвинувачі і в суді. Третя група – справи, підсудні як мировим, так і загальним судам, але які допускають примирення. У таких справах ініціатива порушення справи і підтримання обвинувачення в суді перебували в руках приватного обвинувача.

Захист підсудного під час провадження в суді забезпечував захисник. Важливим правом обвинуваченого визначалося його право на захист. Забезпечував його захисник (присяжний повірений), який працював за згодою або призначався судом [79, с. 352-353]. Місцеві суди жодних заходів щодо залучення захисника не вживали, і останній допускався у процес лише на запрошення обвинуваченого.

Захиснику надавалася можливість ознайомитися з усіма матеріалами кримінальної справи, що стосувалися як попереднього слідства, так і судового розгляду. Йому надавалося право побачення з підзахисним, якщо останній утримувався під вартою. У ході судового слідства захисник виступав як представник підзахисного, дотримуючись, однак, вимоги про необхідність узгодження позиції з підзахисним. Він використовував усі законні способи для спростування звинувачення (або виправдання підзахисного) або полегшення його долі, у тому числі міг збирати докази, найчастіше за допомогою суду чи

поліції, та подавати їх суду. Характерно, що захисник не заміняв підзахисного у кримінальному процесі, а лише його доповнював, тобто діяв паралельно з ним. Його участь у процесі не позбавляла підсудного права брати участь у судовому слідстві [132, с. 58].

Приватний обвинувач (у справах приватного обвинувачення), який подав скаргу про скоєний проти нього злочин, міг продемонструвати свою відмову від звинувачення трьома способами: відкликання скарги, неявка до суду на розгляд справи, примирення з обвинуваченим (підсудним). Однак судова практика пішла тим шляхом, що визнавала примирення, тільки якщо підсудний давав на це згоду і якщо примирення здійснювалося в присутності суду. Суд допитував осіб, які бажали примиритися, і тільки після підтвердження бажання заявленого у мировому проханні судом могло бути ухвалене рішення про припинення справи [116, с. 124-125].

У справах, які не могли закінчуватися примиренням сторін, неявка обвинувача до суду не вела до припинення провадження у справі, але якщо у процес в загальних судах не з'являвся прокурор, розгляд справи переносився, а у мирових судах неявка обвинувача без поважної причини не була перешкодою для розгляду справи.

Судові статuti закріплювали право мирових суддів виносити заочні вироки по справах, у яких засудженому не загрожувало покарання у вигляді тюремного ув'язнення. Копія із заочного вироку передавалася засудженому, який мав право протягом двох тижнів подати мировому судді клопотання про новий розгляд справи. Прийняття клопотання та повторний розгляд справи були для мирового судді обов'язковими. Однак, якщо обвинувачений повторно не прибув до суду без поважних причин, він підлягав штрафу у розмірі до 25 крб., а винесений напередодні вирок залишався чинним.

Щодо загальних судів, то судові статuti не надали їм права заочного розгляду кримінальних справ. Надалі їх можливості розширювалися, що відповідало логіці урядової політики на бюрократизацію суду. У сукупності прав, якими наділялися сторони, основне важливе значення мало їх право

надавати докази, вимагати від суду дотримання форм та процедур судочинства і просити перегляд вироку.

Центральне місце у судочинстві з кримінальних справ займали докази [62, с. 325]. Всі дії, що відбувалися з моменту порушення кримінальної справи, у підсумку зводились до виявлення та оцінки доказів, тобто фактичних даних, на підставі яких суд і робив висновки про факт злочину та провину даної особи. Судові статuti скасували колишню «теорію формальних доказів», при якій закон закріплював положення про «силу» тих чи інших доказів, ділячи їх на досконалі та недосконалі та свідомо встановлюючи їх співвідношення.

Законодавство значну увагу приділяло правилам доказування у кримінальному процесі [62, с. 325]. Воно полягало в тому, що для справи мало значення встановлення лише обставин, які мають пряме відношення до скоєного злочину, його складу. Цим визначався предмет доказування і встановлювалися межі судового дослідження [48, с. 40-41]. Предмет судового вивчення обмежувався обставинами, що мали відношення до конкретної справи.

Для справи мали однакове значення всі докази, що стосувалися справи. Суд повинен був закласти в основу вироку всі докази у всій їх сукупності, зв'язку та взаємин, причому після ретельної їх перевірки. Суд не міг відмовити стороні у наданні наявних у неї доказів під приводом, що справа роз'яснена вже іншими доказами. Саме сукупність прямих і значних, а також дрібних і непрямих доказів мала стати основою для об'єктивного висновку суду (присяжних) [240, с. 95-96].

Потрібно зауважити, що Статут кримінального судочинства закріпив досить значний перелік положень про докази, допустимі в кримінальному процесі, вимоги до оцінки їх достовірності, значення, їх співвідношення.

Особливою процесуальною дією, за допомогою якої суддя (суд) безпосередньо переконувався в існуванні або неіснуванні певного факту, що мав значення доказу при розгляді кримінальної справи був особистий судовий

огляд. Огляд проводився мировим суддею, членами окружного суду, у разі потреби здійснювався на місці.

З другої половини XIX ст. при провадженні таких оглядів стала широко використовуватися фотографія. Закон встановлював правила особистого судового огляду: він міг, як правило, проводитися вдень, при огляді мали бути присутніми щонайменше двоє свідків, котрі користуються громадською довірою, а під час його здійснення складався відповідний протокол [62, с. 328].

Важливе значення законодавство надавало показанням обвинуваченого (підсудного). Зауважимо, що слідство і обвинувальна влада відносились до них доволі критично, пояснюючи їх прагненням обвинуваченого уникнути відповідальності. Після 1864 р. всі заперечення підсудного мали бути перевірені під час судового слідства. На відміну від дореформеного процесу, де підсудний не мав права мовчати, після реформи це право було за ним визнано, причому його мовчання не могло розглядатися як зізнання ним своєї провини.

Законодавство передбачало важливе положення про те, що слідчий не повинен здобувати покази обвинуваченого шляхом надання обіцянок, хитрощами та погрозами. Аналогічна норма була встановлена для мирового судді. Обвинувачений міг відмовитися від надання свідчень, про що робилася відповідна позначка у протоколі [62, с. 328].

Зізнання підсудного в кримінальному процесі мало значення, принципово відмінне від зізнання відповідача в цивільному процесі. Воно бралось до уваги лише в тому випадку, якщо здійснювалось невимушено і добровільно, укладалося не в короткій відповіді «так, винний», а викладалося у вигляді щодо детальної розповіді про скоєний злочин, а також, якщо у суду не було жодних сумнівів щодо зізнання та його причин. Нагадування обвинуваченому про зізнання, зроблене на попередньому слідстві, вважалось моральним тиском на підсудного, дією, що не відповідала духу закону і несумісна з гідністю суду.

У випадку зізнання підсудного суд міг одразу перейти до дебатів сторін. В іншому випадку проводилося судове дослідження, оскільки суд міг запідозрити нещирість зізнання, зумовлене певними причинами (наприклад, бажанням вигородити близьку людину або відвести підозру у скоєнні іншого, тяжчого злочину). Таке ж підозріле ставлення суду було і до обмови, зробленої підсудним щодо інших підсудних чи інших осіб.

Покази свідків були найбільш важливою за значенням групою доказів, вони найчастіше лягали в основу вироку. Причому це був найпоширеніший вид доказів у кримінальному процесі. Свідок згідно з вимогою закону зобов'язаний був показувати всю правду по чистій совісті про все, що він бачив і чув по справі.

Незважаючи на досить слабкий розвиток судової експертизи в період, що розглядається, судові слідчі і суди по можливості використовували допомогу експертів для того, щоб розібратися в спеціальному питанні вузького профілю. Вони проводили експертизи під час провадження попереднього слідства, але могли бути викликані до суду для надання звіту у своїх діях. Статус експертів (обізнаних людей) у кримінальному процесі був практично аналогічний їх становищу у цивільному процесі. Найчастіше проводилася експертиза з таких питань: 1) огляд та розтин мертвих тіл; 2) дослідження тілесних ушкоджень та стану здоров'я; 3) огляд божевільних; 4) звірка почерків; 5) оцінка викраденого. Для цих видів експертиз було встановлено спеціальний порядок проведення. Суд міг ще раз перевіряти дані, висновки, отримані від експертів, звернувшись до інших обізнаних людей, і вони були вільні в оцінці висновків експертизи.

Речові та письмові докази у справі могли бути дуже різноманітні, а їх значення у кримінальному процесі було надзвичайно велике, та нерідко ставало вирішальним [62, с. 327-328]. Вони зазвичай переважали значення показів свідків, оскільки мали об'єктивний характер, а здійснені на їх основі висновки були практично безпомилкові. Зазвичай це були знаряддя, яким скоєно злочин, підроблені документи, фальшиві монети, закривавлені або

пошкоджені предмети та інші речі, що були знайдені під час огляду місця злочину, обшуку або виїмки.

Стосовно стадій судочинства у мирових та загальних судах, то потрібно відзначити, що провадження кримінальних справ у мирового судді відбувалося у спрощеному порядку [75, с. 86]. Питання про присутність сторін у мировому розгляді вирішувалося таким чином: неявка обвинувача у справах, які могли закінчуватися примиренням, означала відмову від скарги, в інших справах його відсутність не заважала продовженню процесу, хоча суд міг вимагати особистої явки за обставинами справи. Обвинувачуваний міг з'явитися особисто або надіслати замість себе повіреного, його неявка з поважної причини спричиняла перенесення засідання, а з неповажної причини – винесення заочного вироку або суд приймав рішення про доставлення обвинуваченого. Участь захисника не була обов'язковою, а прокурори не брали участі у мирових судах.

Зауважимо, що законодавством закріплено низку принципових положень про процедури розгляду кримінальних справ [11, с. 158-159]. Мировий суддя не мав права вимагати від учасників процесу будь-яких письмових пояснень (хоча вони могли їх подавати), всі дії вчинялися словесно і тут же протоколювалися [62, с. 328]. Порушенням закону та підставою для оскарження Сенат вважав заміну допитів та пояснень письмовими показаннями, протоколами з інших справ тощо. Як виняток допускалося прочитувати на суді протоколи інших слідчих дій, протоколи допитів свідків, які не з'явилися на засідання з поважної причини чи які надають суперечливі свідчення.

Статут закріпив рекомендацію щодо закінчення розгляду справи за одне засідання, допустимість представництва для обвинуваченого, обвинувача та цивільного позивача, але головне, що сам процес мав бути простим і об'єктивним. Якщо підсудний визнавав провину, то суддя відразу приступав до винесення вироку, попередньо спробувавши все ж таки помирити сторони [116, с. 124].

Мировий суддя, ухваливши вирок, записував його короткий зміст (резолютивну частину), оголошував його сторонам у тому ж засіданні. Протягом трьох днів він мав скласти його у остаточній формі. Вироки мирових суддів були двох видів: остаточні (коли ними призначалися як покарання, зауваження чи догана, грошове стягнення до 15 крб. або арешт не більше трьох днів і коли винагорода за шкоду не перевищувала 30 крб.) і незакінчені, коли призначене покарання було вище [54, с. 171]. Остаточні вирoki набирали чинності відразу після проголошення і негайно підлягали виконанню. Вони могли бути оскаржені лише мировому з'їзду. Неостаточні вирoki могли пройти весь шлях оскарження, спочатку в апеляційному порядку на мировому з'їзді, потім у касаційному порядку у Сенаті.

Щодо провадження справ у загальних судах, то в даних судових інстанціях на основі акту обвинувального органу розглядалась справа про винність особи [237]. Ця дія мала місце лише у загальних судах (окружні суди та судові палати). Мирові суди обмежувалися прийняттям заяв від потерпілих чи матеріалів від поліції, адміністративних інститутів або ж безпосередньо вбачали злочинні дії, які підлягають переслідуванню, незалежно від скарг приватних осіб [75, с. 87].

Саме на цій стадії мирові судді могли одразу припинити справу за відсутністю складу злочину або невиявленням винного, без виклику сторін і судового провадження, якщо справа порушувалась за приватною скаргою, а також без зазначення підозрюваного чи обвинуваченого або в силу бездоказовості – у справах, що ініціювалися поліцією.

Після закінчення попереднього слідства справа рухалася по одному із двох напрямків. Якщо вона була підсудна окружному суду без участі присяжних засідателів, вона вносилася прокурором окружного суду, який попередньо складав обвинувальний акт безпосередньо до суду.

Якщо ж справа була підсудна окружному суду за участю присяжних, вона пересилалася прокурору судової палати [132, с. 59]. У разі, якщо він погоджувався з обвинувальним актом, справа передавалася на розгляд



обвинувальної камери (закритого засідання всіх членів кримінального департаменту судової палати), яка і приймала ухвалу про представлення даної особи (осіб) до суду. На цій стадії була можлива зміна змісту обвинувального акту. Потім справа направлялась до розгляду в окружний суд.

Судовий розгляд у справах, підсудних судовій палаті, мав особливості стосовно характеру самих справ. Так у справах про державні злочини рішення про суд приймав цивільний департамент судової палати, який розглядав обвинувальний акт, підготовлений прокурором палати. Надалі цей порядок неодноразово змінювався.

Особливий порядок судочинства було встановлено для справ про посадові злочини, підсудні судовій палаті, який передбачав активну роль не судово-прокурорських органів, а інститутів адміністративної влади [97, с. 337]. Останні могли самостійно проводити попереднє вивчення обставин, передавати у встановлених законом випадках справу слідчому для провадження попереднього розслідування, а також складали постанову про передання особи до суду, яка й служила основою обвинувального акту. Однак суд був вільний у своєму рішенні про підсудність або припинення справи, якщо він не вбачав з обвинувального акту ознак злочину [237].

В окружному суді існувало два процесуальні порядки розгляду справ: за участю присяжних засідателів, коли підсудному загрожувало покарання, пов'язане з позбавленням або обмеженням прав. У випадках, коли таке покарання не загрожує, справи розглядалися окружним судом першої інстанції без участі присяжних [97, с. 333].

Остаточне провадження, тобто провадження по суті справи в суді було найважливішою частиною процесу. Саме на цій стадії повинні мали бути максимально гарантовані як інтереси держави, так і базові принципи кримінального процесу – публічності, усності, гласності, безпосередності, безперервності тощо [62, с. 327].

Відзначимо, що у загальних судах стадія відкриття судового засідання була пов'язана з низкою формальностей, спрямованих на перевірку технічної

готовності справи до слухання. Важливою умовою початку процесу була присутність його учасників. Поряд із присутністю визначеної кількості суддів (в окружному суді – трьох) у процесі мав брати участь прокурор [97, с. 332]. Неявка приватного обвинувача або його повіреного без поважних причин вела до припинення справи. Присутність підсудного на процесі визнавалася обов'язковою у справах, у яких покарання, що загрожує йому, було пов'язане з позбавленням або обмеженням прав. При неявці без поважних причин він мав оплатити усі витрати, завдані відстрочкою засідання. Відсутність захисника, який призначався судом, була перешкодою початку процесу; а ось відсутність захисника, обраного підсудним, такою не являлась. До відстрочки розгляду справи могла призвести неявка свідків, чиї свідчення мали істотне значення для справи.

Судове слідство було найважливішою частиною остаточного судочинства. На цій стадії відбувалася оцінка доказів, відтворювалась подія злочину та підсумовувались аргументи, що вказували на винність або невинність підсудного [62, с. 326]. Докази, які з'ясувалися на судовому слідстві, могли лягти в основу вироку. Завдання судового слідства збіглося з остаточним завданням всього процесу і полягало у встановленні істини щодо провини підсудного.

Судове слідство поєднувало змагальні та розшукові начала. З одного боку, закон встановлював гарантії прав та інтересів сторін, що виражалися в рівних можливостях судового змагання, з іншого – забезпечував активну роль судової колегії та особливо її голови у перебігу судового процесу. Воно починалося зачитуванням обвинувального акта [97, с. 334]. Потім голова, виклавши сутність обвинувачення коротко, пропонував підсудному відповісти на запитання, чи визнає він себе винним, і якщо зізнання підсудного не викликало у суду сумнівів, а судді, присяжні, прокурор, потерпілий, як і підсудний, не наполягали на проведенні слідства, відразу переходили до судових дебатів [132, с. 59-60].

Допит підсудного здійснювався тільки у разі його зізнання, а за умови заперечення провини йому пропонувалися лише окремі питання щодо недостатньо роз'яснених обставин. Сенат роз'яснив, що допитувати підсудного про подробиці такого злочину, в якому він не зізнається, не вважається за доцільне та не відповідає основному призначенню функціонування суду. У разі невизнання провини суд переходив до дослідження доказів: допитувалися свідки, які зобов'язувалися говорити тільки правду під страхом відповідальності перед Богом та законом.

Наступним етапом був огляд речових доказів, заслуховувалися висновки експертів, зачитувалися письмові документи, які мали значення для справи, зокрема матеріали попереднього слідства. Комплекс доказів, зібраних на попередньому слідстві, міг бути розширений у ході судового слідства за клопотанням сторін і за згодою суду. По кожному з поданих доказів підсудний (і його захисник) міг дати свої пояснення, однак він не був зобов'язаний допомагати суду у встановленні матеріальної істини у справі, тому його мовчання не могло бути доказом проти нього. Прокурор не лише забезпечував докази як обвинувач, але й надавав висновки з усіх процесуальних питань [97, с. 334].

Характерно, що величезного значення набували заключні дебатування сторін у загальних судах, особливо у процесах за участю присяжних засідателів [240, с. 95-96]. Кваліфіковане використання різноманітних психологічних прийомів адвокатами, їх фахові промови справляли вплив на емоції присяжних та часто давали бажаний результат (виправдання підсудного) в умовах повної доведеності його провини.

Цивільний позивач у своїй промові міг торкатися лише питань, пов'язаних з цивільним позовом, обходячи питання про кримінальну відповідальність підсудного. Захисник у своїй промові пояснював суду всі обставини та докази, якими пом'якшувалась або повністю спростовувалась вина його підзахисного в інкримінованому йому діянні. Дебати сторін завершувалися репліками та заключним словом підсудного [97, с. 335].

Після закінчення дебатів судді віддалялися до дорадчої кімнати, де вирішували питання, що стосувалися питань факту та питань права. Вони формулювались на основі висновків обвинувального акту, з одного боку, і судового слідства та дебатів – з іншого. Питання винності підсудного в осудному діянні було головним питанням, що підлягало вирішенню судом. Воно послідовно складалося з трьох елементів: дійсність факту злочинного діяння; вчинення цього діяння саме підсудним і можливість поставлення діяння у провину підсудному. Якщо не виникало сумнівів по перших двох елементах, тоді ставилося одне спільне питання про винність [116, с. 124]. Якщо ж такі сумніви були, питання розбивалося на три зазначені окремі питання. Крім того, ставилися і деякі спеціальні питання (наприклад, про обставини, що обтяжують або пом'якшують кримінальну відповідальність, про стадії скоєння злочинного діяння тощо).

Рішення приймалося більшістю голосів [97, с. 336]. Вирок міг бути виправданим чи обвинувальним. У разі зізнання підсудного винним йому визначалося покарання. Суд міг пом'якшити покарання на один-два ступені або в особливих випадках навіть клопотати перед імператором про пом'якшення покарання чи навіть помилування. Суддя, який залишився у меншості, міг офіційно зафіксувати власну думку, яка, однак, не мала юридичного значення для справи. Вироки виносилися від імені імператора. Вони оголошувалися у день, призначений головою, на відкритому засіданні, навіть якщо сам процес був закритим.

Потрібно відзначити, що кожна сесія окружного суду відкривалася особливим публічним засіданням, у якому присяжні засідателі приводилися до присяги, а голова суду роз'яснював їм їхні права, обов'язки та відповідальність [38, с. 31-32]. Після початку судового засідання відбувалася процедура формування лави присяжних, яка складалася із 30 осіб. Присяжні давали присягу за обрядом свого віросповідання і обирали старшину. Для забезпечення неможливості впливу, тиску на присяжних їм заборонялося виходити під час процесу із зали засідань і спілкуватися з особами, які не

входили до складу суду, заборонялося збирати будь-які відомості по справі, що розглядається поза судовим засіданням. Присяжні засідателі поводитися в процесі переважно пасивно, хоча закон надав їм ряд прав: право на огляд слідів злочину, на вивчення та роз'яснення змісту будь-яких документів, могли вимагати нового огляду місця події, мали право звернутися з питанням до підсудного, свідків, інших осіб, які беруть участь у справі, однак не безпосередньо, а через голову суду [132, с. 60].

Присяжні мали право визнати непереконливим зізнання підсудним провини і настоювати на проведенні судового слідства. Водночас присяжним заборонялося збирати будь-які відомості у справі поза залом суду. У суді присяжних як обвинувальні, так і захисні промови, що звучали під час заключних дебатів, призначалися здебільшого саме присяжним, оскільки сторони намагалися переконати колегію присяжних у своїй правоті.

У загальних судових установах винесенню вироку передувала стадія постановки запитань, що підлягали вирішенню присяжними або судом. Після закінчення дебатів у процесі за участю присяжних засідателів суд формулював для присяжних питання у загальнозовживаних висловлюваннях, без спеціальної юридичної лексики, головне з яких – про винність підсудного [132, с. 60].

Вручивши запитальний лист очільнику присяжних, голова у своєму напутньому слові пояснював присяжним суттєві обставини справи і закони, що належали до визначення властивості злочину, який розглядається, а також загальні юридичні підстави до судження про силу доказів, представлених на користь або проти підсудного. Закінчуючи своє звернення, голова повинен був нагадати присяжним найважливіше: вони повинні визначити провину або невинність підсудного за своїм внутрішнім переконанням, заснованому на обговоренні в сукупності усіх обставин справи [38, с. 32].

Отримавши запитальний лист від голови суду, присяжні відлучались до дорадчої кімнати, куди ніхто не мав права доступу. Вони давали відповіді з кожного питання шляхом відкритого голосування. Рішення приймалися більшістю голосів, а за рівності голосів питання вирішувалося на користь

підсудного [38, с. 32]. Присяжні оголошували свій вердикт, повернувшись до зали засідання. Якщо вердикт був виправдувальним, голова суду відразу оголошував підсудного вільним. Якщо ж вердикт був обвинувальним, прокурор давав висновок щодо покарання та інших наслідків винності підсудного. Суд не міг змінювати, ні доповнювати вердикт, однак у випадку виявлення протиріч чи помилок, суд мав звернутися до присяжних і повернути їх до дорадчої кімнати для виправлення формальних недоліків.

У судовій палаті судове слідство відбувалося аналогічно до цієї процесуальної стадії в окружних судах. Станові представники, маючи в суді статус, рівний статусу судді, і об'єднані в одну колегію з суддями, брали участь як у постановці питань, так і у відповіді на них разом з коронними суддями палати [88, с. 444]. Статут кримінального судочинства закріпив положення про те, що при складанні вироків за участю станових представників у судовій палаті дотримувалися правил, встановлених для винесення вироків окружними судами без участі присяжних, в них викладалися не тільки інкриміновані дії, але й міркування, за допомогою яких ці факти визнавалися наявними та оцінювалося їх значення.

У контексті нашого дослідження окрему увагу потрібно приділити процедурі оскарження судових актів. Так приватне оскарження стосувалося лише ухвал суду та ухвал слідчої влади щодо окремих процесуальних питань [12, с. 127]. Мова йде зокрема про виклик або невиклик свідків, про накладення штрафу за неявку по повістці. Оскарження мало місце також у випадку процесуальних рішень, прийнятих до початку суду, зокрема постанови про припинення кримінальної справи, про неприйняття її до провадження внаслідок непідсудності тощо.

Особа, чий інтерес був порушений оскаржуваними актами, зверталася за оскарженням до вищого судового органу. Порядок розгляду приватних скарг для мирових судів законом не визначався. Приватні скарги на постанови слідчих розглядалися в розпорядчих засіданнях окружних судів. Оскарження рішень окружних судів проводилося в судових палатах на відкритих

засіданнях у максимально стислі терміни. Такі рішення не підлягали оскарженню і виконувались негайно [12, с. 127].

Судові статuti розрізняли звичайне та надзвичайне оскарження судових вироків. У свою чергу, звичайне оскарження поділялося на апеляційне та касаційне [115, с. 262]. Реформа 1864 р. ввела принцип, згідно якого кожен вирок суду вважався сам по собі правильним і затвердженню вищою інстанцією не підлягав. У зв'язку з цим старий порядок ревізії вироків, який передбачав перегляд справи незалежно від ініціативи сторін, скасовувався. Водночас залишився перегляд рішень у порядку оскарження, яке має бути здійснено у визначені терміни. Недотримання термінів призводило до втрати права на оскарження вироку.

Тогочасне законодавство розрізняло остаточні та неостаточні вироки, а також ті, які набули і не набули законної сили. До остаточних вироків, тобто тих, які не підлягають апеляційному перегляду, належали вироки мирового судді, які призначали такі покарання, як зауваження, догана або грошове стягнення до 15 крб., арешт не більше трьох днів, вироки, винесені у другій інстанції (тобто в апеляційному порядку) з'їздом мирових суддів та судовою палатою, вироки, винесені за участю присяжних засідателів або станових представників, вироки касаційних інстанцій [97, с. 328]. Апеляційне оскарження стосувалося неостаточних вироків, які не набрали законної сили, з метою їх повторного розгляду по суті як з фактичної, так і з юридичної сторони.

Суб'єктами апеляційного оскарження у мирових судових установах були обвинувач та обвинувачений, а також поліція за деякими категоріями справ публічного обвинувачення. У загальних судах коло апелянтів було ширшим: підсудний, приватний обвинувач, прокурор, цивільний позивач та цивільний відповідач у частині, що стосується позову у кримінальному процесі та представники неповнолітніх та інших осіб, обмежених у користуванні своїми правами.

Закон встановлював двотижневий термін подання апеляційних скарг та протестів для всіх видів судів. Подання апеляції призупиняло виконання вироку, але за винятком вироків, якими підсудний звільнявся з-під варти. Мета апеляції полягала в отриманні нового вироку замість оскарженого.

Розгляд справ в апеляційному порядку завжди проводився у вищому суді. Вироки мирового судді направлялись до з'їздів мирових суддів, а окружного суду – до судової палати [108, с. 24]. Досить рідко в якості апеляційної інстанції діяли касаційні департаменти Сенату. Вони розглядали апеляційні відгуки та протести на вироки судових палат, винесені без участі станових представників.

На практиці розгляд апеляційних скарг і протестів дещо відрізнявся від загального порядку провадження у суді першої інстанції. У мировому з'їзді у розгляді апеляції не брали участь мирові судді, чиї вироки оскаржувалися. Явка сторін була обов'язковою лише у разі, якщо суд визнавав це за необхідне, а їх відсутність не припиняла провадження. Прибувши на засідання вони брали участь у дебатах на загальних підставах.

На мировому з'їзді знову робилася спроба примирити сторони, якщо справа допускала примирення і мало місце пояснення товаришем прокурора значення поданих доказів і законів, що стосуються справи. У загальних судах підсудному, який не обрав собі захисника, адвокат призначався судовою палатою [100, с. 19].

Підсумком апеляційного розгляду було затвердження колишнього вироку або винесення нового вироку. Цікаво, що покарання підсудному могло бути як скасовано або зменшено, так і збільшено, або могло бути визначене нове покарання (тільки на вимогу обвинувача). Винесені вироки суду апеляційної інстанції замінювали вироки суду першої інстанції та були остаточними і підлягали оскарженню лише в касаційному порядку.

Метою касаційного оскарження було повне або часткове скасування касаційним судом вироку та направлення справи на новий розгляд [62, с. 328- 329]. У разі затвердження апеляційним судом вироку суду першої



інстанції касувати вирок могли ті ж суб'єкти, які мали право на апеляційне оскарження. При цьому касація здійснювалася особами тільки у своїх інтересах, за винятком прокуратури, яка могла подати протест і на користь підсудного, що, втім, траплялося на практиці дуже рідко. Подавати касаційну скаргу можна було у двотижневий термін. У такому разі виконання оскарженого або опротестованого вироку призупинялося. Водночас це не стосувалося виправдувального вироку.

Отже, судова реформа 1864 року започаткувала принципово новий, заснований на інших засадах кримінальний процес, ніж той, який був у дореформений період. Статут кримінального судочинства забезпечив суду незалежність і самостійність, так само як і надав учасникам процесу, насамперед, обвинувачення та захисту, широкі можливості й перетворив обвинуваченого з об'єкта на активного суб'єкта процесу. Водночас відзначимо, що суду було забезпечено процесуальну самостійність, свободу дій у рамках закону, вільну оцінку доказів.

## **Висновки до розділу 2**

Судові статuti 1864 року були результатом трансформаційних процесів правосуддя російської імперії середини XIX ст. Їх запровадження мало на меті замінити чинну на той час судову систему, що суттєво прийшла в протиріччя з реальністю життя і явно не відповідала вимогам часу. Для тогочасного суду були притаманні низька юридична грамотність суддів, хабарництво, обмеженість, що полягала у вирішенні справ лише на основі письмових матеріалів слідства. Панувала інквізиційна форма судочинства, а процес відбувався у глибокій таємниці. Застосування силових прийомів, тортур і шантажу, свавілля, судові помилки, бюрократизм і судова тяганина були звичними явищами для дореформеного суду. Зазначені фактори доволі чітко вказували, що стара судова система з її становим принципом здійснення

правосуддя, громіздкістю і хаотичністю потребують докорінного реформування.

За основу судоустрою і судочинства укладачі судових статутів взяли найкращі західні зразки нового демократичного суду. Вони створювались на базі процесуальних і організаційних засад європейських країн. Проголошувались принципи відділення судової влади від законодавчої, виконавчої і адміністративної, закріплювався принцип рівності усіх перед законом, незмінності і незалежності суддів, усність, гласність, змагальність судочинства, презумпція невинуватості. Серед комплексу модернізаційних заходів було також запровадження всестанового суду та інституту присяжних засідателів, заснування адвокатури, реорганізації прокуратури, створення мирової юстиції, інституту судових слідчих, незалежних від поліції. Обвинувачений, позивач і відповідач вже виступали рівноправними учасниками судового процесу, наділеними комплексом самотійних прав, які підлягали повазі з боку суду. В основу судових статутів закладалася уява про правову особистість, що сформувало якісно новий світогляд на роль особистості в суді.

Застосування норм судових статутів у сфері доступу до правосуддя доволі чітко виразилось у процесі розгляду цивільних та кримінальних справ. Після запровадження реформи суттєві зміни спостерігалися у цивільному судочинстві, де стали поєднуватись публічно-правові принципи і змагальні основи. Це сприяло можливості приватним особам до вираження їх волі і самотійності, чого не було передбачено у відповідних законодавчих актах попереднього періоду, який будувався на загальних засадах судочинства і явно не відповідав суспільно-економічним процесам, що відбувалися в державі. Судові статути запровадили нові принципи цивільного судочинства, які засновувалися на позитивному досвіді європейських країн, і котрі довели свою значимість та ефективність у державному будівництві.

Однією з основних ідей, яку проголосили судові статути, була ідея свободи. Вона лягла в основу цивільного судочинства. Цивільний процес, в

основу якого закладена рівність сторін, був можливий тільки у державі з юридично вільним населенням. Внаслідок селянської реформи з'явилася значна кількість представників вільного селянського населення, яке поступово наділялося правами і стало повноцінним учасником суспільних відносин. Розвиток ринкової економіки, становлення банківської системи і підприємницької ініціативи ще більше актуалізували передумови для появи якісно нового цивільного процесу.

Після запровадження норм судових статутів процес розгляду кримінальних справ зазнав кардинальних змін. Судові статути проголошували свободу у кримінальному процесі, забезпечили його існування на якісно нових принципах. В його основу було закладено свободу суду й свободу особистості. Запроваджувались принципи відділення судової влади від адміністративної, незалежності суду, відділення обвинувальної влади від судової, вільної оцінки судом доказів, самостійності суду, заборони відмови у правосудді, гарантій для потерпілого, розумних строків судочинства, гласності, змагальності і забезпечення підсудному права на захист, рівноправності сторін, усності і безпосередності, спостерігалось зародження основ презумпції невинуватості.

Судові статути, які базувалися на загальних засадах змагального процесу, все ж мали свої особливості. Зокрема, змагальницький принцип не був притаманний усім стадіям кримінального процесу. Попереднє слідство ще мало ознаки слідчого процесу, на стадії віддання до суду також спостерігалися пережитки попередньої системи, що давало підстави характеризувати кримінальний процес як змішаний.

### **РОЗДІЛ 3. СПЕЦИФІКА ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ У ПЕРІОД ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ СИСТЕМИ СУДОЧИНСТВА В КІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

#### **3.1. Причини та особливості здійснення судової контрреформи**

Як було зазначено у попередньому розділі дисертації, судова реформа не була одномоментним актом і вводилася поступово, її реалізація затяглася майже на 40 років. Упродовж цього часу судові статuti зазнали серйозної ревізії, в частині не лише кількісних показників (близько 700 новел), але і сутнісних трансформацій, що мали системний характер. Фактично зміни найбільше пов'язані з двома аспектами: підрив незалежності суду й принципу відокремлення його від адміністрації та розширення адміністративної практики з допомогою звуження сфери судової юрисдикції, що в науці часто іменувалося як бюрократизація правосуддя, тобто повернення судової влади як мінімум під опіку виконавчої, перетворення суддів простих чиновників. Таким чином, можемо спостерігати доволі конкретні наміри влади у справі повернення до правосуддя керованої адміністрацією дореформеної юстиції. Проголошені новели стосувалися самої суті нового суду. У рамках такої урядової політики чітко простежується наступ влади і на незалежність суду, і на демократичні засади процесу, і ліквідацію мирової юстиції. Водночас приймається серія законів, які засвідчують пошук самодержавством відповідної інстанції для розгляду політичних справ тощо [16, с. 57]. Ще однією характеристикою судової контрреформи є відхід від фундаментальних принципів правосуддя, закріплених у ході судової реформи. Отже, судову контрреформу можна визначити як систему заходів уряду, спрямованих на бюрократизацію судової влади, обмеження суддівської незалежності, підрив основних принципів демократичного правосуддя, закріплених реформаторським законодавством, з використанням і правових, і протиправних способів, а також посилення адміністративного елемента у

юстиції. Найбільш успішними, які значною мірою досягли своєї мети були ці заходи уряду у сфері політичної юстиції, обмеження суду присяжних та мирової юстиції.

Після приходу до влади Олександра III особливо яскраво простежуються ідейні витoki курсу на збереження самодержавства. Провладні сили ініціювали відновлення станового принципу організації суспільства як базових засад влади та імперської державності взагалі, а також курс на відновлення дореформеного судочинства. У своїх тезах вони піддавали різкій критиці західний конституціоналізм, якому доволі потужно протиставлялося самодержавство. Ініціюючи вироблення нового урядового курсу, вони на широкий публічний загал виступили з доповідями щодо широкого кола проблем у державі, насамперед із критикою ліберальних реформ 1860-х рр. [16, с. 57]. Основна думка ідеологічної кампанії консерваторів проти судового ладу зводилася по суті до того, щоб позбавити суд його самостійності, яку забезпечили йому судові статuti. Головною метою такої діяльності було домогтися того, щоб адміністрація керувала судом.

Потрібно зауважити, що проведена судова контрреформа не була точковою. Масштабність змін, які внесла реформа 1864 р. до судового устрою, мала наслідком глибину, систематичність і протяжність у часі, що позначилося також і на періодизації судової контрреформи. З огляду на це говорити про лінійний характер та відповідну хронологію судової контрреформи не доводиться. Це пов'язано перш за все з відсутністю будь-якого плану щодо її реалізації. Політичні рішення, що переростали згодом у закони, які вносили зміни до судових статутів, нерідко викликалися спонтанною реакцією на події суспільно-політичного життя або навіть на окремі судові рішення.

Говорячи про періодизацію, насамперед слід визначити хронологічні межі судової контрреформи. За своєю суттю вона є комплексом заходів, спрямованих на бюрократизацію судової системи, тобто на повернення суду зі статусу незалежного органу до стану дореформеного додатку адміністрації та перетворення суддів із слуг закону на звичайних чиновників – виконавців

розпоряджень вищого керівництва. При цьому нижньою межею можемо визначити 1866 рік, зокрема Закон від 12 грудня 1866 р., котрий змінив судочинство у справах про порушення законів про друк. Сюди ж можемо віднести і право губернаторів, що закріпило, викликати (або запрошувати) судових чиновників, які мали неухильно підкоритися його законним вимогам [230, с. 62]. У період із 1866 по 1870 роки суттєвих актів судової контрреформи не спостерігалось. Проте з 1885 р. ідеї контрреформи та механізмів її реалізації в частині кардинальних змін судових статутів виходять на перший план. Таку ситуацію зумовив замах на царя, а також цілий ряд виправдувальних вироків окружних судів з різних категорій справ. Мова йшла зокрема про образу честі та гідності дворянського стану, що знаменувало початок повороту урядового курсу у бік контрреформ, насамперед у судовій сфері.

1 липня 1868 р. було прийнято Закону про касаційну заставу при скаргах на цивільні рішення судових палат, що означало обмеження доступності правосуддя. Остаточний поворот урядової політики у бік нівелювання норм судових статутів позначився у зв'язку з рядом політичних процесів, після чого відбулася низка правок у всіх частинах статутів, які у підсумку обмежували незалежність суду і забезпечували його урядовий ухил. Як верхню межу періодизації можна визначити 1899 р., пов'язавши її із закінченням діяльності комісії М. Муравйова щодо нової редакції судових статутів, яка істотно відступала як від первісної сутності. Зауважимо, що основні акти у сфері провадження у справах про державні злочини були прийняті в 70-ті роки XIX ст. У сукупності вони являють собою своєрідний пошук самодержавством, що виявило невідповідний механізм політичної юстиції, створений судовими статутами 1864 р., найбільш ефективної судової форми для боротьби з революційним рухом. Як показує практика, такі заходи й стали одними з найголовніших елементів судової контрреформи.

19 травня 1871 р. було видано новий закон про дізнання з політичних справ. Відзначимо, що дізнання здійснювалося спочатку поліцією, й набуло великої ваги, коли справа стосувалася державних злочинів. Перші серйозні

новели у статутах завдячують своєю появою масовим політичним процесам, розслідування і судовий розгляд яких здійснювався суворо у межах судових статутів.

Численні новели законодавства стали свідченням визнання владою недосконалості механізмів політичної юстиції, закріплених у судових статутах. Саме в цьому вбачалися причини надмірно м'яких вироків судів на перших політичних пореформених процесах. Вони не допускали й думки про те, що судді на політичних процесах можуть залишитися об'єктивними юристами і, спираючись на закон, не лише призначатимуть нестрогі покарання політичним злочинцям, але й навіть будуть виносити виправдувальні вирoki. Ряд вироків щодо резонансних політичних процесів викликали заходи уряду у відповідь у вигляді законів про судочинство з державних злочинів. Першим і одним з найважливіших у низці контрреформених законів про суд, як реакцію держави на революційний рух, що розростався, був Закон 7 червня 1872 р. Фактично це була нова редакція другого розділу «Про судочинство з державних злочинів» книги третьої Статуту кримінального судочинства. Вона започаткувала нову надзвичайну судову інстанцію для розгляду справ про державні злочини – Особливу присутність урядового Сенату (далі — ОПУС). Законом було закріплено її склад (судді та представники станів) і основні засади провадження у справах.

Усього за 40 років свого формального існування ОПУС розглянула 48 справ – у середньому приблизно одну справу на рік, хоча процеси розподілялися нерівномірно: 1872-1878 рр. – 37 справ; 1881-1890 рр. – 7 справ; 1905-1912 рр. – 4 справи. Результати роботи вищого судового органу, яка відбувалася в закритому режимі були, по суті, прикладом спеціальних політичних судилищ, аналогічних тим, до яких самодержавство зверталося в попередні епохи та які стали анахронізмом на тлі проголошених у 1864 р. принципів судоустрою та судочинства. Рішення Державної ради від 9 травня 1878 р. щодо тимчасової зміни підсудності та порядку провадження справ про державні злочини повернуло цю категорію справ у підсудність

судових палат. Фактично це перетворило ОПУС на суд, створюваний відповідно до спеціального указу царя стосовно конкретної справи. У такій якості він був визначений і в Законі 7 червня 1904 р. Особлива присутність розглядала справи відповідно до загальних положень Статуту кримінального судочинства з невеликими відступами, передбаченими в Законі 7 червня 1872 р., на підставі глав про державні злочини Положення про покарання кримінальних та виправних (з 1904 р. – на підставі Кримінального уложення).

Різке зростання кількості політичних процесів, інтенсивна робота цивільних судів та військової юстиції призвели до того, що на початку ХХ ст. ОПУС виявилася практично недоцільною. Однак даний інститут був ліквідований лише постановою Тимчасового уряду після Лютневої революції. Фактично царський уряд бачив в особі сенаторів – членів Особливої присутності у справах про державні злочини лояльних служителів правосуддя, готових писати вирoki відповідно до урядової позиції. Очевидно, що запровадження спеціального суду у справах про державні злочини демонструвало розчарування царизму у загальних судових інститутах та загальних механізмах (у тому числі процесуальних) розгляду цієї важливої для нього категорії справ. Вжитий захід, пов'язаний із заснуванням ОПУС, свідчив про повернення до дореформених традицій створювати «ручні», легко керовані суди.

У 1870-х роках було прийнято низку актів, що регламентували судочинство у справах про державні злочини як у цивільних, так і у військових судах. Для перегляду статей Уложення, що стосувалися діяльності незаконних співтовариств, була утворена спеціальна комісія, до складу якої входили представники Міністерства юстиції та МВС, корпусу жандармів та відділення імператорської канцелярії. Комісія розробила проект закону щодо підсудності, провадження дізнання, слідства, передання суду, а також самого суду стосовно незаконних утворень. Даний закон був затверджений 4 червня 1874 р., а за своєю суттю він демонстрував відступ від правил, встановлених у статутах



стосовно осіб, які провадять дізнання про незаконні утворення. Так жандармам за письмовою пропозицією прокурора судової палати було надано право взяти під варту обвинувачених у злочинах, які не тягнуть за собою позбавлення всіх прав стану або всіх особливих прав та переваг, якщо зазначена міра представляється необхідною щодо попередження відносин обвинувачених між собою чи приховування слідів злочину.

Необхідно констатувати також наступ самодержавства на один із ключових принципів судоустрою – незмінність суддів, яка мала стати першочерговою гарантією незалежності суду та відокремлення судової влади від адміністративної [36, с. 117]. Вже незабаром після набрання чинності судовими статутами сам цар зіткнувся з дією цього принципу. Річ у тім, що у 1866 році міністр внутрішніх справ П. Валуєв, обурений виправдувальними вироками окремих окружних судів у справах щодо друкованих видань, які вмістили статті «антиурядового спрямування», звернувся до царя з клопотанням про усунення керівників цих судових установ. Однак Олександр II при всьому невдоволенні принципом незмінності суддів все ж таки не підтримав ініціативу.

Серйозного удару даному принципу було завдано Олександром III. 20 травня 1885 р. було прийнято закон, який спрямовано на обмеження незмінності суддів як ключової гарантії їхньої незалежності [117, с. 21]. Це суттєво позначилося на принципах суддівської незмінності, які проголошувалися у судових статутах. Було переглянуто позиції стосовно того, що суддя міг бути звільнений з посади за службові провini тільки за вироком кримінального суду, а за діяння, що не належать до служби, – лише у разі особистого затримання за борги, оголошення неспроможним боржником або засудження за злочин. Причому рішення мали винести Загальні збори касаційних департаментів Сенату. Воно ж надавало суду суддів, які протягом року зазнали трьох зауважень за недогляд по службі.

Щодо дисциплінарної відповідальності, то судді притягувалися до неї загальними зборами суду, в якому вони працювали. Розгляд дисциплінарної

справи відбувався голосно і за участю захисту, а єдиним стягненням було застереження. Інші стягнення, вважали «батьки» судової реформи, не відповідають високій гідності суддів та можуть похитнути повагу до звання судді. Але такі стандарти притягнення суддів до відповідальності мали гарантувати незалежність суду, запобігати втручання адміністративної влади у судову діяльність.

Після початку судової реформи, ставлення можновладців до високої гідності суддів суттєво змінилося. Влада прагнула відновити можливості маніпулювання судом у дореформені часи. Перетворення суддів на простих чиновників було їх кінцевою метою [36, с. 117]. Саме зазначений вище закон й змінив підстави та порядок дисциплінарної відповідальності суддів й підпорядкував їх, з одного боку, міністру юстиції, з іншого – старшому голові судової палати.

За зазначеним Законом, крім загальної дисциплінарної відповідальності суддів за упущення при виконанні посадових обов'язків з появою нових видів дисциплінарних стягнень, створювався механізм особливої дисциплінарної відповідальності [36, с. 117]. Вона встановлювалася за упущення при виконанні посадових обов'язків, які хоча й не тягнули за собою звільнення з посади, але за своїм значенням і багаторазовістю свідчать про невідповідність винного судді займаній посаді або про явну з його боку зневагу до своїх обов'язків. Водночас йшлося про недопустимі вчинки поза службою, які, хоч і не передбачали притягнення до кримінальної відповідальності, але, будучи несумісними з гідністю суддівського звання і отримавши розголос, позбавляли суддю довіри і поваги. Як зауважила з цього приводу сучасна дослідниця О. Драгнєвіч, «така законодавча новація суттєво звужувала можливості реалізації суддівського імунітету, тому що закон залишав остаточне рішення з приводу того чи іншого судді на розсуд осіб, які входили до установ, уповноважених позбавляти суддів їх імунітетів, гарантованих судовими установами 1864 р. Це було небезпечним прецедентом» [36, с. 117].

З метою реалізації особливої дисциплінарної відповідальності суддів було створено спеціальну комісію, котра могла прийняти рішення про дисциплінарне покарання судді, що провинився, тимчасовим усуненням з посади, переміщенням його в іншу місцевість на рівнозначну суддівську посаду або навіть його звільнення. Розгляд справи йшов за зачиненими дверима, захист не допускався, рішення комісії оскарженню не підлягали.

Рішення комісії являли собою фактично суд честі для суддів, вона оперувала невизначеними термінами, такими як: «грунтовні підстави сумніватися у спокійному та неупередженому виконанні обов'язків», «гідність і звання судді», «невідповідність становищу». Такі абстрактні і розпливчасті за формою визначення підстав відповідальності суддів надавали широкі можливості для адміністрації.

Ще одним правовим наслідком зазначеного закону було зосередження загального нагляду за судами в руках міністра юстиції, що, безперечно, негативно позначалося на незалежності суду [36, с. 117]. Тепер судді були зобов'язані на вимогу міністра доставляти йому відомості та пояснення письмово, а у необхідних випадках навіть подавати особисто. Цей закон розширив і наглядові повноваження старшого голови судової палати, перетворивши його з «першого серед рівних» на своєрідного «начальника» над суддями, який наглядає за їх діяльністю та має дисциплінарні прерогативи. Зазначимо, що у суспільних колах закон не зустрів однозначної оцінки. Так представники ліберального напрямку звертали увагу нівелювання принципу незалежності суду через суттєві утиски незмінності суддів. Консервативні кола оцінювали закон позитивно, як засіб своєрідного наведення порядку у кадровому складі суддів.

Каральні можливості Закону 20 травня 1885 р. використовувалися і для усунення неугодних, у тому числі з політичних міркувань суддів [36, с. 117]. З 1885 по 1894 роки стосовно суддів було розглянуто 129 справ. Вони притягувалися до дисциплінарної відповідальності за такі провини, пов'язані з судочинством, як повільність при провадженні справ, неналежне виконання

посадових обов'язків, а також правопорушення: розтрата, фальсифікація, присвоєння, дії, несумісні зі статусом судді тощо.

У цьому контексті важливо також звернути увагу й на моральний вплив закону на суддівський корпус. При ухваленні рішень судді часто враховували позицію офіційної влади стосовно конкретної справи. Активне використання Міністерством юстиції загрози застосування механізму закону змушувало суддів прислухатися до вказівок начальства як у політичних, так і в інших справах чи подавати «добровільне» прохання про відставку тощо. Водночас у законі встановлювалося ще одне нове правило, що стосувалося перенесення розгляду кримінальних справ з одного суду до іншого, що явно свідчило про недовіру уряду до судових інституцій. Встановлювалось, що таке перенесення виконується рішенням об'єднаної присутності та касаційних департаментів. Більше того, питання про перенесення увійшло тепер до компетенції міністра юстиції, а підставою для перенесення була не лише турбота про неупередженість судового вироку, але й забезпечення охорони громадського порядку.

Ще одним наступом самодержавства на демократичні здобутки судової реформи стало звуження гласності судочинства. Введена в 1864 р. гласність судочинства була позитивно зустрінута суспільством. Двері судів були відчинені для громадськості, що, безперечно, означало встановлення своєрідного публічного контролю за судом. Дійсно, принцип гласності був надійною гарантією контролю громадськості за судочинством. Причому розробники судової реформи, дбаючи про гарантії гласності, не допустили можливості закриття дверей суду на його розсуд.

Проте з часом цей принцип почав піддаватися обмеженням. Законом 7 червня 1872 р. допускалося закриття дверей судового засідання під час розгляду справ «державні злочини». Надалі обмеження гласності судочинства було передбачено надзвичайними законами 9 серпня 1878 року та 5 квітня 1879 року, Положенням про заходи щодо охорони державного порядку та громадського спокою 1881 р. та ряді законів пізнішого періоду.

3 травня 1886 р. міністр юстиції виніс на розгляд Державної ради законопроект про обмеження гласності судочинства. Мотивація такої необхідності перебувала передусім у площині політичної юстиції. Так наголошувалось, що в окремих випадках злочинне діяння, яке підлягає судовому розгляду, настільки тісно пов'язане з обставинами, що стосуються державних злочинів або судових розпоряджень вищих посадових осіб держави або предметів діяльності вищих урядових установ, що дослідження на суді подібних обставин неминуче, а тим часом, при публічному їх розгляді може бути викриття перед публікою даних, оголошення яких виявляється шкідливим для успішного розслідування державних злочинів.

Проект передбачав обмеження гласності судових процесів у тому випадку, коли створюється небезпека «порушення вимог моральності», релігійних переконань або «шкідливого впливу на хід правосуддя», коли справа «загрожує порушенням умів» і гласність не може допускатися «на користь охорони громадського порядку або гідності державної влади». Цілком очевидно, що настільки розпливчасті формулювання відкривали широкий простір для зловживання даними можливостями обмеження гласності судочинства як одного з основних принципів, запроваджених у 1864 році.

Слід зауважити, що цей проект не одразу отримав підтримку в Державній раді, оскільки більшість її членів розглядала його як надання одноосібної влади міністру юстиції, що суперечило б основним засадам офіційного судового устрою. В результаті при голосуванні на Загальних зборах більшість виступила проти законопроекту. Такі результати не задовольняли царя, який офіційно прийняв позицію меншості, проголосивши даний проект законом.

Таким способом було збільшено обсяг прав суду щодо «закриття дверей» судового засідання. У самому Законі встановлювалася заборона для деяких категорій населення, серед яких малолітні, учні всіх видів навчальних закладів, неповнолітні та жінки. Міністру юстиції було надано право «зачиняти двері» судового засідання, якщо він вбачав, що публічний розгляд

справи ображає релігійне почуття чи порушує вимоги моральності, або не може бути допущено у вигляді охорони гідності державної влади, громадського порядку чи забезпечення правильного ходу судових дій. Міністр юстиції отримав право у будь-який час «закривати двері» засідання будь-якого суду на підставі відомостей, що до нього дійшли, і зробленого на їх основі висновку, що публічний розгляд справи недоцільний.

В контексті нашого дослідження вважаємо за необхідне розкрити також особливості наступу на принцип змагальності процесу та урядову політику щодо обмеження адвокатури. Станом на кінець XIX – початок XX ст. кількість адвокатів у країні постійно зростала. Якщо 1866 р. було затверджено у своєму званні перші 27 адвокатів, то через півстоліття їх кількість перевищила 5000. Водночас, припинене у 1874 році фактично на 30 років створення нових рад присяжних повірених негативно позначилося на забезпеченні контролю діяльності членів адвокатської корпорації з боку органів стану.

З 1880-х років політика самодержавства на обмеження адвокатури стає особливо помітною. Проголошуючи гасло боротьби за чистоту адвокатури, царизм мав цілком певні політичні цілі. Авторитарний режим нетерпимо ставився до незалежних груп, серед яких була й адвокатура, особливо коли вони стояли на шляху його планів боротьби з політичною опозицією [114, с. 284-285]. Саме з адвокатами, їхньою успішною діяльністю на політичних процесах можновладці часто пов'язували виправдувальні чи м'які вироки підсудним-революціонерам.

Влада визнала головним винуватцем численних виправдувальних вердиктів присяжних засідателів саме присяжних повірених (захисників). Були випадки, коли адвокати прагнули будь-якою ціною домогтися виправдувального вироку. Однак причина цього пояснювалася глибокими причинами, що пов'язані з недосконалістю попереднього слідства, тривалим попереднім висновком обвинувачених, соціальними причинами, і навіть особливостями самого злочину. Існували й інші вагомі причини невдоволення, пов'язані з доволі успішною участю адвокатів у політичних процесах

[114, с. 284-285]. Зауважимо, що саме у зв'язку з останнім влада використовувала будь-які приводи, а то діючи і без приводу, щоб здійснювати тиск на адвокатуру, виробляти в адвокатів почуття страху, сковувати їхню активність та ініціативу на процесах. Можемо спостерігати, що влада за пореформені десятиліття формувала різноманітні методи ведення конфронтації з адвокатурою, дійшовши до прямого кримінального переслідування у зв'язку з професійною діяльністю адвокатів.

Наступ на діяльність присяжних повірених доволі чітко простежується з середини 1880-х років. Міністерство юстиції остаточно прийшло до переконання в необхідності перегляду існуючих узаконень щодо повірених у судових справах. Така діяльність у подальшому призводила до суттєвого обмеження діяльності адвокатури. У записці від 30 жовтня 1885 р. Олександрю III з боку міністерства містилися основні ідеї плану «судової контрреформи». Обґрунтовувалася необхідність вжиття рішучих заходів щодо обмеження адвокатської діяльності, поставивши повірених у сувору дисципліну перед судом. При цьому в адвокатах вбачалася найбільша небезпека для державного порядку [114, с. 284-285].

15 грудня 1893 р. до Державної ради міністром юстиції був внесений проект про адвокатуру, де зазначено низку недоліків в її організації, що особливо виявились у пореформений період: 1. Нестача адвокатів компенсувалася тим, що потягнулися недобросовісні люди та особи, які не мають відповідної освіти. 2. Серед адвокатів з'явилося чимало осіб, які відхилялися від суворого виконання обов'язку і не в змозі належним чином виконувати свою роботу. Ключова думка полягала у необхідності встановлення належного нагляду за адвокатурою, а також надати право дисциплінарного переслідування адвокатів не лише судовим палатам, а й окружним судам і навіть прокуратурі. Все це мало забезпечити довіру до адвокатури з боку уряду.

Упродовж 1894-1899 рр. над розробкою проекту реформи адвокатури працювала комісія М. Муравйова. Результатом її роботи стало те, що із трьох

можливих форм: абсолютно вільна адвокатура; державна адвокатура, підпорядкована судам; судово-громадські діячі, що відповідають цензовим умовам та складають самостійну корпорацію при судах під їх наглядом; вона прийняла саме останню схему. Було сформульовано суть адвокатури за новим принципом. Так повірені як судово-громадські діячі, що поєднують у своїй особі різноманітні цензові умови, утворюють самостійну корпорацію, що перебуває при судах і під їх наглядом і є в постійній взаємодії з ними.

Комісія виступила за нерозривне та тісне єднання з судовими установами під їх безпосереднім контролем, із визначеною відповідальністю та самоврядуванням лише у питаннях внутрішнього розпорядку. Було передбачено додаткові можливості дисциплінарного контролю судових інститутів за адвокатурою, навіть допускався протест прокурора на вступ будь-якої особи до стану присяжних повірених та посилено відповідальність адвокатів перед клієнтом, корпорацією та судовою владою. Можемо простежити, що зазначені переміни кардинально йшли врозріз із принципами самовизначення та самоврядування адвокатського стану, закріпленими у статутах 1864 року.

Зі сторони адвокатури проект про реформування адвокатури піддався нищівній критиці. Так, критикувалися майже всі обмеження для адвокатів, зокрема обмеження для адвокатів вести справи лише межах округу палати, до якої приписані, проти надання права чиновникам виступати як повірені у справах. Аналогічна критика проекту реформи адвокатури містилася у висновках цілого ряду адвокатських об'єднань.

Незважаючи на невдачу із затвердженням проекту М. Муравйов не змінив своєї позиції щодо адвокатури. У 1904 р. він включив у свою доповідь царю тезу про роль процесі захисника, який зобов'язаний сприяти, а не перешкоджати суду у досягненні цілей імперського правосуддя. Водночас наголошувалося на перевазі, яка має надаватися інтересам обвинувачення перед інтересами захисту. Можемо стверджувати, що така спроба знайшла своє практичне застосування. У судах доволі часто допускалися обвинувальні



докази, які за законом мали б бути не прийнятними. Агенти політичного розшуку повідомляли суду про свої «агентурні відомості», а стороні захисту заборонялося, під приводом професійної таємниці, з'ясовувати походження цих відомостей, хоча очевидно, що без такого з'ясування вони могли бути піддані сумніву щодо їх достовірності. Були також випадки обмеження судом прав захисту, які не узгоджувалися з жодними нормами закону. На судових процесах в окремих випадках головуючий наперед заявив захисникам, що не дозволить нікому з них робити зауваження щодо дій, які відбуваються на суді, а також не допустить заяв і клопотань про занесення до протоколу відомостей про ці дії. Однією із форм застосування утисків самодержавством адвокатури у зв'язку з її участю у політичних процесах стало пряме притягнення адвокатів до кримінальної відповідальності за звинуваченням у державних злочинах.

Чимало нововведень стосувалося й суду присяжних [86, с. 500-501]. На початку 1870-х років Міністерство юстиції доручило прокуратурі надати відомості про кількість і причини виправдувальних вироків, винесених присяжними засідателями. Попри сумлінне виконання присяжними своїх обов'язків, чиновники все ж прийняли рішення щодо перегляду основних засад їхньої діяльності. Присяжних часто звинувачували у слабкості кримінальної репресії, особливе обурення викликали виправдувальні вердикти присяжних у випадку, коли підсудний визнавав провину. З метою дискредитації даного інституту владою розгорнулася широка суспільна кампанія. У результаті шаленої критики інституту присяжних засідателів сформувалися уявлення про основні та бажані заходи щодо нього: 1) звуження компетенції суду присяжних; 2) надання суду права скасовувати явно, на його думку, неправильні вердикти; 3) злиття присяжних та коронних суддів в одну колегію; 4) усунення присяжних від суду над особами, які зізналися у злочині; 5) система корекціонізації, за якою справа не потрапляла б до суду присяжних, а судилася коронним судом. Слідом за кампанією проти суду присяжних, розгорнутою в газетах і журналах, а також як реакцію на виправдувальні вердикти присяжних по ряду резонансних справ запроваджено низку

законодавчих актів, спрямованих насамперед на скорочення підсудності суду присяжних [38, с. 33].

6 квітня 1878 р. Міністерством юстиції було винесено на розгляд Державної ради подання про зміну підсудності справ про злочини проти посадових осіб. У своєму поданні воно наводило приклади терористичних актів, вчинених народниками щодо посадових осіб при виконанні ними службових обов'язків. Міністр наполягав на тому, що встановлений статутами порядок розгляду цих категорій справ окружними судами за участю присяжних засідателів не міг бути достатньою гарантією суворої репресії. Він наголошував на негайному вжитті невідкладних заходів, із встановленням яких суворота за законом карність випадків насильства та опору органам уряду була б належним чином забезпечена. Міністр вважав за необхідне передати цю категорію справ із звичайної підсудності суду присяжних до особливої присутності судових палат.

Зазначимо, що 9 травня 1878 р. цар затвердив такі пропозиції. З того часу усі справи про опір розпорядженням уряду, непокорі владі, образу або явну неповагу до чиновників при виконанні ними службових обов'язків, втечі з в'язниць, виведенні чи втечі осіб, які перебувають під вартою або наглядом, а також вбивстві посадовця з підсудності окружних судів, у засіданні яких брали участь присяжні засідателі, передавалися до відання особливої присутності судових палат із становими представниками. Очевидно, що розрахунок був на те, щоб гарантувати винесення для справ потрібного вироку. Таким чином, Закон 9 травня 1878 р., звужуючи коло ведення суду присяжних, розширив, своєю чергою, сферу особливої політичної підсудності, ще раз продемонструвавши недовіру до загальної, ним створеної юстиції.

Як показала наступна практика особливих присутностей судових палат у справах про злочини проти порядку управління, дане рішення виявилось недоцільним за кількома критеріями: по-перше, справи, передані у відання особливих присутностей, як правило, не мали на практиці політичного характеру, і нічим, крім реакційних прагнень, не виправдовувалося; по-друге,

ця інстанція виявилася значно менш практично зручною, ніж суд присяжних, і фактично марною. Крім того, зазначений Закон відкрив нову сторінку юридичного оформлення політичної юстиції: формування специфічного тимчасового законодавства, яке швидко набуло широкого поширення. Закони стали видаватися на певний час без вказівки терміну, тобто на невизначений період.

9 серпня 1878 р. був прийнятий царський Указ «Про тимчасове підпорядкування справ про державні злочини та деякі злочини проти посадових осіб віданню військового суду, встановленому для воєнного часу». Указ передав у підсудність військового суду справи про злочини, пов'язані зі збройним опором владі, а також вбивства, замаху на вбивство, завдання тяжких ран та каліцтв посадовим особам, що суттєво скорочувало підсудність окружного суду з присяжними засідателями.

У 80-х роках XIX століття, в умовах посилення державного режиму після вбивства Олександра II, продовжувалося ухвалення низки законів, спрямованих на обмеження компетенції суду присяжних. Із його юрисдикції поступово вилучалися загальнокримінальні злочини. Так, Законом 11 травня 1882 р. було вилучено злочини, які нехай безпосередньо і не належали до розряду державних, але за змістом об'єктивної сторони подібні до діянь, якими відрізнялися представники народницьких організацій. Закон став, по суті, реакцією на низку гучних і менш помітних, але чутливих до влади терористичних актів.

Відтепер справи про повстання або опір владі, напади на військовослужбовців і поліцейських, а також на посадових осіб під час виконання ними службових обов'язків, якщо такі злочини супроводжувалися вбивством, підпалом, замахами на ці злочини або спричинили тілесні ушкодження, передавалися на розгляд особливих присутностей судових палат за участю станових представників. Крім того, Закон 18 травня 1882 р. знизив покарання у справах про незначні крадіжки і передав їх у мирову підсудність,

вилучивши тим самим їх з відання присяжних. Це пояснювали тим, що присяжні з числа селян часто виправдовували підсудних.

Міністерство юстиції наголошувало, що судові статuti недостатньо рішуче обмежили присяжних засідателів, вилучивши лише державні злочини з їхньої компетенції. Для судження про злочини проти порядку управління представники міністерства переконували у необхідності знань про державний устрій і про його завдання, а цим умовам не завжди можуть відповідати присяжні засідателі. У зв'язку з цим, на думку міністра, треба продовжувати скорочувати їхню підсудність. Наступним Законом від 18 грудня 1885 р. у присяжних вилучено справи про злочини, пов'язані з порушеннями паспортного статуту, за якими також часто виносилися виправдувальні вердикти навіть за очевидності вини, й передано їх до компетенції судово-мирових установ.

Намічений курс влади на скорочення юрисдикції суду присяжних простежується також і в 1889 р., коли було прийнято ще один закон, який вирішив дилему підсудності справи при скоєнні кількох злочинів різної підсудності – окружним судам із присяжними та особливою присутністю судових палат на користь останніх. У законопроекті Міністерство юстиції заявило, що винесення неупереджених вироків за деякими видами злочинів проти порядку управління недоступне присяжним засідателям, які іноді виявляють схильність особливо поблажливо ставитися до злочинних проявів, особливо там, де влада протиставляється населенню.

Разом з тим, зважаючи на неоднорідність справ, що підлягають віданню присяжних засідателів Міністерство констатувало, що вони можуть виконувати свої обов'язки більш-менш задовільно, лише за умови належної кваліфікації та необхідних знань. А оскільки у присяжних такого досвіду часто було недостатньо, низку категорій справ Міністерство юстиції Законом 7 липня 1889 р. пропонувало передати суду станових представників. У цьому Законі йшлося, що у суду присяжних вилучаються справи про такі злочини:

- 1) злочини проти порядку управління;

- 2) злочини та проступки з державної та громадської служби;
- 3) злочини та проступки проти майна та доходів скарбниці;
- 4) злочини та проступки проти громадського благоустрою та благочиння;
- 5) злочини проти сімейних прав.

З даного переліку можемо простежити, що в діях Міністерства юстиції головною була ідея мінімізації компетенції суду присяжних зі справ про замах на посадових осіб та опір владі, образу чиновників тощо, тобто із злочинами, в яких потерпілою стороною були влада, її органи та чиновники. Цілком очевидно, що Закон від 7 липня мав політичне підґрунтя, оскільки у присяжних вилучили категорії справ, які мали хоч найменший натяк на політичний характер. Крім того, названим Законом було вилучено склади злочинів за посадою, вчинені чиновниками губернських та державних установ та виборними особами, які обіймали посади від VIII до V класу включно, головами та членами повітових земських управ та зборів, міськими головами та членами міської управи, а також і самими присяжними засідателями.

Таким чином, в результаті ухвалення низки законів уряд продемонстрував зміну акценту в судочинстві у сторону суду станових представників, які вбачалися йому більш надійним та передбачуваним елементом правосуддя. Розвиваючи таку ідею Міністерство юстиції перед Державною радою взагалі пропонувало залучати станових представників не лише у судові палати, але й в окружні суди. У той момент така пропозиція прийнята не була, але через двадцять років вона стала реальністю на підставі Закону 18 березня 1906 р. щодо справ про погроми і опір лісовій варті. З метою зменшення ролі суду присяжних у кримінальному судочинстві і посилення бюрократичного контролю даного судового інституту прийнято цілий ряд законодавства. За своєю суттю воно стосувалося організаційно-правових питань створення колегії присяжних. З одного боку, закони впорядковували процес формування загальних та чергових списків присяжних засідателів. З іншого боку, одночасно вирішувалося завдання забезпечення ширшої участі

місцевого бюрократичного елемента у складі тимчасових комісій, які очолювали повітові очільники дворянства.

Одним з найважчих ударів по основах судової реформи 1864 р. з явним відступом від ключового принципу поділу судової та адміністративної влади була адміністративно-судова реформа 1889 р., яка виявилася майже повною ліквідацією інституту мирових суддів та його заміні їх адміністративним елементом – інститутом земських начальників.

На початку 1889 р. можемо спостерігати критику інституту мирових суддів із боку впливових адміністративних та громадських кіл [101, с. 255]. У суспільстві обґрунтовувалась думка про те, що мирова юстиція втратила кредит довіри уряду. Для її усунення був необхідний привід та належна організація установ, які мали її замінити. Паралельно обговорювалось питання про перебудову порядку нагляду за селянським управлінням.

Мировий суд піддавався нищівній критиці за кожну помилку, його звинувачували навіть у революційних ухилах, зазначаючи, що він підриває престиж державної влади та вертикаль управління. У професійних юридичних колах також було чути критику мирової юстиції та вимоги її реформувати [101, с. 255]. Водночас статистичні дані свідчили про ефективність такого суду, його доступність для громадян (особливо селян), які відкрито виявляли своє задоволення судом, і ставилися з довірою та повагою до мирової юстиції.

Проте владу не влаштовував такий стан справ. В офіційних оцінках спеціально створених комісій на підставі губернаторських звітів за 1882- 1888 роки щодо діяльності мирових судів було поширено думку про слабку підготовку суддів, їхню повільність, недбалість, навіть про низький моральний рівень, про залежність від впливових людей на місцях, слабкість їхньої репресії стосовно найбільш типових правопорушень у селян, про нібито тотальну непопулярність мирових суддів, засуджувалась виборність мирових суддів.

Це прямо узгоджувалося з офіційним курсом Міністерства внутрішніх справ, оскільки поліція мала багато претензій до мирових суддів, які далеко не

завжди належно ставилися до переслідування правопорушників на підставі поліцейських протоколів, а ці дії мирових суддів, на думку поліції, підривали її авторитет. Більше того, поліція також вважала, що присяжні надто широко використовували своє право робити поліцейським зауваження за порушення по службі, що надзвичайно дратувало останніх. Мировий суд виявився «між двома вогнями», його жорстко критикували два головні відомства: «наглядове юридичне» (Міністерство юстиції та Сенат) і «наглядове адміністративне» – МВС.

Системну критику судово-мирового інституту містив Указ Сенату від 6 червня 1886 р. Сенат у кожному з пунктів критики застерігав, що недоліки виявлені лише в деяких мирових ділянках, а сам Указ мав на меті тільки усунення зазначених недоліків, упорядкування контролю та посилення нагляду за мировою юстицією. Більше того, у звіті Міністерства юстиції за 1887 р., тобто всього за два роки до ліквідації інституту мирового суду, його діяльність була визнана задовільною як у сенсі правильності ухвалених мировими суддями рішень, так і щодо швидкості судочинства.

Міністерство внутрішніх справ навпаки засудило основи судочинства мирових суддів: змагальний процес, встановлені докази, участь адвокатури, касаційний перегляд та ін. до перерахованих претензій додалися вже політичні звинувачення (вплив партій на вибори, слабкість репресії, поблажливість до селян тощо). Натомість як найбільш бажаний і відповідний потребам і стану народу висувався ідеал патріархального суду за совістю, за внутрішнім переконанням.

Потрібно зауважити, що на практиці недоліки мирової юстиції, що відзначалися в ході її ревізій, не впливали на її діяльність, її робота визнавалася цілком задовільною, а подекуди й доброю. У роки, що передували ліквідації мирової юстиції, Міністерство юстиції визнавало діяльність мирових суддів вельми успішною. Більше того, Міністерство юстиції та Сенат працювали над питаннями розширення сфери підсудності мировим суддям. Навіть у середині 1880-х років, коли Міністерство юстиції провело ревізійну

кампанію, приводом до якої стала боротьба проти судових статутів в урядових колах, зокрема, обговорення плану проти мирової юстиції, кампанія дала цілком задовільні результати. У 1889 р. в офіційному «Урядовому віснику» вміщено статтю, в якій констатувалося, що діяльність мирових суддів може бути визнана досить задовільною як у сенсі правильності поставлених мировими судьями рішень, так і щодо швидкості судочинства. Однак цей державний інститут опинився на шляху влади, яка задумала реформувати селянське управління [16, с. 60-61].

З огляду на зазначене маємо підстави стверджувати, що інформація про глибоку кризу мирової юстиції не мала відповідала дійсності і була свідомо поширена офіційною владою задля її ліквідації та заміни інститутом земських начальників. Вважаємо, що основна причина невдоволення політичної еліти, адміністрації мировим судом полягала в тому, що внаслідок судової реформи та появи на місцях цього інституту адміністративно-поліцейська влада втратила деякі важелі місцевого управління, які перейшли до формально незалежних судів. Більше того, місцева поліція була надзвичайно незадоволена обмежувальними діями мирових суддів щодо поліцейської практики адміністративних переслідувань, а також реалізацією мировою юстицією її повноважень неправомірних дій поліції щодо затримання осіб, притягнення поліцейських до судової відповідальності за порушення.

Водночас підготовка до адміністративної судової реформи велася доволі активно. 18 грудня 1886 р. Міністерством МВС представлено Олександру III доповідь, що містила програму реформи місцевого управління, зокрема створення інституту земських начальників як органів нагляду за селянським самоврядуванням. При цьому проект не містив пропозиції щодо ліквідації мирового суду, а передбачав лише скорочення його підсудності. Після схвалення царя проект було внесено до Держради із пояснювальною запискою, де обґрунтовувалося поєднання в особі земського начальника судової та адміністративної влади [16, с. 60-61].



Зауважимо, що Міністерство юстиції захищало інститут мирових суддів зазначаючи, що у земських начальників буде дуже велике навантаження, з яким вони не справляться, що їхня влада надмірно велика, безконтрольна, немає оскарження їхніх дій. Критикувався також запропонований спрощений порядок судочинства у земського начальника (передбачалися скасування змагальності процесу, усунення повірених, скасування формальної сили доказів), наголошуючи, що передача судових справ земським начальникам поставить правосуддя у службове стосовно них становище. У відповідь висувалася ідея про непридатність мирового суду для селянського населення, наголошуючи на потребі неформальної судової інстанції без суворих процедур та формальних вимог.

У січні 1889 р. в об'єднаних департаментах, а потім і в Загальних зборах, погоджуючись загалом з пропозицією МВС про необхідність реорганізації селянського управління, більшість членів Державної ради вважала, що при цьому зовсім не обов'язково ліквідувати мирову юстицію і передавати її повноваження знову створюваним установам. Однак цар підтримав думку меншості, і висловився за ліквідацію мирової юстиції [16, с. 60-61].

В Указі 12 липня 1889 р. містилася мотивація реформи, однією з причин якої називалося відсутність близької до народу стійкої урядової влади, яка поєднувала б у собі піклування над сільськими обивателями із турботами по завершенню селянської справи, та з обов'язками з охорони благочиння, громадського порядку, безпеки та прав приватних осіб у сільських місцевостях. Усунення ж цього недоліку мало поставити місцеву владу у відповідне становище, що враховувало б державні інтереси. Очевидно, що охоронна мета реформи 1889 р. полягала в посиленні та об'єднанні адміністративної влади, що наділялася значними повноваженнями для охорони порядку та безпеки [16, с. 60-61].

Законом від 12 липня 1889 р. майже повсюдно скасувався інститут мирових суддів у земських губерніях [101, с. 255], ввівши в повітах інститут дільничних земських начальників, а в містах, які не входили до складу

земських ділянок, – міських суддів, а також визначили основні параметри нового місцевого судоустрою, статусу «суддів-адміністраторів». 29 грудня 1889 р. було прийнято Правила про провадження судових справ, підвідомчих земським начальникам та міським суддям, які стали своєрідним процесуальним кодексом для нових інститутів місцевої юстиції [16, с. 60-61].

Невдовзі були прийняті закони на уточнення актів 1889 р.: про зміну порядку заміщення міських суддів та повітових членів окружних судів у разі їх відсутності; про покладання на окружні суди нагляду за почесними мировими суддями (де запроваджено земських начальників); про надання окружним судам права розглядати цивільні справи під час виїзних сесій, про надання міським суддям у деяких випадках безпосередньо доручати приставу або поліції виконання за виконавчими листами; про порядок складання списку осіб, які мають право бути обраними до почесних мирових суддів, та про винагороду судових приставів при виконанні рішень повітових членів та окружного суду, коли останній діє на правах мирового з'їзду.

Компетенцію ліквідованих мирових судів розподілили між трьома новими інститутами: земським начальником, міським суддею та повітовим членом окружного суду. Кожен повіт поділявся на земські ділянки, до яких міста не входили. Туди призначався земський начальник з осіб, які прослужили в губернії не менше трьох років на посаді очільника дворянства, місцеві потомствени дворяни не молодше 25 років, які мали вищу освіту або прослужили не менше трьох років на посаді мирового посередника, мирового судді, неодмінного члена присутності та ін., але за наявності володіння межах повіту землею розміром щонайменше половини від цензу до участі у обранні гласних у повітові земські збори.

У випадку, коли в повіті не знаходилося відповідних за цензом осіб, на посади земських начальників могли призначатися і місцеві дворяни, які мали середню освіту, якщо вони перебували на військовій або цивільній службі, за наявності у них «подвійного» майнового цензу (зазвичай 200-350 десятин землі) або володіння нерухомим майном не нижче 15000 рублів. Положення

встановлювало і обмеження при призначенні в земські начальники для осіб, які перебувають під слідством або судом, або засуджених за злочини, або звільнених зі служби, або виключених із дворянських зборів, оголошених неспроможними боржниками або марнотратів.

Характерно, що кандидатів на посаду земського начальника підбирав губернатор враховуючи думку губернських та місцевих очільників дворянства і представляв їх міністру внутрішніх справ для затвердження. За нестачі кандидатів міністр міг призначити земським начальником осіб, які не належать до дворян даного повіту, які мали освітній та службовий цензи [16, с. 60-61].

Додаткові правила від 29 грудня 1889 р. закріпили порядок, за яким через брак місцевих спадкових дворян, які відповідають освітньому цензу, міністр внутрішніх справ міг призначати в земські начальники осіб, які не здобули ні вищої, ні середньої освіти, якщо вважав їх гідними зайняття цих посад. При цьому вони мали володіти достатніми знаннями для виконання покладених на них обов'язків.

Звільнення земських начальників здійснював міністр внутрішніх справ, тобто вони не користувалися правом незмінності. Земський начальник мав проживати в межах своєї ділянки, а прохання про розгляд справ він мав приймати повсякчас і за будь-яких обставин. Для вирішення справ він зазвичай виїжджав на місце.

Таким чином, наміри влади стосовно посилення управи над селянами на місцях вдалося зреалізувати. Уряд керувався думкою про те, щоб земський начальник був місцевою людиною: народився і виріс тут, і він має наводити лад. Вихідці з дворянського стану охоче приступали до державної служби. Серед них опинялися і колишні військові, мирові судді, колишні чиновники. У зв'язку з недобором стали призначати осіб, які не мали нічого спільного з місцевим дворянством. Проблема полягала ще й у непідготовленості земських начальників до служби.

Правила про влаштування судової частини передбачали заснування посади міського судді у губернських та повітових містах тих місцевостей, де запроваджувалися земські начальники та ліквідувалася мирова юстиція. Вони були наділені лише судовою владою й не мали адміністративних функцій. Міські судді призначалися міністром юстиції з осіб, які задовольняли цензам, встановленим судовими статутами для мирових суддів та судових слідчих, вони не користувалися правом незмінності, звільнялися Міністерством юстиції. Їм надавалися ряд прав і привілеїв. Водночас, як і на членів окружних судів, на них поширювалися правила про відповідальність. Міські судді могли запрошуватися для поповнення складу окружного суду за нестачі кадрового ресурсу. Міських суддів зобов'язали здійснювати правосуддя у справах, підсудних повітовому члену окружного суду у разі неможливості виконання ним своїх посадових обов'язків.

Земські начальники могли нести дисциплінарну чи кримінальну відповідальність за скоєні порушення у порядку, аналогічному порядку для суддів. Повітові члени окружного суду несли відповідальність у порядку, встановленому для суддів загальних судів. Зокрема, на земських начальників міністр внутрішніх справ міг накладати дисциплінарні стягнення: зауваження, догана, тимчасове усунення з посади, звільнення за явне недбальство, вчинення аморальних дій тощо.

Слід зауважити, що вже в перші роки свого функціонування інститут земських начальників зіткнувся з систематичною критикою з боку як Ради прокурорів, так і голів судових палат. У ревізійних звітах судових органів можна знайти багато матеріалів, які містять критику земських начальників. Зокрема наголошувалося, що значна кількість земських начальників не має ні теоретичної, ні практичної підготовки, необхідної для відправлення правосуддя, вони ставляться до законів як до зайвої байдужої формалістики, іноді ними порушувалися форми судочинства, і порушення виправдовувалися тим, що закон, на їхній погляд, занадто формальний. При цьому скасування рішень сприймалися ними як вузький судовий формалізм, як навмисний

підрив значення і престижу земського начальника. Все це часто призводило до протистояння адміністрації та суду.

Вже 1908 р. Міністр юстиції був змушений констатувати, що земські начальники прагнули вносити до судової справи прийоми адміністративного розсуду, в корені підриваючи цим довіру до своєї діяльності як органу судової влади. Представники адміністрації, які бачили в земських начальниках продовження урядової влади на місцях, на відміну представників судової влади, зазвичай, високо оцінювали діяльність земських начальників. Влітку 1894 р. МВС розіслало губернаторам запити про якість судової діяльності земських начальників і одержало позитивні відповіді. І це цілком очевидно, враховуючи специфіку тогочасного державного режиму [230, с. 62].

На практиці суспільство усвідомлювало, що судова діяльність земських начальників не відзначалася ефективністю. Головними її недоліками вважалась неквапливість розгляду справ (лише близько 200 справ на рік), фактична негласність, слабка репресія у кримінальних справах, порушення застосування закону. Було запропоновано вилучити судові справи у земських начальників і передати до судових установ, створених за судовими статутами 1864 р.

Таким чином, введення інституту земських начальників та ліквідація мирової юстиції були найбільш відверто реакційними заходами судової контрреформи. Вони мали багатоцільовий характер: насамперед зміцнення ролі дворянства в місцевому управлінні та посилення його контролю за селянським самоврядуванням та звичаєвим правосуддям у волосних судах [15, с. 26-27]. Земські начальники, котрі отримали значну адміністративну та судову владу, мали власні інтереси, які не завжди узгоджувалися з інтересами місцевого сільського населення. За таких умов земський начальник міг вносити і справді вносив у судову діяльність свавілля, особливо у справах, де йшлося про інтереси дворянського стану, тобто перетворювався на суддю у своїй справі. Це було повернення до принципів станового державного устрою, до станових привілеїв, до задоволення інтересів правлячої меншини.

Адміністративно-судова реформа 1889 р. стала вагомим кроком до посилення влади губернаторів. Послідовна політика наділення губернаторів дедалі ширшими адміністративними повноваженнями була доповнена наділенням їх повноваженнями у судовій сфері. Прямим наслідком такої політики стало зростання ролі МВС [36, с. 118]. Творці цієї реформи мали на меті створення суду, близького до населення, а тому кількість земських начальників разом із міськими суддями та повітовими членами окружних судів фактично зрівняна з кількістю мирових суддів. Однак це спричинило до того, що створення такого суду нівелювало усі інші принципи правосуддя. З огляду на викладене зауважимо, що реформа місцевої юстиції 1889 р. стала суттєвим кроком у реалізації довгострокової політики бюрократизації правосуддя в країні.

Можемо стверджувати, що контрреформа системи судочинства завдала важких ударів по основних принципах судових статутів. Насамперед мова йде про поєднання судової та адміністративної влади та, як наслідок, втрату незалежності судовими інститутами. Здійсненні трансформації лише частково зробили місцевий суд доступнішим повітовому населенню. Але відтоді норми матеріального і процесуального права застосовувалися менш кваліфікованими земськими начальниками, що знижувало шанси більш об'єктивного судочинства та тлумачення закону. Право скарги у межах нових інститутів звелося нанівець: оскарження рішення нерідко розглядалося як особиста образа земського начальника. Очевидно, що для мешканців губерній, де запровадили інститут земських начальників, по суті було скасовано проголошені раніше гарантії доступу до правосуддя.

### **3.2. Політика самодержавства щодо обмеження принципів та інститутів судових статутів 1864 року**

Після здійснення судової контрреформи наступ царизму на демократичні норми та положення судових статутів з кожним роком

продовжувався. Судочинство відзначалося формалізмом та некомпетентністю, необґрунтованим застосуванням мотивів соціальної небезпеки. Судові справи розглядалися представниками низького професійного рівня, що проявлялося в грубих порушеннях концептуальних принципів правосуддя. Не дотримувались принципи змагальності процесу, винесення вироку та рішення на основі наданих доказів, недотримувалось право особи на захист, майже повністю нівельовано усність у процесі. При відправленні правосуддя тотально порушувався основоположний принцип правосуддя, що полягав у презумпції невинуватості.

Суттєво змінилася процедура розгляду цивільних справ. Особливо це позначилось на місцевому рівні. Як зазначалося у попередньому параграфі, у 1889 році було запроваджено інститут земських начальників. Це спричинило той факт, що скарги подавалися безпосередньо земському начальнику або міському суді за місцем проживання відповідача окрім скарг щодо нерухомості, які подавалися за місцем її знаходження. Скаргу можна було подавати у письмовому вигляді, за встановленою наперед формою, та усно. Якщо справа супроводжувалась письмовими доказами, то їх необхідно було подавати земському начальнику заздалегідь, щоб відповідач міг ознайомитися із ними. Якщо ж відповідач не з'являвся на засідання без поважних причин, це могло спричинити винесення заочного рішення по справі. Якщо ж без поважних причин не з'являвся позивач, то розгляд справи припинявся.

Змінилася також й процедура розгляду справ. Так відповідач міг особисто не з'являтися на засіданні, а лише надати письмові пояснення та докази по справі. Після попереднього роз'яснення обставин справи земський начальник пропонував сторонам вирішити справу миром. Потім відбувався розбір справи по суті з виступом сторін чи їх представників, задавалися уточнюючі питання. Після цього, коли земський начальник вважав справу досить роз'ясненою, він припиняв змагання сторін.

Характерно, що земський начальник не мав права збирати докази, він міг вимагати цього лише від сторін. Серед доказів у мировому провадженні

визначалися свідчення, власне визнання, письмові докази, огляд будівлі, висновки обізнаних людей тощо. Земський начальник оцінював їх за внутрішнім переконанням і виносив відповідне рішення. При цьому він не міг присудити більше, ніж вимагав позивач, або те, що не було витребувано. За згодою сторін земський начальник міг керуватися загальновідомими місцевими звичаями, якщо їх застосування допускалося законом чи у випадках, які не врегульовані законом.

Оскарженню не підлягали рішення по справі у розмірі не більше 30 карбованців. Рішення загальною сумою понад 30 карбованців не були остаточними і могли бути оскаржені в апеляційному порядку. При цьому апеляційна скарга щодо рішення земського начальника могла бути подана до повітового суду упродовж одного місяця з дня оголошення відповідного рішення. Характерно, що розгляд апеляційної скарги відносно рішення земських начальників передбачав таку ж процедуру як і в першій інстанції. Так земський начальник, стосовно якого було винесено скаргу, міг і не брати участь у розгляді даної справи у стінах повітового з'їзду. Повідомлення сторін про засідання з'їзду було обов'язковим, однак якщо вони не з'являлися на засідання, розгляд справи не зупинявся.

Стосовно окремих категорій справ щодо неповнолітніх, божевільних, глухонімих, земських установ сільських чи міських товариств та у справах, де позивачем або відповідачем виступав представник залізниці, свій кваліфікований відгук по справі мав надати прокурор.

У процесі розгляду справи повітовий з'їзд приймав рішення по суті і не повертав його до повторного провадження земським начальником. У такому випадку рішення по справі приймалося більшістю голосів. Якщо ж кількість голосів була рівною, голос головуєчого мав перевагу стосовно інших голосів. Рішення проголошувалось остаточним і підлягало негайному виконанню. При цьому подання касаційної скарги не впливало на його виконання.



Характерно, що подача скарги на остаточні рішення земських начальників, повітових з'їздів та міських суддів мала місце лише в окремих випадках.

По-перше, це було характерно за умови ухвалення рішення по справі, що вилучена з компетенції земських начальників, волосних судів або міських суддів. По-друге, процедура допускалася у випадку суттєвого порушення закону при провадженні та вирішенні справи, що у підсумку призводило до необ'єктивного судового рішення. Крім того, процедура мала місце у випадку виявлення нових обставин по справі або фальсифікації доказів, що вплинули на виголошене рішення. Також скарга подавалася у випадку, коли рішення, що набрало законної сили, суттєво порушувало права осіб, які не мають жодного відношення до справи і вони, відповідно, вносять клопотання щодо його скасування.

Законодавством встановлювалось, що касаційна скарга на рішення судової інстанції подавалася у місячний термін. При цьому особи, які мають відношення до справи, на розгляд поданої скарги не викликалися. Однак вони мали право присутності у процесі розгляду справи, участі сторонніх осіб при цьому не передбачалося.

Касаційний порядок розгляду відбувався наступним чином. Після з'ясування всіх обставин справи, відбувалися словесні пояснення сторін й надавався відповідний висновок прокурора. Після цього виносилось остаточне рішення. У випадку скасування рішення суду справа могла повертатися на новий розгляд до земського начальника або ж до повітового з'їзду. Рішення касаційної інстанції оскарженню не підлягали.

Зауважимо, що у компетенції земського начальника був також і розгляд кримінальних справ. Скарги подавалися як усно, так і письмово. Крім того, справи розглядалися на основі повідомлень поліції, місцевої влади або ж на розсуд безпосередньо земського начальника. Якщо ж він мотивував, що та чи інша кримінальна справа за підсудністю йому не належить, вона могла бути передана судовому слідчому або прокурору. По справах часто проводились

поліцейські дізнання, що дало можливість встановити вину порушника та перевірити відомості надані потерпілою стороною. Обвинувачений на судове засідання викликався повісткою, куди він зобов'язувався прибути особисто. Однак у тих справах, за який закон передбачав покарання не вище за арешт, можна було довірити представництво інтересів повіреному. Якщо ж повіреного з такого типу справ не було представлено і обвинувачений особисто не прибув на засідання, то земський начальник мав право винести відповідне рішення заочно. Характерно, що такий вирок часто оскаржувався у апеляційному і касаційному порядку. За процедурою це часто призводило до зобов'язання земського начальника призначити новий розгляд справи. Якщо ж обвинувач або його представник у справах, які могли закінчитись примиренням, особисто не брали участі в засіданнях, земський начальник мав право відмовити у позові. В окремих випадках він розглядав справу без сторони обвинувачення. Відзначимо, що земський начальник мав компетенцію розглядати справи, де стороною обвинувачення були органи поліції або ж адміністративної влади. Водночас до таких категорій справ належали справи за скаргою потерпілого від злочину.

В залежності від тяжкості вчиненого злочину, в якому звинувачували особу, до неї законом могли застосовуватися такі запобіжні заходи як порука чи застава, а у випадку загрози ув'язнення, часто й навіть особисте затримання.

Розгляд кримінальних справ земським начальником розпочинався із заслуховування інформації обвинуваченого. У випадку, якщо обвинувачений не визнавав своєї вини та не відповідав на задані йому запитання, земський начальник, згідно процедури, розпочинав допит свідків та розгляд наявних доказів. По окремих категоріях справ могли бути здійснені огляди, освідчення та обшуки приміщень. Такі дії могли здійснюватись безпосередньо самим земським начальником або за його вказівкою органами поліції в присутності двох свідків, господарів приміщень, а також тих осіб, які фігурують у справі. У цьому випадку могли залучатися також фахівці, експерти у конкретному

промислі, ремеслі чи в науці. На основі аргументів сторін та оцінивши представлені докази земський начальник виносив вирок.

Необхідно звернути увагу на той факт, що всі докази земський начальник оцінював на основі «власного переконання», що ставило під сумнів саму ідею демократичного правосуддя. Такому стану речей сприяла також і норма закону про те, що кожна кримінальна справа, як правило, мала розглядатися за одне засідання. Водночас, як і в цивільних, так і в кримінальних справах, земський начальник мав ініціювати між сторонами вирішення справи миром.

Якщо обвинувачений оголошувався винним, по відношенню до нього застосовувалось судове покарання, стягувалися усі витрати та кошти для виплати майнової шкоди потерпілому. Якщо ж особа була виправдана, її відпускали та оголошували невинною. Водночас у випадку доведення факту явно недобросовісного обвинувачення, його ініціатор мав сплатити судові витрати та компенсувати відповідні витрати стороні обвинувачення.

Вирок земського начальника був остаточним у випадку, якщо особа зазнавала покарання у вигляді зауваження або догани, грошовому штрафу не більше як 15 карбованців чи арешту не більше трьох днів. Особа, яка підлягала ув'язненню, за неостаточним вирокіом могла залишатися на волі до моменту вступу вироку у законну силу тільки на умовах застави або поручительства.

Щодо неостаточних вироків земських начальників сторони мали право подавати у двотижневий термін клопотання до повітового з'їзду. З'їзд розглядав їх в апеляційному порядку згідно встановленої законом процедури. Обвинувачений якому загрожувало ув'язнення мав бути присутнім на розгляді справи особисто, за іншими категоріями справ особиста присутність сторін не була обов'язковою. Товариш прокурора перед винесенням остаточного вироку публічно оголошував значення наданих доказів та наголошував на законодавчій базі, що застосовувалася по відношенню до конкретної справи. Після цього обвинувач у разі його особистої присутності виголошував прикінцеве слово.

На з'їзді затверджувався вирок земського начальника або ж виносився новий вирок, однак тільки у межах заявлених позовних вимог. При цьому покарання могло бути посилено. Якщо ж кількість голосів була рівною, то вирішальним голос вважався голос голови. Якщо ж рішення не вдавалось прийняти шляхом голосування, оголошувалось покарання, яке за своєю суттю було більш м'яким для підсудного.

Характерно, що вирoki повітових з'їздів вважалися остаточними. Вони не підлягали апеляції, однак могли бути оскаржені сторонами або протестом товариша прокурора у касаційному порядку до губернської присутності. Однак дана процедура могла відбуватися лише на основі формальних причин, до яких відносились непідсудність справи, або ж суттєвого порушення законодавства у процесі розгляду справи.

Протести і скарги могли подаватися упродовж двох тижнів. У цьому випадку виконання вироку призупинялося, за винятком вироків про грошові штрафи. Сама процедура розгляду справи та результати такого касаційного оскарження відбувалися за процедурою, яка описувалася нами раніше у процесі розгляду цивільних справ.

У випадку якщо відкривались нові обставини, що доводили невинність засудженого або фальсифікацію доказів, на яких був заснований вирок, що вступив у законну силу, справа могла бути поновлена. Компетенцію щодо поновлення справи за вирком земського начальника або повітового з'їзду мала Об'єднана присутність Першого та Кримінально-касаційного департаментів Сенату.

Потрібно констатувати, що робота земських начальників та інститутів, які з ними пов'язані, часто ставали об'єктом критики серед суспільства та кваліфікованих фахівців у сфері судочинства. Особливо гостро вона відчувалася зі сторони судових палат. Так, прокурор Харківської судової палати неодноразово відмічав протистояння адміністративних та судових органів. Як доказ він наводив факт надання одним із губернаторів конфіденційних листів очільникам повітових з'їздів, у яких судово-

адміністративним чиновникам рекомендувалося у процесі вирішення справи керуватися не позицією судових чинів, а вчиняти дії відповідно до власного розсуду. Серед представників інших судових палат відзначалося, що значна кількість земських начальників не володіє фаховими навичками і немає жодної теоретичної і практичної підготовки, що необхідна для здійснення правосуддя. До норм закону вони відносилися здебільшого формально, часто порушуючи встановлені форми та процедури судочинства. Відміна ж рішень земських начальників розглядалася ними як вузький судовий формалізм, що підривав значення і престиж земського начальника. За таких обставин Міністр юстиції офіційно визнавав, що інститут земських начальників на практиці підривав основи правосуддя.

Маємо підстави стверджувати, що реформа місцевої юстиції сприяла надмірній бюрократизації правосуддя в державі. Влада намагалася перетворити місцевий суд у засіб забезпечення особистої влади, а фахових суддів перетворити у державних чиновників. Такі дії нанесли суттєвого удару основним нормам і принципам судових статутів. Зокрема, внаслідок об'єднання судової та адміністративної влади нові судові інститути втратили будь-яку незалежність. Ще одним негативним наслідком для тогочасного правосуддя було повернення до станової системи судочинства, заміна виборного порядку призначенням на посаду та ліквідація принципу незмінності суддів.

Така ситуація викликала жваві дискусії у колах імперського самодержавства, наслідком чого стало створення 7 квітня 1894 року спеціальної комісії з перегляду норм судових статутів. До її складу входили 23 особи, що представляли Міністерство юстиції, Міністерство внутрішніх справ, Міністерство фінансів та Державної канцелярії. Комісія складалася із чотирьох відділів. Перший відділ розробляв питання місцевих судових установлень. До компетенції другого відділу входили загальні питання судоустрою. Третій відділ займався реорганізацією кримінального судочинства. Четвертий відділ опрацьовував основні норми цивільного

судочинства. В жовтні 1894 року за пропозицією голови комісії міністра юстиції М. Муравйова було створено додатково ще й п'ятий відділ для попередньої розробки загальних основ перетворення судової частини. Пізніше у ході роботи п'ятий відділ комісії увійшов до складу першого відділу.

За п'ять років роботи було проведено 503 засідання, де відредаговано загалом близько 4500 статей судових статутів. За результатами роботи підготовлено проект реформування системи судочинства, який включав більше 200 принципових змін до судових статутів. Зокрема, основні новаторства стосувалися місцевого суду, реформи слідства, суду присяжних, службового становища судових чиновників, децентралізації касаційного судочинства, основних засад приватного обвинувачення, цивільного процесу.

Реформа передбачала ліквідацію поділу судових органів на місцеві суди і загальні судові інституції. Мало бути створено такі судові інстанції:

- дільничі судді, які призначалися міністром юстиції, і яким були підсудні цивільні справи із сумою позову до тисячі карбованців. Сюди ж належали також і кримінальні справи, що натягнули за собою покарання, з позбавлення чи обмеження прав стану. Водночас до їх компетенції належало здійснення попереднього слідства, нотаріальні обов'язки;

- повітові або міські відділення окружних судів, які являли собою апеляційну інстанцію по відношенню до дільничних суддів, що пов'язана з окружними судами і об'єднувала місцеву юстицію з вищими судовими інстанціями у складі повітового чи міського члена окружного суду. Така категорія суддів не повинна була функціонувати на виборній основі, а призначатися виключно міністром юстиції терміном на 6 років. Кандидати на посаду повинні мати практичний досвід не менше ніж три роки на посадах, де могли би почерпнути практичні навички щодо відправлення судочинства;

- окружні суди, до компетенції яких належали справи, що виходили за межі підсудності дільничних суддів. Підсудність розглядуваних ними справ суттєво зросла з 500 карбованців до 1000 карбованців, що передбачало певне розвантаження їх у роботі;

- судові палати, які суттєво змінювали свою компетенцію і мали стати апеляційною інстанцією з цивільних справ, що підсудні окружним судам, та касаційною інстанцією зі справ, що підсудні дільничним суддям;

- судові департаменти Урядуючого сенату розглядалися як найвища судова інстанція в державі. При цьому вони вже не були єдиною касаційною інстанцією, так як подібні функції набували також судові палати.

На підставі наведеного можемо констатувати, що даний проект реформування системи судочинства будувався на основі положень, що суттєво обмежували базові принципи судових статутів 1864 року. Значні зміни стосувалися принципу незмінюваності суддів. Зокрема суддя міг бути звільнений за недоліки по службі, що засвідчувало нібито явну зневагу до виконання своїх прямих обов'язків. Крім того, підставою для звільнення могли бути також антиморальні поступки, що вчинялися у позаслужбовий час. Питання щодо звільнення судді вирішувалося за ініціативою Міністра юстиції стосовно голів, заступників голів і членів судових інституцій – Об'єднаною присутністю Першого і судових департаментів Урядуючого сенату із подальшим затвердженням на найвищому рівні. Стосовно дільничних суддів, дане питання вирішувалося Особливою присутністю із подальшим затвердженням міністра. Таким способом на законодавчому рівні прописувалась процедура звільнення судді з посади, причому документально наявні формулювання давали можливість для їх розширеного трактування.

За таким самим принципом вирішувалося питання щодо гласності судочинства. Так двері судового засідання могли закриватися для громадськості на підставі розпорядження міністра юстиції або за ініціативою суду «з причин охорони авторитету державної влади, забезпечення суспільного порядку та правильності процесу судових дій». Законодавство передбачало, що головуючий у процесі розгляду справи на закритому судовому засіданні мав право залишити у судовій залі, крім присяжних засідателів, осіб судового відомства, а також адвокатів та інших осіб з причин,

які він вважав вагомими для процесу судочинства. Тобто можемо спостерігати, що права головуєчого у цьому плані суттєво розширено.

Окреме питання у процесі судових трансформацій зайняло питання щодо здійснення правосуддя з політичних справ. Нова редакція положень судових статутів передбачала, що правосуддя з державних злочинів здійснюється:

- судовими палатами, у випадку коли злочинне діяння не тягне за собою покарання, що пов'язане з позбавленням усіх прав стану, а також щодо присвоєних раніше прав та привілеїв;

- Розгляд справ здійснювався судовими палатами в посиленому складі із залученням станових представників або Особливою присутністю Урядуючого Сенату за участю визначених представників у випадках, коли вчинене злочинне діяння передбачало покарання у вигляді позбавлення всіх прав стану, включно з раніше наданими правами та привілеями;

- Верховним кримінальним судом, у випадку виявлення змови проти Верховної влади чи проти визначеного законом способу управління, чи порядку унаслідування престолу.

Дізнання у справі мало розпочинатися за ініціативою прокурора судової палати і передаватися жандармам, які здійснювали свою діяльність під наглядом прокурора судової палати або його товариша. Після закінчення дізнання прокурор судової палати мав надати особистий висновок по справі і передати її Міністру юстиції. Далі Міністр юстиції, за погодженням з Міністром внутрішніх справ, формував розпорядження щодо провадження попереднього слідства або керувався позицією царату щодо припинення чи порушення справи.

Важливим питанням у процесі здійснення реформи судочинства стали принципи функціонування інституту адвокатури. Її функції, порівняно із судовими статутами 1864 року, були суттєво обмежені. На державному рівні адвокатура оголошувалася як придаток до суду. Передбачалося, що адвокати набувають статусу судово-громадських діячів, які у своїй іпостасі суміщають



різноманітні цензові умови, являють собою окремо корпорацію, що перебуває при судах і під їх наглядом. При цьому адвокати повинні постійно взаємодіяти із судами у їх діяльності.

Необхідно зауважити, що концепція напрацьованих комісією реформ на практиці майже не знайшла реального втілення. Основним завданням комісії було здійснення системного перегляду норм судових статутів, однак підсумком її діяльності став проект нової судової реформи, яка передбачала зовсім іншу основу судової системи. Напружена міжнародна ситуація на початку ХХ ст. та непомірні видатки для втілення нових судових новацій призвели до того, що уряд у підсумку не підтримав запропоновані зміни. Система судочинства продовжувала функціонувати в руслі законодавства 1870-1880-х років, з максимальною нейтралізацією дії демократичних норм і принципів судових статутів 1864 року.

16 червня 1905 року було затверджено закон про порядок провадження зі справ про державні злочини. Даний нормативний правовий акт розроблявся з урахуванням позиції прокурорів судових палат та їх очільників за безпосередньої участі представників Сенату, Міністерства внутрішніх справ і Міністерства юстиції. Документом суттєво змінився порядок припинення дізнання зі справ про державні злочини. Відповідні повноваження за законом тепер покладалися на прокурора окружного суду. Якщо винний не був виявлений чи знайдений, а також у тих випадках, коли зібрані докази визнавалися недостатніми, прокурор окружного суду міг ініціювати пропозицію дізнавачу надати його матеріали через начальника губернського жандармського управління губернатору.

На підставі пропозиції прокурора окружного суду попереднє розслідування державних злочинів могло покладатися на слідчих з важливих або надзвичайно важливих справ, а з особливого рішення прокурора судової палати – на судових слідчих і осіб, що замінюють їх в деяких місцевостях [248, с. 39]. Як показує практика, надмірна завантаженість і недостатня кількість слідчих з особливо важливих справ в доволі короткий проміжок часу

змусили Міністерство юстиції наголосити прокурорам судових палат на потребі покладення провадження попереднього слідства зі справ про державні злочини на досвідчених судових слідчих або мирових суддів, які мали право їх замінити.

На початку 1906 р. шляхом внесення ряду процедур було суттєво спрощено порядок провадження справ щодо державних злочинів. Законом від 18 березня 1906 р. передбачалося обмеження гласності суду і строків розгляду справ у судових палатах. Крім того, було відмінено вимоги стосовно запису показів свідків у протоколах та мотивування вироків. Можемо погодитись з думкою О. Сарнацького стосовно того, що «судова процедура все більшою мірою ставала схожою на ширму, що слугувала прикриттям для розправи властей над противниками царизму» [109, с. 89]. Такі факти також неодноразово зустрічаємо, до прикладу, в діяльності Київської судової палати, зокрема в процесі розгляду кримінальних справ.

Потрібно наголосити, що на початку ХХ століття дія законів, які забезпечували природні громадянські права, суттєво призупинилася, а загальні адміністративні функції перерозподілялися на користь військової влади, спостерігалось зростання компетенції військових судів. В період першої революції головною задачею судової системи стала боротьба з антидержавними рухами, а сама юстиція тісно перепліталася з подіями контрреволюції. Тогочасне законодавство в основному було зосереджене сферою боротьби з політичними та навколо політичними злочинами і відображало формальну юридичну сторону цього процесу. Масово зростала судова репресія в період посилення визвольного руху й після революції [39, с. 187].

Специфіка тогочасного правосуддя багато в чому була відображена в діяльності військової юстиції. Створювалась відповідна законодавча база, яка розширювала військово-судову диктатуру, що поширювалась не лише на учасників революційних рухів, але й на звичайних громадян. Поступово військова юстиція перетворюється на найзручніший для влади з легальних

способів контролю за суспільством. В умовах революційних подій функції правосуддя перебирали на себе військові та військово-польові суди [39, с. 187].

Діяльність військових судів поставила на порядок денний важливе питання щодо підсудності у справах з необхідністю розмежування умов мирного та воєнного часу. У зв'язку з цим законодавство передбачало недоцільність звернення до спеціальної підсудності в умовах мирного часу осіб, що не належали до військової служби. Однак на практиці такий підхід часто ігнорувався.

До компетенції полкових судів належали справи відносно незначної суспільної значущості, однак вони становили значну кількість в загальному обсязі справ, що розглядалися військовими судами. Мова йде насамперед про злочини чи проступки, що вчинялися нижчими військовими чинами, за які передбачалися тільки виправні покарання, що не несли за собою втрату всіх або окремих особливих прав і привілеїв.

Характерно, що військово-окружні суди могли виступати як перша, так і друга інстанція, в залежності від категорії справ. Як перша інстанція вони розглядали справи, що не підлягали веденню полкових судів: справи генералів, штаб- та обер-офіцерів і цивільних чиновників військового відомства, а також кандидатів на посаду та осіб, прирівняних до них за службовим становищем; справи про злочини нижчих чинів, за вчинення яких були встановлені суворіші покарання, ніж міг призначити полковий суд, і за якими сума взятого, присвоєного або розтраченого становила понад 300 карбованців. Сюди належали також справи осіб, що підлягають військовому суду, про злочини проти військової служби та військових дисциплінарних проступків, вчинених військовослужбовцями із спільно з цивільними особами; справи про провини та злочини нижніх чинів, за якими, поряд з відповідним обвинуваченням, заявлявся цивільний позов про винагороду за шкоду та збитки на суму понад 300 карбованців, так само як і справи про злочини та провини всіх нижчих чинів, за вчинення яких мірою покарання було передбачено грошове стягнення понад 300 карбованців.

Одним із базових принципів розгляду справ була задекларована публічність такого розгляду. Водночас більшість справ на практиці розглядалися за зачиненими дверима, а їх кількість у революційні роки суттєво зросла. Двері судового засідання могли бути зачиненими у випадку, коли суд вирішував, що публічність суперечить меті охорони дисципліни, огороження гідності державної влади, охорони громадського порядку або забезпечення правильного ходу судового слідства. На початку 1905 р. була запроваджена норма, відповідно до якої сторонні особи могли допускатися до зали засідань військово-окружного суду, однак не мали права перешкоджати його роботі.

Маємо підстави стверджувати, що у військових судів було багато способів захистити себе від небажаної уваги громадськості, і в роки революції вони їх не ігнорували. Громадськість не допускалася до зали судового засідання не тільки за умови розгляду справ за обвинуваченням у багатьох державних злочинах, але й у процесі розгляду в полкових судах справ про порушення військової дисципліни, провини проти сім'ї, про образу жіночої честі, інші аморальні дії, злочини і провини, переслідувані виключно за скаргами приватних осіб, коли обидві сторони просили про негласний розгляд, а також про будь-які злочини і провини, коли військовий начальник, який віддав обвинуваченого до суду, приймав відповідне рішення.

Такий підхід суттєво звужував доступ до правосуддя оскільки спричиняв істотне скорочення розумних термінів судочинства та збільшення абсолютного і відносного числа справ, які слухалися при зачинених дверях, що, у свою чергу, призводило до зростання владного свавілля і судових помилок. Дедалі частіше обвинувачені засуджувалися до страти без надії пом'якшення вироку. Такий стан речей пояснювався тим, що під тиском вищої влади традиційними стали ситуації, коли генерал-губернатори та військові начальники, користуючись своїм службовим становищем, відмовлялися передавати справи в касацію.

27 червня 1907 р. було прийнято ще один нормативний правовий акт, що додатково скоротив терміни провадження у справах, котрі передаються на

розгляд військових судів за законами воєнного часу. Максимальний двотижневий термін процесу за законами воєнного часу, встановлений раніше Законом 1899 р., скоротили до чотирьох днів, як наслідок, військова юстиція мало чим відрізнялася від військово-польової [1, с. 248].

Водночас підсудний поставав перед необхідністю поспішно визначитися з вибором або призначенням захисника та позбавлявся можливості обговорити із захисником питання щодо виклику додаткових свідків. Цей же закон надав суду право на власний розсуд оголошувати свідчення свідків, які не з'явилися на судове засідання, тим самим фактично були ще більш полегшені і без того поширені фабрикації справ охоронними відділеннями та іншими зацікавленими структурами. Характер змін у правовому регулюванні влаштування військової юстиції та військового судочинства чітко ілюструє той факт, що мета державної політики в цій сфері полягала в зміцненні казарменої системи, яка використовувала будь-які методи для залякування і обмеження прав власного народу.

У післяреволюційний період у колах імперського самодержавства чітко простежувалась потреба реформування місцевого судочинства, визначення з нових позицій підсудності та судоустрою. З цією метою 15 червня 1912 року було прийнято спеціальний закон «Про перетворення місцевого суду» [1, с. 249], за яким повноваження земських начальників, міських суддів повітових з'їздів і губерньських присутностей підлягали ліквідації. З цього моменту функції одноосібного місцевого судового органу у межах повіту та міста покладалися на мирового суддю [122, с. 558].

Юстиція у мировому окрузі складалася з дільничих і почесних мирових суддів, а у випадку необхідності могли також запроваджуватися посади додаткових мирових суддів. Основним завданням додаткових мирових суддів було розвантаження надмірно завантажених справами мирових суддів. В окремих місцевостях, де функціонували органи місцевого самоуправління, мирові судді обиралися земськими зібраннями або міськими думами з місцевих осіб, що досягнули віку 25 років і відповідали встановленим вимогам

освітнього, майнового й морального цензів. Почесними, дільничними чи додатковими мировими суддями не могли бути особи церковного сану. Зауважимо, що запровадження освітнього майнового та морального цензів мали на меті забезпечити станом близький до правлячих кіл та потенційно благонадійний у політичному плані склад виборної мирової юстиції.

Мирові судді обиралися терміном на три роки, а дільничні і додаткові мирові судді будучи обраними і прослуживши три роки отримували право бути обраними на наступний термін у тому ж самому судово-мировому окрузі вже терміном на 6 років. Якщо ж потенційних кандидатів на посаду було недостатньо, то кількість суддів призначалася згідно подання Міністра юстиції Першим департаментом Сенату з числа осіб, що відповідали умовам вікового, освітнього та службового цензів.

На підставі закону від 15 червня 1912 року було внесено ряд змін щодо підсудності з цивільних справ. Так, збільшено суму позовів, що підсудні мировому судді до тисячі карбованців, нівельовано різницю щодо рухомого та нерухомого майна. До компетенції мирового судді у межах встановленої підсудності були віднесені також справи казенних управлінь. Водночас підсудність розширювалась за рахунок справ щодо примусового виконання на підставі актів, а також інших категорій справ, та за рахунок продовження терміну для позовів щодо відновлення порушеного володіння з шести місяців до одного року.

Крім того, суттєво розширилось коло кримінальних справ, що підсудні мировому суду. До відомства мирового судді було віднесено злочинні діяння, які раніше регламентувалися Статутом про покарання, що накладаються мировими суддями, іншими законодавчими актами і передбачали такі заходи відповідальності: догани, зауваження, грошові стягнення не більше як 1000 карбованців, арешт, ув'язнення, не пов'язане з позбавленням всіх особливих або деяких, особисто та за станом присвоєних, прав та привілеїв, коли справи, що відносились до відомства мирових суддів, вилучались з їх провадження і передавались до інших судів. Мировому судді були підсудні

злочини, що скоєні в межах його діляниці, а також віднесені до його компетенції на встановлених законом підставах [1, с. 259]. Така ситуація спричинила перехід до відання мирового судді значного масиву справ, котрі раніше розглядалися окружними судами без залучення присяжних засідателів.

Норми зазначеного вище закону передбачали функціонування волосних судів, які виводились з-під опіки земських начальників. Їх правове становище визначалося Тимчасовими правилами про волосний суд у місцевостях, де вони були запроваджені. Волосні судді були наділені правами та привілеями, що надаються службовим особам волосного управління. В період здійснення своїх повноважень щодо них не могло бути застосовано жодних стягнень, що накладалися в адміністративному порядку, тобто за рішенням адміністративної влади. Хоча даний аспект і був певним демократичним поступом у сфері забезпечення правосуддя, однак зразу ж нівелювався тим, що закон не передбачав незмінності волосних суддів. Фактично закон від 1912 року не забезпечив матеріальних гарантій незалежності суддів волосних судів і не забезпечив належним чином залучення до відправлення правосуддя кваліфікованих місцевих кадрів.

З початком Першої світової війни судова система в країні потерпала від колосальних перевантажень. Судовим інституціям явно не вистачало матеріальних та фінансових ресурсів для належного фінансування суду. В деяких місцевостях постала проблема дефіциту професійних кадрів правосуддя, багато із них були призвані до лав збройних сил.

Війна внесла суттєві корективи щодо намірів реформування судоустрою та судочинства. Через півтора місяці після початку війни імператор відклав реалізацію норм закону 1912 року терміном на один рік, хоча на практиці в деяких місцевостях вона відкладалася аж до 1917 року.

Враховуючи масову мобілізацію населення, вносились відповідні зміни до цивільного та кримінального судочинства. 3 вересня 1914 р. було видано указ за яким призупинялися провадження судових інституцій і судово-адміністративних установлень позовних справ, де однією зі сторін була особа

військового або морського відомства зі складу чинної армії або команди флоту. Провадження у таких справах припинялося до закінчення трьох місяців з дня переведення армії та флоту на мирні рейки існування. Водночас припинялося також і провадження щодо примусового стягнення за актами. Перебіг усіх процесуальних строків у разі зупинення провадження у справі також зупинявся. Якщо боржник перебував у діючій армії або на флоті, це також розглядалося як підстава для зупинення виконання рішення суду.

Цим же указом проголошувалося дві статті, що мали відношення до кримінального процесу. Передбачалося, що з кримінальних справ неявка обвинуваченого, приватного обвинувача або цивільного позивача, якщо вони перебували у складі діючих армій чи команд флоту, є перешкодою для відкриття судового засідання. Також з кримінальних справ для таких осіб припинялося обчислення встановлених законом строків для подання скарг.

Потрібно зауважити, що пристосування цивільної і військової юстиції до нових задач в умовах воєнного стану на перших порах сприяли певній стабілізації правопорядку в державі, однак вони не в силі були протистояти соціально-економічній та політичній кризі, яка посилювалася з кожним місяцем. Поступово більшість судових реформацій доводило свою нездатність до здійснення правосуддя в державі. В умовах зростаючих кризових явищ все більше проявлялося безсилля та розгубленість царського режиму. Органи юстиції, які державний чиновницький апарат вбачав як силовий придаток держави, вже не могли виконувати своєї прямої функції і пристосовувались до умов війни.

В умовах революційних потрясінь царська система судочинства та практично всі її інститути виявились неспроможними до нових викликів часу. Тюрми були переповнені людьми за вчинення злочинів здебільшого політичного характеру. Міністр юстиції ініціював видання спеціального циркуляру, де наголошував на необхідності уникати необґрунтованого взяття під варту осіб, що знаходилися під слідством. В судовій системі спостерігалися колосальні переміни, що полягали, перш за все, у режимі



фінансування держави в силу перерозподілу людських та матеріальних ресурсів на користь фронту та назрілої необхідності забезпечити боєздатність армії. Цілком очевидно, що у зв'язку з війною та революційними подіями забезпечення належного доступу до правосуддя стало практично неможливим.

### **Висновки до розділу 3**

Дія норм судових статутів у системі доступу до правосуддя на практиці показала, що нові демократичні ідеї судочинства суперечили самодержавно чиновницькому імперському ладу та кріпосницьким порядкам в державі. Застосовування норм статутів у процесі розгляду судових справ, особливо політичного характеру, показало панівній верхівці, що нова система судочинства не може бути використана для боротьби з революцією. Положення про незалежність і незмінність суддів, суд присяжних, незалежну адвокатуру, право на захист, гласність, змагальність судочинства лише розвалювали принципи та інститути самодержавства.

Реакцією царату на новий демократичний суд стало контрреформування судової системи, початок якої спостерігається ще з 1870-х років шляхом прийняття цілого ряду законодавчих актів з посилення імперської влади. Нові законодавчі акти мали на меті переглянути норми судових статутів, зокрема в частині принципів правосуддя. Запроваджувався новий порядок провадження справ, розроблялися механізми посилення впливу адміністрації на суди.

Відхід від проголошених у судових статутах принципів правосуддя призвів до концентрації судового управління в органах виконавчої влади. Чітко проявляється вплив на суд з боку царя, міністрів юстиції та внутрішніх справ, губернаторів. Здійснення процедури дізнання з державних злочинів переходить до жандармського корпусу, представники якого після розслідування справ з даної категорії направляли їх до відомства міністра юстиції. Надалі міністр юстиції мав компетенцію направити справи до судових установ, або ж вчинити ряд заходів щодо їх вирішення в адміністративному

порядку. Міністр юстиції зосереджував значну владу стосовно суддівського корпусу та прокурорських кадрів.

Зростання імперської влади супроводжувалось обмеженням компетенції суду присяжних засідателів. Ряд справ кримінального характеру вилучався з компетенції суду присяжних. Справи, де йшлося про повстання, непокору і спротив владі, знищення указів, образу присутності чи окремих її осіб мали розглядатися без участі присяжних засідателів. Вони позбавлялися права на участь у розгляді справ у окружних судах, судових палатах та кримінально-касаційному департаменті Сенату. На обсяг їх повноважень негативно вплинуло й те, що формування загальних списків присяжних стало прерогативою посадових осіб.

Подальші державні акти остаточно зруйнували принцип відділення судової та адміністративної влади. В силу того, наскільки міцно царський режим застосовував централістичні принципи управління, судова влада підпадала під всеосяжний контроль адміністрації. Така тенденція стала особливо помітною на початку XX ст., коли в умовах наростаючих кризових явищ в країні норми судових статутів 1864 року у сфері доступу до правосуддя систематично зазнавали численних ревізій та перетворень.

## ВИСНОВКИ

Проведений комплексний науковий аналіз законодавчих норм доступу до правосуддя за судовими статутами 1864 року в контексті реалій політики самодержавства в Україні у кінці XIX – на початку XX століття на основі здійсненого історіографічного дослідження та наявної джерельної бази дає підстави сформулювати ряд висновків та пропозицій.

Дослідження норм судових статутів 1864 року у сфері доступу до правосуддя на сьогоднішній день не стало предметом спеціального комплексного вивчення. Наявні праці містять опосередковані відомості та твердження, що розкривають загальною окремими аспектами досліджуваної проблематики. Вона основним чином пов'язана із загальними питаннями здійснення судової реформи 1864 року та особливостями її впровадження на території російської імперії, зокрема в українських землях. Перші праці, у яких знаходяться цінні відомості з даної тематики, опубліковані сучасниками подій і відображають здебільшого характер та зміст судових трансформацій. Багато із них безпосередньо брали участь у розробці судових статутів та були свідками їх впровадження. У радянський період зазначена тематика належним чином не розроблялася. Окремі публікації стосувалися загальних засад функціонування суду і прокуратури в контексті загальноісторичних процесів розвитку радянської держави. Судові трансформації середини XIX століття відображалися в контексті загальних аспектів історії державності і права. Дані праці часто страждали однобічністю і тенденційністю у висвітленні історичних подій, що пов'язувалось насамперед негативним ставленням до минулого та відповідало панівній ідеології в державі.

В період незалежності України з'явилася реальна можливість на основі широкої джерельної бази об'єктивного і неупередженого висвітлення процесів створення і запровадження норм судових статутів. Залучення широкого кола джерел та різнобічного багатоаспектного історіографічного матеріалу дало можливість ґрунтовного відображення ключових принципів судових статутів

у сфері доступу до правосуддя. У працях сучасних дослідників судові трансформації середини ХІХ століття розглядаються основним чином як важливі елементи реформування тогочасної системи судочинства. У зв'язку з цим науковцями висвітлюється широке коло політичних, економічних, суспільних та інших факторів, які тією чи іншою мірою здійснили свій вплив на зазначені процеси.

Завдяки залученню широкої джерельної бази у дисертації глибоко проаналізовано першопричини та ключові підвалини судових статутів, проаналізовано весь комплекс підготовчих процесів щодо їх створення та запровадження, розкрито специфіку реалізації їх норм. За своїм характером джерельна база являє собою документи особистого походження, законодавчі та нормативні акти, статистичні відомості, матеріали діловодства та періодичної преси. У процесі виконання дослідження залучено документи Національного архівного фонду України, що дало можливість комплексно відобразити всю специфіку проблематики з урахуванням еволюції імперського законодавства у сфері судочинства, аналізу суспільно-політичних, культурних та економічних чинників з моменту створення судових статутів та їх практичної реалізації, виявити всі складності та суперечності існування у наступні роки.

Судові статuti 1864 року були важливим елементом судової реформи, яка здійснювалася в межах російської імперії і мала на меті трансформацію загальноімперського законодавства у судовій сфері. Реформа суду вважалася однією з найбільш успішних і послідовних серед проголошених царизмом реформ 1860-1870 років. Порівняно з попередніми дореформеними судами її переваги були очевидними, оскільки проголошені нові інститути запровадили цілий ряд демократичних змін, стали дієвими основами судоустрою і судочинства. Вони відповідали викликам часу і суспільним потребам, оскільки стара система судочинства потребувала докорінних змін. У дореформений період існував цілий комплекс судових інстанцій, підсудність яких не була чітко виражена. Наявні магістрати, ратуші, надвірні, станові суди,

відзначалися різним порядком судочинства, що на практиці суттєво ускладнювало процедуру доступу до суду, нівелювало права і законні інтереси особи.

Судові статuti внесли якісно нові зміни до всієї системи правосуддя російської імперії, у складі якої в той час перебували й українські землі. Зокрема вони передбачали запровадження суду присяжних, презумпції невинуватості, гласність, змагальність та усність судового процесу, систему мирової юстиції, права на захист, інституту присяжних повірених, який був офіційно оформлений і закріплений на законодавчому рівні. Створювалося дві системи судових інституцій. До першої належали мирові судді і з'їзди мирових суддів, до другої – окружні суди і судові палати. Новий суд мав всестановий характер і створювався з метою надання усім підданам, незалежно від їх станової приналежності, відповідних гарантій щодо справедливого, неупередженого і юридично правильного розгляду та вирішення справи. З метою забезпечення даного принципу судочинства по всій території імперії вводились судові палати. В Україні було створено Харківську, Одеську та Київську судові палати.

Законодавчо судові палати отримали доволі широкі повноваження для реалізації багатоманітних видів судової діяльності. З огляду на це зазначена судова інституція поступово стає стабільно ефективним і одним із найбільш значимих елементів судової системи, значення якого постійно зростало. До округу судової палати належали окружні суди, що створювалися на декілька повітів. Спосіб створення округів судових палат спеціально не співпадав з їх адміністративними кордонами, що мало засвідчити незалежність суду від місцевої адміністрації та виконавчої влади.

Норми судових статутів передбачали незалежність судової влади від адміністрації та дієвий захист населення від бюрократії. Під час здійснення судочинства державні органи були поставлені в однакове становище з приватними особами у процесі захисту своїх прав. Справи, що пов'язувались із фінансами, власністю, договорами стали розглядати в загальних судах на

основі змагального процесу. Позови щодо компенсації за збитки, котрі заподіяні вчинками посадових осіб, стали розбиратися у спеціальних присутствіях, до складу яких входили представники казенних установ, губерньського управління і керівник відповідача. Якщо дія чиновника наносила шкоду приватній особі і мала ознаки злочину, постраждалий мав право звернення до прокуратури.

Створено незалежний і незмінюваний суддівський корпус, а також інститут адвокатури з важливими функціями і завданнями захисту прав особи. Запровадження гласності судочинства спричинило величезне зацікавлення у всіх верств населення до судових засідань. У залах суду часто були представники від дворян, купців, селян, що ставало звичною нормою для багатьох людей. Особливо схвально в суспільстві відзначався інститут присяжних, вирoki яких широко обговорювались у різних громадських колах.

Запропоновані судовими статутами принципи правосуддя практично почали діяти як окремі інститути і стали міцним підмур'ям тогочасного судочинства. Заснований новий всестановий суд надавав різним категоріям населення, незалежно від їх станової належності, відповідні можливості безперешкодного звернення до суду за захистом своїх прав. Функціонування нових судів суттєво збільшувало повагу до законів, сприяло збільшенню довіри до судової влади. Внаслідок цього у правосвідомості населення почала формуватися уява про суд як про інституцію, метою якої є охорона прав та інтересів людей.

Реалізація норм судових статутів доволі чітко відображена у сфері доступу до правосуддя з розгляду цивільних та кримінальних справ. Судові статuti проголосили, що суб'єктами процесуальних відносин були суд та приватні особи, які брали участь у процесі. Цивільне судочинство мало на меті охорону цивільних прав щодо порушення прав чи спору. З порушення права впливав юридичний зв'язок між порушником та особою, яка потерпіла від порушення. В цивільному процесі могли брати участь сторони спору, треті особи та представники всіх цих осіб.

Доступ до правосуддя з кримінальних справ забезпечувався рядом прогресивних норм. Зокрема його учасники були наділені правами надання доказів, що давало реальну можливість належним чином довести свою позицію у справі. Важливим елементом процесуального статусу підозрюваного, обвинуваченого, цивільного позивача, цивільного відповідача, потерпілого та їхніх представників, стало забезпечення права на подання доказів. Таке право й на сьогоднішній день є одним із важливих засобів у процесі доказування в кримінальних справах, що ефективно застосовується учасниками судочинства.

Перетворення у судовій сфері сприяли зародженню уяви про рівність усіх перед законом, формуванню уявлення про те, що закон один для всіх. Законодавством проголошувались нові правила судочинства, котрі були єдиними для всіх станів. Однак на практиці представники дворянського стану часто виявляли незадоволення тим, що у процесі розгляду справи в суді їх ставлять в одні рамки з іншими станами. Часто справедливе за законом судові рішення, прийняте без урахування станової приналежності, викликало конфліктні ситуації в суспільстві.

Рівний статус для сторін кардинально змінювали суть судового процесу, зумовлювали його непередбачуваність. Відсутність впевненості бюрократичного апарату у проголошенні судом необхідного йому вироку спричинило комплекс заходів, спрямованих на підпорядкування судових інституцій адміністративній владі. У зв'язку з цим царським урядом було запроваджено судову контрреформу, метою якої стало максимально посилити монархічний режим. У процесі функціонування суду влада прагнула гарантувати передбачуваність для неї вироків, зокрема стосовно справ за участю присяжних засідателів, а також у процесі розгляду політичних справ. Починаючи з 1870-х років було прийнято ряд законодавчих актів щодо ревізії судових статутів 1864 р. Це спричинило видання нових актів та внесення численних змін до судових статутів, що у підсумку призвело до скасування демократичних засад як судоустрою, так і судочинства.

У результаті цілеспрямованої політики самодержавства щодо обмеження принципів та інститутів судових статутів 1864 р. органи правосуддя суттєво постраждали від адміністративного впливу чиновників та бюрократизму, що проявлялося насамперед у заміщенні судових посад, дисциплінарній відповідальності суддів, ліквідації незалежності адвокатури, автономія і права якої суттєво обмежувались. З безпристрасного посередника між сторонами суд поступово перетворився на інструмент здійснення бюрократичної влади.

Історико-правовий аналіз судової практики царської влади дає підстави констатувати неспроможність становлення правової держави в умовах самодержавного режиму. Реалізація демократичних ідей судових статутів ілюструвала імперській владі, що нове судочинство суттєво впливає на міцність підвалин самодержавства. Проголошені судовими статутами 1864 р. принципи правосуддя явно суперечили самодержавним бюрократичним принципам і кріпосницьким порядкам. Специфіка царської юстиції у досліджуваній період стала відображенням політичного та соціально-економічного укладу країни, що суттєво відрізнялися від країн Західної Європи, де ідеї доступу до правосуддя набули якісного змісту та ефективного практичного застосування.



## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антологія української юридичної думки. В 10 т. Том 10: Юридична наука незалежної України / Упоряд.: В. Ф. Погорілко, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко; відп. ред. Ю. С. Шемшученко і В. Ф. Погорілко. К.: Видавничий дім «Юридична книга», 2005. 944 с.
2. Арсен'єв К. К. Нотатки про російську адвокатуру: Огляд діяльності С.-Петербур. ради присяжних повірених за 1866-74 р. СПб.: Тип. В. Демакова, 1875. 206 с.
3. Баженова А. І. Генезис і розвиток інституту арешту майна у кримінальному процесі. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 4. С. 302-307.
4. Байбак О. І. Обмеження в правовому становищі судді в юриспруденції дорадянської доби. *Юридична наука*. 2019. № 1(91). С. 418-429.
5. Берендтс Е. Н. Зв'язок судової реформи з іншими реформами Імператора Олександра II та її вплив на державний і громадський побут росії. СПб.: Сенат. тип., 1915. 202 с.
6. Биков О. М. Велика французька революція у поглядах Кирила Трильовського. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 9. С. 14-16.
7. Биков О. М. Вплив К. Трильовського на формування правової свідомості українського населення Східної Галичини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. С. 613-616.
8. Биков О. М. Державотворчі орієнтири Іллі Шрага (крізь призму депутатської діяльності в I Державній думі Російської імперії). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2023. № 63. С. 8-11.
9. Биркович О. І. Особливості впровадження судової реформи 1864 р. на Наддніпрянщині. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2020. № 4 (32), vol. 1. Рр. 163-168.

- 10.Блінов І. А. Судові Статути 20 листопада 1864 за п'ятдесят років. *Журнал Міністерства Юстиції*. 1915. № 1 (січень). С. 252-285.
- 11.Бобік В. П. Історико-правова характеристика розвитку презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини в кримінальному провадженні України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: право. 2017. Вип. 43. Т. 2. С. 157-160.
- 12.Бондаренко-Зелінська Н. Л. До питання про виникнення та розвиток інституту апеляції в Україні. *Університетські наукові записки*. 2007. № 1(21). С. 117-130.
- 13.Боршевський А. П. Аналіз запровадження Судових статутів 1864 р. в Бессарабії. *Верховенство права*. 2018. № 1. С. 5-8.
- 14.Бурдін М. Ю. Запобіжні заходи за Статутом кримінального судочинства 1864 р. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського*. Серія: юридичні науки. 2011. Т. 24(63). №2. С. 11-16.
- 15.Бутирін Є. О. Земські дільничні начальники як орган адміністративно-дворянської опіки над волосним судом. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 5. С. 25-29.
- 16.Бутирін, Є. О. Запровадження інституту земських дільничних начальників в контексті контрреформ 80-90-х рр. XIX ст. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2007. Вип. 38. С. 56-62.
- 17.Буцковський М. А. Про діяльність прокурорського нагляду внаслідок відділення обвинувальної влади від судової. СПб., 1867. 80 с.
- 18.Буцковський М. А. Про вироки у кримінальних справах, які вирішуються за участю присяжних засідателів. СПб., 1866. 178 с.
- 19.Буцковський М. А. Нарис касаційного порядку скасування рішень щодо судових статутів 1864 року. СПб., 1866. 181 с.
- 20.Вайновський А. М. Еволюція самоорганізації судової влади на українських землях. *Вісник мариупольського державного університету*. Серія: право. 2013. Вип. 5. С. 179-185.

- 21.Васьковський Євген Володимирович (1866-1942). URL: <https://odessa-memory.info/ru/index.php?id=811> (дата звернення: 05.04.2025)
- 22.Гаряга О. О. Оскарження судових актів у цивільному судочинстві за судовою реформою 1864 року. *Вісімдесят восьмі економіко-правові дискусії*. Серія: Соціальні та гуманітарні науки: матеріали Міжнародної мультидисциплінарної наукової інтернет-конференції (м. Львів, Україна, м. Ополе, Польща, 18-19 липня 2024 р.) / редкол.: О. Патряк та ін.; ГО «Наукова спільнота», WSZIA w Opolu. Львів : ФО-П Шпак В.Б. 2024. С. 13-16.
- 23.Гаряга О. О. Особливості розробки та прийняття Судових статутів у ході реформування системи правосуддя Російської імперії у середині XIX ст. *Право.ua*. 2022. № 4. С. 37-41.
- 24.Гаряга О. О. Особливості функціонування окружних судів за судовою реформою 1864 року. *Розвиток науки та освіти в умовах глобалізації: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*. (Міжнародний гуманітарний дослідницький центр; Чернігів, 2 серпня 2024 р). Research Europe. 2024. С. 65-69.
- 25.Гаряга О. О. Принцип змагальності у цивільному судочинстві за судовою реформою 1864 року. *Актуальні дослідження правової та історичної науки*. Випуск 63: матеріали Міжнародної наукової інтернет-конференції (м. Тернопіль, Україна, м. Ополе, Польща, 11 – 12 липня 2024 р.) / редкол.: О. Яремко та ін. ГО «Наукова спільнота». WSZIA w Opolu. Тернопіль : ФО-П Шпак В.Б. 2024. С. 55-58.
- 26.Гаряга О. О. Принципи кримінального судочинства за судовою реформою 1864. *Legal Bulletin*. 2024. № 12. Рр. 87-92.
- 27.Гессен І. В. Реформа місцевого суду. Промови, статті та доповіді. СПб., 1910. 118 с.
- 28.Гессен І. В. Судова реформа. СПб., 1905. 267 с.
- 29.Гіссі С. А., Соколовський Д. А. Дізнання, його цілі та способи провадження. Тип. М. А. Гладишева, 1879. 204 с.

30. Головачов А. А. Десять років реформ. 1861-1871. СПб.: видання «Вісника Європи», 1872. 398 с.
31. Гордуз О. А. Суд присяжних: історія та сучасність. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 5. С. 29-31.
32. Греченко В. А., Ярмиш О. Н. Правова думка кінця ХІХ – початку ХХ століть про фактори злочинності. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2022. № 1(18). С. 5-13.
33. Греченко, В. А., Ярмиш, О. Н. Основні аспекти протистояння МВС і ОУН у другій половині 1953 р. *Історико-правовий часопис*. 2023. № 2(21). С. 5-12.
34. Джаншиєв Г. А. Епоха великих реформ. СПб., 1894. 716 с.
35. Добкіна К. Р. Соціально-економічні аспекти реформування законодавства у сфері участі органів державної влади в цивільному судочинстві (на прикладі другої половини ХІХ століття). *Правові новели*. 2019. № 9. С. 15-21.
36. Драгнєвич О. В. Питання суддівського імунітету в вітчизняній юриспруденції дорадянської доби. *Правова позиція*. 2021. № 1(30). С. 113-119.
37. Єпанчінцев О. С. Нормативне регулювання спрощених проваджень у цивільному судочинстві України: історичний аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: право. 2019. Вип. 59. Т. 1. С. 150-153.
38. Єрмолаєв В. Суд присяжних в Україні: історико-правові аспекти (до 150-річчя судової реформи 1864 р.). *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 2(77). С. 27-41.
39. Єгорова В. С. Історичні етапи становлення та розвитку конституційно-правового статусу суддів судів загальної юрисдикції. *Вісник НТУУ «КПІ»*. Політологія. Соціологія. Право. 2011. Випуск 3(11). С. 184-189.
40. Журнал Міністерства юстиції, 1859-1868; 1894-1917.

41. Заборовський В.В., Манзюк В.В., Стойка А.В. Забезпечувальні заходи в системі гарантування права на справедливий суд. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія: право. 2021. Випуск 66. С. 251-256.
42. Записка про судову реформу у західному краї загалом і зокрема у Київській губернії / устр. М. М. Колмаков. Київ: Тип. М. П. Фріца, 1872. 32 с.
43. Заснування судових місць. СПб, б.р. 82 с.
44. Заснування судових установлень. Зібрання законів, правил, розпоряджень і роз'яснень, що відносяться до заснування судових установлень і судового управління. СПб, 1897. 496 с.
45. Збірник статистичних відомостей Міністерства юстиції. Вип. 25. СПб, 1919. 400 с.
46. Зеленський С. М. Презумпція невинуватості як гарантія справедливості кримінального провадження. *Право і суспільство*. 2017. № 5. С. 244-249.
47. Зібрання узаконень і розпоряджень уряду, що видається при Урядуючому Сенаті [офіційне видання]. СПб, 1863-1917.
48. Іскендеров Е. Ф. Становлення та розвиток діяльності органів досудового розслідування за Статутом кримінального судочинства 1864 р. та їх місце у кримінальному процесуальному доказуванні. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 4. С. 39-45.
49. Казанцев С. М. Історія царської прокуратури. СПб., 1993. 216 с.
50. Карнович Є. П. Нариси наших порядків адміністративних, судових і громадських. СПб, 1873. 504 с.
51. Кашарський Ф. В. Кадрове забезпечення органів прокуратури як запорука успішності судової реформи 1864 року в Російській імперії. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: юридичні науки. 2019. № 4. Том 30 (69). С. 12-16.

52. Кістяківський О. Ф. Про значення судової реформи у справі покращення кримінального правосуддя. Київ: Університетська типографія, 1876. 62 с.
53. Кіян М. Ш. Організація судової влади у Таврійській губернії: історико-правове дослідження за матеріалами Судової реформи 1864 р. *Інноваційна наука*. 2019. №7-8. С. 79-81.
54. Ковалишин О. Р. Особливості цивільного процесу за Статутом цивільного судочинства 1864 року. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2017. Вип. 45. С. 166-175.
55. Коні А. Ф. Батьки і діти судової реформи: (до п'ятдесятиріччя судових статутів): 1864 – 20 листопада 1914. Вид. т-ва І. Д. Ситіна, 1914. IV, 296, 22 с.
56. Корольова В. В. Вплив І. Шрага на утвердження національної самосвідомості українського народу (друга половина XIX – початок XX ст.). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. С. 610-612.
57. Корольова В. В. Діяльність Кирила Трильовського в австрійському парламенті (1911-1914 рр.). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 9. С. 25-27.
58. Корольова В.В., Лисак М.Ю. Проблемні аспекти забезпечення прав людини у контексті сучасного державотворення. *Legal Bulletin*. 2025. №2(16). С. 84-89.
59. Котуха О. С. Презумпція невинуватості – історико-правовий аспект. *Судова апеляція*. 2009. № 1(14). С. 51-58.
60. Кравчук В. М. Історико-правові аспекти основ правового статусу суддів на українських землях у складі Російської імперії (кінець XVIII – початок XX століття). *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. № 4. С. 3-7.
61. Кравчук В. М. Конституційно-правові основи статусу суддів за судовою реформою 1864 року. *Право і суспільство*. 2016. №. 5. С. 14-19.

62. Крушинський С. А. Поняття доказів у кримінальних справах за Статутом кримінального судочинства 1864 року. *Університетські наукові записки*. 2011. № 3(39). С. 324-329.
63. Лаврик Г. В. Статут цивільного судочинства 1864 р. і Цивільно-процесуальний кодекс 1895 р. як моделі цивільного судочинства в українських землях у складі Російської імперії та Австро-Угорщини в другій половині XIX – на початку XX ст. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 3. С. 24-26.
64. Левчук Ю. М. Діяльність Київської судової палати з розгляду цивільних справ (1880-1917 рр.). *Підприємництво, господарство і право*. 2016. Випуск 9 (247). С. 125-128.
65. Левчук Ю. М. Кадрове та матеріально-технічне забезпечення діяльності Київської судової палати. *Вісник Брестського державного університету імені О. С. Пушкіна*. 2016. № 2. С. 133-139.
66. Левчук Ю. М. Київська судова палата в державному механізмі Російської імперії (1880-1917): історико-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.01. Луцьк, 2017. 218 с.
67. Левчук Ю. М. Київська судова палата: місце в судовій системі Російської імперії. *Юридична Україна*. 2015. Випуск 10-12 (154-156). С. 35-40.
68. Левчук Ю. М. Нагляд за судами та посадовими особами Київської судової палати. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: право. 2017. Випуск 43. Том 1. С. 24-27.
69. Левчук Ю. М. Організація адвокатури в окрузі Київської судової палати. *Адвокатура України: забуте та невідоме*. Серія «Нариси з історії адвокатури України». Випуск 2 / за ред. І. Б. Василик. К.: КВІЦ, 2016. С. 95-102.
70. Левчук Ю. М., Яцишин М. М. Київська судова палата в державному механізмі Російської імперії (1880-1917): історико-правове дослідження: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2021. 172 с.

- 71.Левчук Ю. М. Правові підстави формування Київської судової палати. *Історико-правовий часопис: науковий журнал*. 2015. № 2 (6). С. 204-207.
- 72.Легка І. В. Особливості нормативного становлення на теренах України ідеї гласності судового процесу як конституційної засади. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 5. С. 76-81.
- 73.Лизогуб В. А. Законодавство про основні політичні і громадські права і свободи підданих Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX століття: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Лизогуб Віталій Анатолійович; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Х., 2004. 20 с.
- 74.Липитчук О. В., Лешкович Н. О. Суд і судочинство в Росії після судової реформи 1864 року. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. 2014. № 1. С. 44-54.
- 75.Липитчук О., Лешкович Н. Судова реформа 1864 року і проблеми формування правової свідомості в Росії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2014. Випуск 60. С. 81-90.
- 76.Максимов О. В. Судова реформа на Правобережжі 1864 р.: фахова дискримінація поляків в умовах «кадрового голоду» *Intermarum*. 2014. № 1. С. 124-139.
- 77.Максимов О. Умови та специфіка запровадження судової реформи 1864 року на Правобережній Україні. *Волинські історичні записки*. 2010. Том 5. С. 49-56.
- 78.Меланчук А. В. Адвокатура в Російській імперії за судовою реформою 1864 року та в сучасній Україні: порівняльний аналіз: монографія. Хмельницький: Хмельн. ун-т упр. та права. 2015. 179 с.
- 79.Меланчук А. В. Становлення інституту адвокатури (присяжних повірених) у Російській імперії після судової реформи 1864 року. *Університетські наукові записки*. 2011. № 2 (38). С. 350-356.



80. Менюк Д. О. Історія становлення та розвитку інституту перегляду судових рішень у цивільному процесі України. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 233-238.
81. Назаров І. В. Історичні особливості формування судової системи України. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2010. Випуск 19. С. 12-22.
82. Нестерцова-Собакарь О. Докази за Статутом цивільного судочинства 1864 року. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 1. С. 113-118.
83. Нестерцова-Собакарь О. Статут цивільного судочинства 1864 року: історія прийняття, основні положення та його вплив на українські губернії. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. № 4. С. 95-100.
84. Нестерцова-Собакарь О. В. Вплив судової реформи 1864 року на розвиток цивільного судочинства в Україні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 6. С. 44-47.
85. Обрусна С. Ю. Правовий статус мирових суддів за судовою реформою 1864 року. *Право і суспільство*. 2011. № 6. С. 9-14.
86. Обрусна С. Ю. Механізм запровадження суду присяжних в Україні: історичний досвід та сучасні перспективи. *Форум права*. 2012. № 2. С. 496-502.
87. Обрусна С. Ю. Формування корпусу суддів за судовою реформою 1864 року. *Право і суспільство*. 2012. № 4. С. 3-8.
88. Павелко В. О. Судова система на українських землях в складі Російської імперії за судовою реформою 1864 року. *Актуальні проблеми політики*. 2012. Вип. 46. С. 439-446.
89. Панченко В. С. Умови служби мирових суддів як гарантія професійного виконання обов'язків: на прикладі Волинської губернії (1871–1919 рр.). *Український історичний журнал*. 2014. №2. С. 118-130.

- 90.Песцов Р., Мікулін В. Мирові суди: історія та перспективи запровадження у вітчизняну правову систему. URL: [https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/38256/Piestsov\\_Mikulin.pdf?sequence=1](https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/38256/Piestsov_Mikulin.pdf?sequence=1) (дата звернення: 16.08.2024).
- 91.Підченко Ю. О. Еволюція правового регулювання інституту судових рішень у справах окремого провадження. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2018. Вип. 1. Т. 1. С. 71-75.
- 92.Повне Зібрання Законів Російської Імперії: Зібрання друге: [з 12 грудня 1825 року по 28 лютого 1881 року]: в 55 т. СПб, 1830-1885. Т. 43: 1868: [В 3-х відд.]. 1873. Відд. 1: № 45356-46062. 950 с.
- 93.Повне Зібрання Законів Російської Імперії: Зібрання друге: [з 12 грудня 1825 року по 28 лютого 1881 року]: в 55 т. СПб, 1830-1885. Т. 44: 1869: [В 3-х відд.]. 1873. Відд. 2: № 47358-47861. 562 с.
- 94.Положення про введення в дію Судових статутів 1864 року. *Повне Зібрання Законів Російської Імперії*. СПб, 1867. Зібр. 2. Т. XL. № 42587. С. 74-84.
- 95.Поляков І. В. Організація та діяльність судових органів Таврійської губернії за Судовою реформою 1864 року (60-90-ті роки XIX ст.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Поляков Іван Іванович; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2002. 20 с.
- 96.Право. Щотижнева юридична газета, 1898-1917.
- 97.Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Х.: Право. 2008. 728 с.
- 98.Присташ Л. Т. Передумови прийняття судових статутів та підготовка до проведення судової реформи 1864 року. URL: <http://lib.pu.if.ua:8080/bitstream/123456789/17475/1/6851-%d0%a2%d0%b5%d0%ba%d1%81%d1%82%20%d1%81%d1%82%d0%b>

[0%d1%82%d1%82%d1%96-20189-1-10-20230623.pdf](#) (дата звернення: 16.08.2024).

99. Прокопенко Б. О. Добір кандидатів на посаду судді: монографія / Б. О. Прокопенко. Х.: Право. 2016. 208 с.
100. Прокопенко Л., Варушка Ю. Становлення та розвиток адвокатури в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. *Аспекти публічного управління*. 2022. Т. 10. № 2. С. 16-22.
101. Прус В. З. Роль російського царизму в розробленні та проведенні реформ в Україні у другій половині XIX ст. *Науковий вісник національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 4. С. 250-257.
102. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. Реєнт. Київ : Ін-т історії України НАН України. 2003. 340 с.
103. Розін М. М. Кримінальне судочинство. Посібник до лекцій. СПб.: Вид. Юрид. кн. складу «Право», 1914. 548 с.
104. Рум'янцев В. О. Сергій Іванович Зарудний і судова реформа 1864 року *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 1(84). С. 57-65.
105. Румянцев В., Середа О. Незалежність та інстанційність судової системи за судовою реформою 1864 р. (до 150-річчя судової реформи 1864 р.). *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 3 (78). С. 84-94.
106. Савуляк Р. В. Реорганізація органів прокуратури за судовою реформою 1864 року в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Савуляк Роман Васильович; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2010. 237 с.
107. Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах: монографія. Х.: Право, 2010. 256 с.
108. Самойленко О. О. Реалізація судової реформи 1864 року в Україні: етапи і проблеми. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 4. С. 23-27.

109. Сарнацький О. П. Боротьба каральних органів царизму з українськими політичними партіями Наддніпрянщини в роки Першої російської революції. *Проблеми політичної історії України*. 2020. Вип. 15. С. 84-102.
110. Святоцький О. Д. Адвокатура в юридичному механізмі захисту прав громадян (історико-правове дослідження): дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Святоцький Олександр Дмитрович; Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 1994. 281 с.
111. Святоцький О. Д. Адвокатура України: навч. посіб. / О. Д. Святоцький, М. М. Михеєнко. Київ: Ін Юре. 1997. 222 с.
112. Серeda О. В. Нариси з історії розробки основних засад судової влади в Російській імперії (до 150-річчя судової реформи 1864 р.). *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 1. С. 47-51.
113. Серeda О. В. Корпус суддів Харківської, Київської та Одеської судових палат за часів Центральної ради. *Українська Центральна Рада – світоч національного державотворення: історико-правові уроки та сучасні реалії: матеріали круглого столу, тези наук. доп.* (13 квіт. 2017 р.). Київ, 2017. С. 270-272.
114. Серяков О. А. Адвокатура в системі контрреформаційних урядових заходів Російської імперії в другій половині XIX – початку XX ст.: історіографія радянської доби. *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 72. С. 283-286.
115. Сімонович Д. В. Формування системи кримінального процесу України після судової реформи 1864 року. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. Вип. 1-2. С. 261-265.
116. Сіроткіна М. В. Правове регулювання механізму укладення угод як засобу досягнення компромісу у кримінальному судочинстві України: історичний аспект. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. Серія Право. 2020. №8(21). С. 119-129.

117. Скоморовський В. Б., Кінзерська Т. В. Погляди Іллі Шрага на систему правосуддя в українських землях після Судової реформи 1864 р. *Legal Bulletin*. 2022. Вип. 3. С. 18-23.
118. Скоморовський В., Сендецький В. Трансформаційні процеси системи судочинства в українських землях після судової реформи 1864 року. *Legal Bulletin*. 2023. № 8. С. 10-16.
119. Скуратович І. М. До питання становлення суду присяжних за судовою реформою 1864 р. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія: право. 2018. Вип. 25. С. 48-53.
120. Слинько Д. В. Особливості розвитку процесуального права на українських землях у складі Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 2. С. 37-42.
121. Соп'яненко О. Передумови формування концепції верховенства права в цивільному судочинстві: історико-правовий контекст. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія: право. 2022. Вип. 69. С. 164-172.
122. Сорока С. О., Римарчук Г. С. Кримінальний процес в Україні: історія і сучасність. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки: збірник наукових праць. 2016. № 850. С. 553-562.
123. Статут кримінального судочинства. 1901. 1209 с.
124. Статут про покарання, що накладаються мировими суддями. СПб, 1904. 535 с.
125. Статут цивільного судочинства. СПб, 1867. 763 с.
126. Степаненко Н. В., Курілець О. О. Сутність, поняття і зміст повоєнного відновлення держави: теоретико-правовий аспект. *Legal Bulletin*. 2023. № 4(10). С. 34-41.
127. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / За ред. І. Б. Усенка. Київ: Наукова думка, 2014. 502 с.

128. Судовий вісник, 1866-1877.
129. Судова палата. *Юридична енциклопедія*: у 6 т. / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2003. Т. 5: П.С. 736 с.
130. Судова реформа та контрреформа. Історія державності на землях України: експеримент. підруч. / за заг. ред. О. М. Бандурки, О. Н. Ярмиша. Харків: Одіссей, 2004. 608 с.
131. Судові статuti 20 листопада 1864 за п'ятдесят років: Т. 1. Петроград: Сенат. тип., 1914. XI, 786 с.
132. Сухонос В. В. Прокуратура у державному механізмі Російської імперії після судової реформи 1864 р.: монографія. Суми: Університетська книга, 2012. 104 с.
133. Таваркїладзе О. М. Створення Одеської судової палати, як основний елемент судової реформи 1864 року в Російській імперії. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія: Юридичні науки. 2020. Том 31 (70). № 3. С. 20- 24.
134. Таварткїладзе О. М. Діяльність Одеської судової палати з розгляду цивільних справ. *Право і Закон*. 2020. № 1. С. 124-129.
135. Таварткїладзе О. М. Одеська судова палата в державному механізмі Російської імперії (1868–1917 рр.): історико-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2020. 210 с.
136. Таварткїладзе О. М. Організаційно-правова діяльність Одеської судової палати як одного з елементів правових інститутів Російської імперії. *Реформування національного та міжнародного права: перспективи та пріоритети*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 17–18 січня 2020 р.). Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2020. С. 61-63.
137. Таварткїладзе О. М. Реформування судової системи в Російській імперії 1860-1870 роках (історико-правовий аспект). *Міжнародні та*

- національні правові виміри забезпечення стабільності: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 19-20 квітня 2019 р.) Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2019. С. 66-69.
138. Таварткіладзе О. М. Роль інституту судової експертизи при розгляді справ одеською судовою палатою. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Випуск 2. Том 4. С. 77-83.
  139. Таварткіладзе О. М. Участь прокурора в роботі Одеської судової палати. *Актуальні проблеми реформування системи законодавства України: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя 25-26 січня 2019 року)*. Запоріжжя: Запорізька міська громадська організація «Істина», 2019. С. 91-94.
  140. Таварткіладзе О.М. Діяльність Одеської судової палати з розгляду кримінальних справ. *Юридичний бюлетень*. 2019. №3. С. 45-51.
  141. Таварткіладзе О.М. Розгляд різного роду категорій справ Одеською судовою палатою. *Юридична наука*. 2019. Випуск 4. С. 76-81.
  142. Тимченко Г. П. Підготовка справи до судового розгляду: витоки та сучасний стан. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 3. С. 142-146.
  143. Фельцан І. Ю. Історичний досвід функціонування інституту адвокатури за Судовими статутами 1864 р. та сучасна реформа адвокатури в Україні. *Адвокатура України: історія та сучасність: матеріали Всеукраїнського круглого столу*. Київ; Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2013. С. 50-53.
  144. Феоктістова О.М. Розвиток і створення органів прокуратури на українських землях у складі Російської імперії XIX ст. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. С. 456-461.
  145. Француз А. Й., Гаряга О. О. Інститут мирових суддів у системі правосуддя Російської імперії після Судової реформи 1864 року.

- Науковий вісник публічного та приватного права.* 2021. Вип. 2. Т. 2. С. 3- 6.
146. Француз А. Й., Гаряга О. О. Система правосуддя в українських землях після Судової реформи 1864 р. *Юридична наука.* 2020. № 12(114). С. 13-19.
  147. Француз А. Й., Степаненко Н. В. Національно-визвольні змагання італійського народу у творчій спадщині Кирила Трильовського. *Legal Bulletin.* 2023. №. 2(8). С. 40-45.
  148. Француз А. Й., Степаненко Н. В. Участь Іллі Шрага в українському громадсько-просвітницькому і політико-правовому русі на початку ХХ ст. *Legal Bulletin.* 2023. № 1(7). С. 12-17.
  149. Хмельницький І. А. Судова реформа у її діячах (До 50-річчя «Судових Статутів»). Одеса: Тип. С.О. Розенштрауха, 1915. 34 с.
  150. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 317, Прокурор Київської судової палати, м. Київ, оп. 1, т. 1, спр. 7, 23 арк.
  151. ЦДІАК України, Ф. 317, оп. 1, т. 1, спр. 12, 15 арк.
  152. ЦДІАК України, Ф. 317, оп. 1, т. 1, спр. 163, 32 арк.
  153. ЦДІАК України, Ф. 317, оп. 1, т. 1, спр. 180, 5 арк.
  154. ЦДІАК України, Ф. 317, оп. 1, т. 1, спр. 23, 17 арк.
  155. ЦДІАК України, Ф. 317, оп. 1, т. 1, спр. 276, 19 арк.
  156. ЦДІАК України, Ф. 317, оп. 1, т. 1, спр. 28, 117 арк.
  157. ЦДІАК України, Ф. 317, оп. 1, т. 1, спр. 93, 239 арк.
  158. ЦДІАК України, Ф. 317, оп. 1, т. 2, спр. 2049, 12 арк.
  159. ЦДІАК України, Ф. 317, оп. 1, т. 2, спр. 2070, 108 арк.
  160. ЦДІАК України, Ф. 317, оп. 1, т. 2, спр. 2072, 26 арк.
  161. ЦДІАК України, Ф. 317, оп. 2, спр. 56, 27 арк.
  162. ЦДІАК України, Ф. 317, оп. 2, спр. 74, 12 арк.
  163. ЦДІАК України, Ф. 317, оп. 2, спр. 86, 32 арк.
  164. ЦДІАК України, Ф. 317, оп. 2, спр. 89, 28 арк.



165. ЦДІАК України, Ф. 317, оп. 2, спр. 91, 11 арк.
166. ЦДІАК України, Ф. 317, оп. 4, спр. 5552, 12 арк.
167. ЦДІАК України, Ф. 317, оп. 4, спр. 5560, 3 арк.
168. ЦДІАК України, Ф. 318, Київська судова палата, м. Київ, оп. 1, т. 1. спр. 1, 243 арк.
169. ЦДІАК України, Ф. 318, оп. 1, т. 1. спр. 125, 121 арк.
170. ЦДІАК України, Ф. 318, оп. 1, т. 1. спр. 2, 105 арк.
171. ЦДІАК України, Ф. 318, оп. 1, т. 1. спр. 23, 240 арк.
172. ЦДІАК України, Ф. 318, оп. 1, т. 1. спр. 3, 72 арк.
173. ЦДІАК України, Ф. 318, оп. 1, т. 1. спр. 39, 144 арк.
174. ЦДІАК України, Ф. 318, оп. 2, спр. 151, 14 арк.
175. ЦДІАК України, Ф. 318, оп. 2, спр. 261, 152 арк.
176. ЦДІАК України, Ф. 318, оп. 2, спр. 264, 130 арк.
177. ЦДІАК України, Ф. 318, оп. 2, спр. 45, 9 арк.
178. ЦДІАК України, Ф. 318, оп. 5, спр. 1, 39 арк.
179. ЦДІАК України, Ф. 318, оп. 5, спр. 10, 3 арк.
180. ЦДІАК України, Ф. 318, оп. 5, спр. 12, 98 арк.
181. ЦДІАК України, Ф. 318, оп. 5, спр. 2, 22 арк.
182. ЦДІАК України, Ф. 318, оп. 5, спр. 3, 78 арк.
183. ЦДІАК України, Ф. 318, оп. 5, спр. 5, 4 арк.
184. ЦДІАК України, Ф. 318, оп. 5, спр. 8, 2 арк.
185. ЦДІАК України, Ф. 348, Одеська судова палата, м. Одеса, оп. 1, спр. 1, 99 арк.
186. ЦДІАК України, Ф. 348, оп. 1, спр. 1352, 111 арк.
187. ЦДІАК України, Ф. 348, оп. 1, спр. 1353, 524 арк.
188. ЦДІАК України, Ф. 348, оп. 1, спр. 1354, 505 арк.
189. ЦДІАК України, Ф. 348, оп. 1, спр. 1355, 128 арк.
190. ЦДІАК України, Ф. 348, оп. 1, спр. 1356, 269 арк.
191. ЦДІАК України, Ф. 348, оп. 1, спр. 1467, 107 арк.
192. ЦДІАК України, Ф. 348, оп. 1, спр. 1509, 12 арк.

193. ЦДІАК України, Ф. 348, оп. 1, спр. 1523, 12 арк.
194. ЦДІАК України, Ф. 348, оп. 1, спр. 1525, 37 арк.
195. ЦДІАК України, Ф. 348, оп. 1, спр. 5, 224 арк.
196. ЦДІАК України, Ф. 348, оп. 1, спр. 6, 518 арк.
197. ЦДІАК України, Ф. 348, оп. 1, спр. 7, 61 арк.
198. ЦДІАК України, Ф. 348, оп. 1, спр. 8, 88 арк.
199. ЦДІАК України, Ф. 348, оп. 1, спр. 9, 90 арк.
200. ЦДІАК України, Ф. 419 Прокурор Одеської судової палати,  
м. Одеса, оп. 1, т. 1, спр. 1, 9 арк.
201. ЦДІАК України, Ф. 419, оп. 1, т. 1, спр. 1509, 47 арк.
202. ЦДІАК України, Ф. 419, оп. 1, т. 1, спр. 2, 20 арк.
203. ЦДІАК України, Ф. 419, оп. 1, т. 2, спр. 1779, 7 арк.
204. ЦДІАК України, Ф. 419, оп. 1, т. 2, спр. 2116, 37 арк.
205. ЦДІАК України, Ф. 419, оп. 2, т. 1, спр. 11, 12 арк.
206. ЦДІАК України, Ф. 419, оп. 2, т. 1, спр. 2, 38 арк.
207. ЦДІАК України, Ф. 419, оп. 2, т. 1, спр. 55, 102 арк.
208. ЦДІАК України, Ф. 419, оп. 3, спр. 1, 31 арк.
209. ЦДІАК України, Ф. 419, оп. 3, спр. 2, 215 арк.
210. ЦДІАК України, Ф. 419, оп. 3, спр. 52, 298 арк.
211. ЦДІАК України, Ф. 1071, Прокурор Харківської судової палати,  
м. Харків Харківської губернії; м. Сімферополь, оп. 1, спр. 1, 45 арк.
212. ЦДІАК України, Ф. 1071, оп. 1, спр. 6, 63 арк.
213. ЦДІАК України, Ф. 1071, оп. 2, спр. 1, 77 арк.
214. ЦДІАК України, Ф. 1071, оп. 2, спр. 4, 36 арк.
215. ЦДІАК України, Ф. 1071, оп. 2, спр. 9, 90 арк.
216. ЦДІАК України, Ф. 1071, оп. 3, спр. 1, 79 арк.
217. ЦДІАК України, Ф. 1071, оп. 3, спр. 2, 27 арк.
218. ЦДІАК України, Ф. 1071, оп. 3, спр. 3, 188 арк.
219. ЦДІАК України, Ф. 1071, оп. 3, спр. 6, 206 арк.

220. ЦДІАК України, Ф. 1072, Харківська судова палата, м. Харків, оп. 2, спр. 7, 10 арк.
221. ЦДІАК України, Ф. 1072, оп. 2, спр. 11, 37 арк.
222. ЦДІАК України, Ф. 1072, оп. 2, спр. 50, 44 арк.
223. ЦДІАК України, Ф. 1072, оп. 3, спр. 57, 14 арк.
224. Цибуляк-Кустевич А. С. Мирова юстиція: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. Х.: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2016. 23 с.
225. Чепкаленко Д. О. Законодавче регулювання виконавчого провадження за судовою реформою 1864 року. *Правові новели*. 2018. № 5. С. 15-26.
226. Чехович В. А. Судова реформа 1864 року. *Юридична енциклопедія*: в 6-и т. / голова редкол. Ю. С. Шемшученко. Київ, 2003. Т. 5. С. 702.
227. Чисніков В. М. Сискна поліція на Україні за часів Російської імперії (1880–1917 рр.): історико-правове дослідження: документи і матеріали: навч. посіб. Київ: Ніка Нова, 2011. 939 с.
228. Чубинський М. П. Статті та промови з питань кримінального права та процесу (1896 – 1906 рр.). Харків, 1906. 315 с.
229. Чудновський О.В. Судова реформа 1864 р. та прокуратура на українських землях у складі Російської імперії. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. Вип. 5. Т. 1. С. 22-27.
230. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ ст. / В. С. Шандра. К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. 428 с.
231. Шандра В. С. Долання кадрового дефіциту під час ліберальних реформ 1860-1870-х рр.: Особливості українських губерній Російської імперії. *Український історичний журнал*. 2013. № 6. С. 92-111.
232. Шандра В. С. Судові палати // *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наук. думка, 2012. Т. 9 : Прил. 893 с.

233. Шандра В. С. Судові палати. URL: [http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=DOP&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu\\_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Sudova\\_palata](http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=DOP&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Sudova_palata) (дата звернення: 07.04.2025).
234. Шандра В. С. Українські суспільні інститути у взаєминах із російським самодержавством. *Український історичний журнал*. 2010. № 4. С. 59-83.
235. Шаравара Т. О. Реформи і контрреформи другої половини XIX – початку XX століття в Російській імперії: історіографія. Київ : Ліра-К, 2011. 487 с.
236. Шевченко В. М. Реформи 1860-1890-х рр. у Російській імперії: сучасне трактування. *Український історичний журнал*. 2013. № 5. С. 117-123.
237. Шминдрук О. Ф. Становлення стадії віддання обвинуваченого до суду. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія: право. 2011. № 2(4). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2011/n2/11sofods.pdf> (дата звернення: 07.07.2024).
238. Ювчиця О. Принципи незалежності та безсторонності суду в цивільному судочинстві України: історія виникнення та становлення. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 2. С. 79-84.
239. Юридичний вісник, 1867-1892.
240. Ярошенко М. О. Протидія корупції в судовій системі Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія № 18. Економіка і право. 2015. Випуск 30. С. 93-99.
241. Ярмиш О. Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст.: дис... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Олександр Назарович Ярмиш. Ун-т внутр. справ МВС України. Харків, 1991. 413 с.

242. Ярмиш О. Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст.: монографія. Харків: Консум, 2011. 288 с.
243. Ярмиш О. Н. Судові органи царської Росії в період імперіалізму (1900-1917 рр.). К.: НМК ВО, 1991. 88 с.
244. Ярмиш О., Греченко В. Діяльність міліції УРСР у листопаді 1941 – середині січня 1942 років. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2023 № 3. С. 5-15.
245. Ясинок Д. Принцип справедливості як природна складова частина цивільного процесу: історико-правовий аспект. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2017. № 3(25). С. 85-88.
246. Яцишин М. М. Державно-правові погляди Іллі Шрага – українського правника і суспільно-політичного діяча. *Історико-правовий часопис*. 2023. № 2(21). С. 13-22.
247. Яцишин М. М. Нотаріат у Київській судовій палаті (1881-1918 рр.). *Історико-правовий часопис*. 2021. № 2(17). С. 42-50.
248. Яцишин М. М. Прокуратура у державному механізмі Російської імперії (середина XIX – початок XX ст.). *Історико-правовий часопис*. 2021. № 1(16). С. 35-43.